LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

IBRAHIM BAKIĆ:
A NACIONALIZMUS SZOCIÁLANATÓMIÁJA

Jung Károly:
Újonnan felfedezett horvát hősének Szigetvár elestéről

KLEIN RUDOLF:
A SZABADKAI ZSINAGÓGA MINT A GÓTIKUS TEMPLOMOK ELLENTÉTE

Dušan Popović, Rehák László, Bela Duranci, Miloš Nikolić
tanulmányai

ÍGY HOZTA A TÖRTÉNELEM...
VÉKÁS JÁNOS INTERJÚJA SZELI ISTVÁNNAL

* * *

A nyelvi egyenjogúság megvalósítása Vajdaságban

HÓDI ÉVA, BÁLINT ISTVÁN, SEBESTYÉN IMRE, SEBŐK ZOLTÁN,
SZENES GYÖRGY
KÖNYVKRITIKÁI

3–4
1987

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XVII. évfolyam, 3—4. szám, 1987. május—augusztus

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET, HANEM MEGFORDÍTVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ, AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA."

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához Előszó, 1859.

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa

Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Major Nándor
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Rajcsán István
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Jung Károly
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Dr. Szórád György

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken
A szám kéziratának leadási ideje 1987. május 15.
Megjelent 1987. augusztus 15-én
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Dušan Popović — A Kommunista Szövetség és az alkotmányváltozások 417

Rehák László — A kutatási módszerek elvi kérdései a szociológiában 424

Jung Károly — Újonnan felfedezett horvát hősének Szigetvár elestéről 436

Ibrahim Bakić — A nacionalizmus szociálanatómiája 458

Klein Rudolf — A szabadkai zsinagóga mint a gótikus templomok ellentete 471

Bela Duranci — Bosznia-Hercegovina építészete a századfordulón 513

Miloš Nikolić — Marxizmus az Amerikai Egyesült Államokban, III. rész 527

Kortársaink

Vékás János — Így hozta a történelem...
Interjú Szeli István akadémikussal. I. rész 545

Dokumentum

* * * — A nyelvi egyenjogúság megvalósítása Vajdaságban — Vajdaság SZAT Képviselőházának leirata a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága fejlesztésének megvalósításáról 564

Könyvszemle

Hódi Éva — Tudomány és önismeret (Szeli István: Az erózió ellen) 584

Bálint István — Harminc év után (Gyurkó László: 1956) 589

Szenes György — Eva Berković: Szociális egyenlőtlenségek Jugoszláviában 594

Sebestyén Imre — Egy mozgalom bemutatása (Bozóki Antal: Az elnemkötelezettség Belgrádtól Harareig) 600

Sebők Zoltán — Történelem és utópia (Emil M. Sioran: Istorija i utopija) 603

Illusztráció

A szabadkai zsinagóga — Klein Rudolf fotói

Dušan Popović

A KOMMUNISTA SZÖVETSÉG ÉS AZ ALKOTMÁNYVÁLTOZÁSOK

Szocialista önigazgatású közösségünkben az alkotmányjogi normák megváltoztatása teheti eredményesebbé a jugoszláv szocialista forradalom fejlődését. Ezek a közel- és távoli jövőnkkel kapcsolatos kérdések eszmei-politikai szempontból rendkívül fontosak a Jugoszláv Kommunista Szövetség számára.

A Kommunista Párt illetve a Jugoszláv Kommunista Szövetség mindig — a háború előtt, alatt és után egyaránt — rendkívüli eszmei-politikai és elméleti jelentőséget tulajdonított az ország állami és társadalmi berendezését érintő kérdéseknek.

A JKP nemzeteinket és nemzetiségeinket a két legfontosabb kérdés, a nemzeti és osztályjellegű problémák kapcsán mozgósította a népfelszabadító mozgalomban és a szocialista forradalomban. Ennek megfelelően két alapvető cél vezérelte őket: a munkásosztály és a dolgozó nép társadalmi felszabadítása és az ország nemzetei és nemzetiségei közötti egyenjogúság megteremtése. „Jugoszláviában nem lehet többé nemzeti elnyomatás és társadalmi kizsákmányolás" — írta Tito 1942-ben. „A mostani népfelszabadító háború és a nemzeti kérdés elválaszthatatlanul kötődik egymáshoz. A *népfelszabadító háború* kifejezés csupán egy frázis, sőt félrevezetés lenne, ha általános jugoszláv jellege mellett nem lenne nemzeti értelme minden egyes nép számára, azaz ha Jugoszlávia felszabadításán túl nem jelentené ugyanakkor a horvátok, a szlovénok, a szerbek, a macedónok, az albánok, a muzulmánok stb. felszabadítását, azaz a népfelszabadító háború nem lenne valódi értelemben véve Jugoszlávia népei szabadságának, egyenjogúságának és testvériségének a hordozója. Ez a népfelszabadító háború lényege."

A Tito által fémjelzett időszakban, azaz Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek több mint négy évtizedes, viharos és sorsdöntő korszakában a forradalmi harc folyamatossága a forradalom minden újabb szakaszában a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom említett vívmányainak a fejlesztésében jutott kifejezésre.

Az AVNOJ II. ülésszakától az 1974-es alkotmányig minden alkotmány és alkotmányváltozás két lényeges jegye: a munkásosztály felszabadítása és a nemzeti egyenjogúság elmélyítése volt. Amikor Tito 1973-ban a Szövetségi Képviselőházban az alkotmányváltozásokról és az új alkotmány meghozataláról beszélt, főleg a forradalom folyamatosságának jelentőségét és az alkotmányváltozások folyamatosságát emelte ki: „Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek az egyenjogúsága és az önigazgatás rendszerének a megerősödése jelentősen hozzájárult szocialista közösségünk nemzetei és nemzetiségei egységének a megszilárdításához... A munkásosztály hatalmának kiteljesítésére irányuló politikai irányvétel szempontjából az új alkotmányos rendszer szerves folytatását képezi a társadalmunkban végbement forradalmi átalakulásoknak. Valójában ez szocialista szövetségi rendszerünk alkotmányjogi kiépítésének a folytatását jelenti, amely az AVNOJ II. ülésszakának történelmi jelentőségű határozataival vette kezdetét, majd az 1946-os alkotmány és az 1953-as alkotmánytörvény meghozatalán át jutott el az 1963. évi alkotmányig. Ez jelenkorunknak, elért eredményeinknek és társadalmunk fejlődési fokának megfelelően juttatja kifejezésre a munkásosztály történelmi állásfoglalását és érdekeit."

Az 1974-es alkotmány meghozatala kapcsán emlékeztetnénk arra, hogy komoly előfutára volt a nacionalizmus elleni küzdelemnek, amely az önigazgatás és általában véve a szocializmus egyik legveszélyesebb ellensége. A Kommunista Szövetség kiemelte, hogy a munkásosztály és annak egységes osztályérdeke köti össze legszilárdabban nemzeteinket és nemzetiségeinket. Véleményünk szerint önigazgatáson alapuló szövetségi rendszerünk legfőbb integrációs tényezője maga a munkásosztály, nem pedig a nemzet vagy a nemzeti állam. A Kommunista Szövetség szerint a munkásosztály csak akkor töltheti be szerepét, ha leküzdjük mindazokat az etatista, bürokratikus és technokrata erőket, amelyek támasza az állami tulajdon és a monopólium egyéb formái, a fennálló viszonyok és a jövedelemelosztást meghatározó intézményes mechanizmusok. Ennek megfelelően szűnt meg a központosított államhatalom részéről gyakorolt jövedelemátömlesztés. Az alkotmányváltozások célja a társadalmi, politikai és gazdasági rendszer fejlesztése volt — beleértve a küldött-rendszeren alapuló küldött-testületek kialakítását is —, aminek lehetővé kellett tennie, hogy a munkásosztály teljes egészében birtokába vegye a társadalom újratermelési folyamatait és hogy az önigazgatás kiterjedjen a társadalmi élet minden területére. A Kommunista Szövetség szembehelyezkedett a gazdasági és eszmei dezintegrációval és a munka- és eszköztársítás által kiteljesedő, szocialista önigazgatáson alapuló integráció mellett foglalt állást.

A JKSZ X. és XI. kongresszusa valamint az 1974-es alkotmány szerint önigazgatáson alapuló forradalmunk stratégiájának az a lényege, hogy a társadalmi, gazdasági, eszmei és politikai ellentmondásokat — beleértve a nemzeti és osztálykérdés dialektikus viszonyát is — az akkor kialakított szövetségi viszonyok közepette ne az államhatalom meg-

osztásával, a köztársaságok, a tartományok és a községek közötti bürokratikus hatalom-vándorlással oldják fel, hanem a gazdasági és politikai hatalomnak a munkásosztályra történő átruházásával. A lehetséges megoldás igen világos: az ellentmondásoknak az etatista hatalom újrafelosztásával történő túlhaladása, az államhatalom bármely szintű megerősödése és a hierarchikus alá-, illetve fölérendelés csak ideiglenesen, látszólag oldja meg a kérdést, ugyanis az állam megerősödését célzó megoldások valójában magát az etatizmust szilárdítják meg, miközben hosszú távon kiélezik az ellentmondásokat és mélyítik a válságot. Ezzel ellentétben az önigazgatás érvényesítése a közvetlen szocialista demokráciának s azon belül a mukásosztály gazdasági és politikai szerepének erősítésével haladja meg az ellentmondásokat, ugyanis önigazgatású társadalmunkban ez az egyetlen hordozója az integrációnak, s az önigazgatás lényegét képező szabadságnak, egyenlőségnek, kölcsönös függőségnek, felelősségnek és szolidaritásnak.

Forradalmunk számára az a legnagyobb veszély, ha eltávolodunk hosszú távú célkitűzéseitől. Megvalósításuk azonban az eltelt több mint egy évtized során nem volt kielégítő. Időközben súlyos és hosszan tartó gazdasági válságba kerültünk, komoly gondok merültek fel a politikai rendszer működésében, nem volt hatékony a gazdasági és társadalmi fejlődés ellentmondásainak a felszámolása, következetlenül érvényesült a dolgozók szerepe a társult munkában, és nem tettünk határozott lépéseket a helyzet megváltoztatására. Mindezek elsősorban a saját szubjektív gyengeségeink. Államelnökségünk ilyen körülmények között javasolta az alkotmány megváltoztatását. Az alkotmánymódosítás indoklásában kimondja:

„Szocialista önigazgatású politikai rendszerünk és szövetségi társadalmi berendezésünk pótolhatatlan eszköze annak, hogy a hatalmat és önigazgatást gyakorló munkásosztály birtokába vegye a társadalmi újratermelést, nemzeteink és nemzetiségeink egyenjogúan és sokoldalúan fejlődjenek, társadalmunk pedig tovább haladjon a szocialista önigazgatású fejlődésben. A JSZSZK alkotmánya szabályozza a szocialista köztársaságoknak és autonóm tartományoknak a saját maguk és a szövetségi rendszer iránti felelősségét. Szocialista forradalmunk a szocialista önigazgatás politikai rendszerének funkcióit fejlesztve válik folyamatossá."

A JSZSZK elnöksége a következőkben határozta meg az alkotmányváltozások célját: „A változások célja, hogy lehetővé tegye a termelőerők és a szocialista önigazgatású termelési viszonyok gyorsabb fejlődését, a társult munka társadalmi helyzetének megszilárdítását, a gazdasági törvényszerűségek és az egységes jugoszláv piac figyelembe vételét, a társadalmi és gazdasági viszonyok valamint a politikai rendszer szabályzóinak csökkentését. Az alkotmányváltozások céljai közé tartozik a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer valamennyi intézményének ésszerűbbé és hatékonyabbá tétele, a munkásosztály és a dolgozók alkotmányos helyzetének megvalósítása, az anyagi és kulturális érvényesülés feltételeinek megteremtése, a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú-

ságának, szövetségi rendszerünk összetartó erőinek és függetlenségének a megerősítése. Hozzá kellene járulniuk a szocialista önigazgatású demokrácia elveit képező alkotmányosság és törvényesség teljesebb és hatékonyabb megvalósításához, ugyanis ez a feltétele önigazgatású rendszerünk stabilitásának és szocialista humanizmusunk fejlődésének."

Ezek képezik a szocializmus, az önigazgatás, a demokrácia és az egyenjogúság fejlődésére hatást gyakorló radikális és mélyreható forradalmi változások eszmei-politikai alapjait a JKSZ hosszú távú célkitűzéseivel összhangban.

A JKSZ egységét és vezető szerepét is kilátásba helyező alkotmánymódosítás kezdetekor rendkívül nagy jelentőséggel bír az, hogy a tagság, a pártszervezetek és vezetőségek a demokratikus centralizmus elvei alapján következetes harcot folytassanak a JSZSZK Elnöksége által meghatározott eszmei-politikai platform megvalósításáért. Mindennemű pragmatizmus, opportunizmus és az említett platformtól való eltérés súlyos és hosszú távú negatív következményekkel járhat hazánkra és forradalmunkra nézve. Mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy legidőszerűbb problémáink nem csupán az alkotmányban gyökereznek, hanem abban is, hogy 1974-től kezdve képtelenek voltunk forradalmi tartalommal telíteni alkotmányjogi normáinkat. A demokrácián alapuló szocialista önigazgatású közösségünkben nem hoztunk létre minőségileg új viszonyokat. A társult munka és az egész társadalom belső viszonyainak alapvető megváltoztatását egyrészt a bürokrácia, a technokrácia és az etatizmus ellenállása, másrészt pedig az eszmei-politikai egység elégtelensége, a szubjektív tényezők, különösen a Kommunista Szövetség nem megfelelő szervezettsége és hozzáállása akadályozta meg. Egész eddigi fejlődésünk bizonyítja, hogy a szocialista önigazgatást csak tudatos társadalmi tevékenységgel lehet fejleszteni, s a munkásosztály csak a Kommunista Szövetség segítségével vívhat ki magának megfelelő helyet, ugyanis ez a munkásosztály eszmei és politikai szempontból egységes, akciókképes szervezete. Így a szocialista önigazgatásért folytatott forradalmi küzdelem legfontosabb területén követtük el a legnagyobb hibákat, melyeknek következménye az önigazgatás stagnálása, az etatista, bürokratikus és technokrata törekvések erősödése, eszmei-politikai zavar és a Kommunista Szövetség gyengülése.

A nacionalizmus, a liberalizmus, a pragmatizmus és az opportunizmus kedvezett az önigazgatás és a nemzeti egyenjogúság ellenzőinek. Több mint hét éve nyilvánosan, sőt részben szervezetten is kétségbe vonják a Kommunista Szövetség társadalmi szerepét, és igyekeznek aláásni tekintélyét. Nyíltan és durván rágalmazzák Titót, a forradalmat, a szocializmust, a testvériséget és egységet. Gúny tárgyává tesznek mindent, ami az önigazgatás eredményeként jött létre, elutasítják az állam leépítésének és a társadalmasításnak az intézményeit: az alapszervezeteket és a társult munka egész koncepcióját, a szabad munkacserét, az önigazgatási megegyezéseket és társadalmi megállapodásokat, a munka- és eszköztársítást, a küldöttrendszert stb., de nem képeznek kivételt a nemzeti

egyenjogúság, a testvériség és egység megvalósításának intézményei sem: a szövetségi államberendezés, a köztársaságok és a tartományok, a nemzeti hovatartozás, az egyenjogúság, az internacionalizmus. A JSZSZK alkotmányát pedig a válság és a dezintegrációs törekvések legfőbb okának tekintik.

Ahelyett, hogy az önigazgatás következetes érvényesítésével és a demokratikus integráció legfőbb hordozóját képező munkásosztály gazdasági és politikai megerősítésével szilárdítanák meg Jugoszlávia egységét, ahelyett, hogy a köztársaságok és a tartományok etatizmusának és bürokráciájának a leépítésével mélyítenénk el a nemzeti egyenjogúságot, ingatag magatartást tanúsítunk, és visszakozunk a nacionalizmus és a bürokrácia ideológiai lomtárából előrángatott eszmények előtt. A Jugoszláv Királyság dicstelen történetéből jól ismert hamis egységre törekvés szószólói szinte mindenütt vegyes lakosságú közösségünkben most ismét a nemzetet, a nemzeti államot, sőt az egyházat teszik meg az integráció és az összetartozás hordozójává; elzárkózást, megoszlást és gyűlöletet hirdetnek, olyan politikai és eszmei koncepciókat melegítenek fel, amelyeket forradalmunk a népfelszabadító háborúban semmisített meg. Azt követelik, hogy az állampolgár a nemzet és a nemzeti állam oltárán áldozza fel önigazgatáson alapuló szabadságát, egyenjogúságát, a termelő pedig jövedelmét. Mindenre, ami kívül esik saját nemzetükön és közösségükön, úgy tekintenek, mint valami idegenre, külországira. Ez a leegyszerűsített történelemszemlélet, társadalomelmélet és szocializmussal kapcsolatos elgondolás tömöríti maga köré a nacionalista és államközpontú bürokrata elképzeléseket. A retrográd ideológiát hirdetők számára Jugoszlávia csak önös érdekeik érvényesítésének és saját hatalmuk kiterjesztésének a színhelye. Megfeledkeztek arról, hogy ebben az országban szabadon és egyenjogúan egyesülve voltunk képesek szabadság- és forradalmi küzdelmeink megvívására, győzelmeink elérésére és nagyszabású anyagi, társadalmi és kulturális fejlődésre.

Véleményünk szerint a jelenlegi körülmények között — az alkotmánymódosításokon munkálkodva — rendkívül fontos a JKSZ eszmei-politikai egységének megszilárdítását illetően a JSZSZK Elnöksége álláspontjának következetes valóra váltása: „A JSZSZK alkotmányának normatív részére vonatkozó változtatás kiindulópontjául az az egységesen elfogadott társadalmi irányvétel szolgált, hogy nem kell megváltoztatni a JSZSZK alkotmányának alapelveit." Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy szembe kell helyezkednünk minden olyan kísérlettel, amely a JSZSZK alkotmányának normatív részére vonatkozó módosítások során az alapelvek megcsonkítására törekszik, ezek képezik egyben forradalmunk programját, és Jugoszlávia munkásosztályának, nemzeteinek és nemzetiségeinek történelmi érdekeit foglalják magukba.

Mindez komoly figyelmet követel meg a Kommunista Szövetség tevékenységi módszereinek kidolgozása során — vonatkozik ez elsősorban pártunk bázisára, a tagságra.

Garai László fordítása

Rezime

Savez komunista i ustavne promene

Svrha ustavnih promena u našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici su takve promene ustavnih normi koje će omogućiti uspešniji razvoj jugoslovenske socijalističke revolucije. To su pitanja naše neposredne i dalje budućnosti i zbog toga, izuzetno važna idejno-politička pitanja Saveza komunista Jugoslavije.

Našoj revoluciji preti najveća opasnost — ističe autor — ako odstupimo od njenih osnovnih dugoročnih opredeljenja. Međutim, rezultati u njihovom ostvarivanju tokom protekle više nego jedne decenije su mršavi i nezadovoljavajući, a u isto vreme suočili smo se sa teškom i dugoročnom ekonomskom krizom, ozbiljnim problemima u funkcionisanju političkog sistema, sa neefikasnošću u rešavanju postojećih protivrečnosti ekonomskog i društvenog razvoja, nedoslednošću u ostvarivanju odlučujuće uloge radnika u udruženom radu i neodlučnosti da se takvo stanje menja. Sve su to, dakle naše subjektivne slabosti. U takvim okolnostima je Predsedništvo SFRJ dalo predlog da se pristupi promeni Ustava SFRJ. Autor podvlači da pri pristupu promenama u Ustavu treba imati na umu, da naši aktuelni problemi nisu *samo* u Ustavu, pa ni pretežno u Ustavu, nego u tome što od 1974. godine pa nadalje nismo uspeli da ustavnopravne norme ispunimo revolucionarnom sadržinom.

Nacionalizam, liberalizam, pragmatizam i oportunizam išli su naruku protivnicima samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti. Oni već šest dugih godina javno, a delom i organizovano osporavaju društvenu ulogu Saveza komunista, revoluciju, socijalizam, bratstvo i jedinstvo, samoupravne oblike, načine, institucije i puteve deetatizacije i podruštvljavanja, federativno uređenje, republike i pokrajine, pojmove kao što su nacionalnost, ravnopravnost, internacionalizam itd., a Ustav SFRJ optužuju kao generatora krize i dezintegracije.

Imajući u vidu okolnosti u kojima se nalazimo, autor smatra, da je u radu na predstojećim ustavnim promenama izuzetno važno za učvršćivanje idejno-političkog jedinstva SKJ dosledno ostvarivanje stava Predsedništva SFRJ koji glasi: „Polazište za promene u normativnom delu Ustava SFRJ predstavlja jedinstveno prihvaćeno društveno opredeljenje da se ne menjaju Osnovna načela Ustava SFRJ." To znači i obavezu SKJ da se odlučno suprotstavi svim pokušajima da se promenama u normativnom delu Ustava SFRJ grickaju, krnje i rasturaju Osnovna načela Ustava, koja su istovremeno i programska opredeljenja naše revolucije, najdublji izraz istorijskih interesa radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije.

Resummee

Verband der Kommunisten und die Verfassungsänderungen

Ziel der Verfassungsänderungen in unserer selbstverwalterischer Gemeinschaft sind solche Änderungen, in den Normen der Verfassung, die erfolgreichere Entwicklung der jugoslawischen, sozialistischen Revolution ermöglichen wer-

den. Das sind die Fragen unserer unmittelbaren und weiteren Zukunft und deswegen besonders wichtige ideologisch-politische Fragen des Verbandes der Kommunisten Jugoslawiens.

Unserer Revolution droht die grösste Gefahr — unterstreicht der Verfasser — wenn wir von ihren grundlegenden, langfristigen Bestimmungen abweichen. Inzwischen, die Erfolge in ihrer Durchführung sind — im Laufe mehr als eines Jahrzehntes — mager und unzufriedenstellend, und gleichzeitig haben wir uns mit der schweren und langdauernden ökonomischen Krise getroffen, mit ernsten Problemen in der Funktionnierung des politischen Systems; mit der negativen Effektivität anbetracht der Lösung der bestehenden Gegensetzlichkeiten der ökonomischen und gesellschaftlichen Entwicklung; Unkonsequenz der Durchführung entschliessender Rolle der Arbeiterschaft in der vereinigten Arbeit und der Unterschlussfähigkeit, zur Änderung dieses Zustandes. Das alles sind daher unsere subjektiven Schwächen. In solchen Verhältnissen hat die Presidentschaft vorgeschlagen, zur Änderung der Verfassung des SFR Jugoslawiens beizutreten. Der Verfasser unterstreicht, dass man bei dem Zutritt zur Änderung der Verfassung, ins Auge fassen muss, dass unsere aktuelle Probleme nicht *nur* in der Verfassung vorhanden sind und auch nicht überwiegend in der Verfassung, sondern darin, dass uns schon ab des Jahres 1974 nicht gelungen ist, die verfassungsrechtliche Normen mit revolutionären Inhalt auszufüllen.

Nationalismus, Liberalismus, Pragmatismus und Opportunismus gingen an Hand der Gegner der Selbstverwaltung und nationaler Gleichberechtigkeit. Sie bezweifeln schon seit sechs langen Jahren öffentlich und teilweise auch organisiert, die gesellschaftliche Rolle des Verbandes der Kommunisten, die Revolution, Sozialismus, die Bruderschaft und Einheit, selbstverwalterische Formen, Methoden, Institutionen und Wege, der Deetatisation und Vergesellschaftung, federative Einrichtung — Republiken und Gebiete — Begriffe wie Nationalität, Gleichberechtigung, Internationalismus usw. und klagen die Verfassung SFRJ an, als Generatoren der Krise und der Desintegration.

Die Verhältnisse in denen Wir uns befinden, ins Auge fassend, meint der Verfasser, dass es in der vor uns stehender Arbeit, in Hinsicht der Änderungen der Verfassung, besonders wichtig ist, um die Befestigung Ideen-Politischer Einheit des Verbandes der Kommunisten die konsequente Durchführung der Auffassung der Presidentschaft des SFRJ im Auge zu haben jnd zwar: „Ausgangspunkt der Änderungen in dem normative Teil der Verfassung SFRJ stellt die gleichmässige gesellschaftliche Auffassung dar, dass die grundlegende Prinzipien der Verfassung nicht zu ändern sind". Das heist, auch die Verpflichtung des Kommunistenverbandes sich entschlossen allen Versuchen entgegenzustellen, die durch die Änderungen in dem normativen Teil der Verfassung sich zu knabbern, zu schmälern und die grundlegende Prinzipe vertreiben wollen, die gleichzeitig auch die programmierten Beschlüsse unserer Revolution, tiefsten Ausdruck der historischen Interesse der Arbeiterklasse, der Nationen und Nationalitäten Jugoslawiens bedeuten.

Original scientific paper

Rehák László

A KUTATÁSI MÓDSZEREK ELVI KÉRDÉSEI A SZOCIOLÓGIÁBAN

Az elméleti és empirikus kutatási módszerek egysége

Minden tudományágban, így a szociológiában is csakis kutatások révén tehetünk szert új és elmélyültebb ismeretekre. A szociológiai kutatások esetében, amennyiben marxista értelemben vett tudományosságra törekszünk, lehetetlen az elméleti kutatásokat mereven elválasztani az empirikus — leginkább számszerűen kifejezhető, de mindenképpen gyakorlati, kézzel fogható — kutatásoktól. A megismerés mindig egységes folyamat, magába foglalja a tudatunktól független valóságot és történéseit, valamint az elvont gondolkodást, amelynek alapján a tényállás elvonatkoztatásának eredményeként újabb összefüggéseket, törvényszerűségeket tudunk felfedni, hogy azután az ezek alapján levont következtetések helytállóságát a társadalomtudományi kutatások esetében a társadalmi valóság különböző és változó helyzetei alapján ellenőrizhessük.

A szociológiai kutatások sajátos módszereinek alapvető és általánosítható módozatai beilleszkednek a társadalomtudományok kutatási kereteibe. Ezen a téren a hazai szerzők: a filozófusok (Bogdan Šešić[1] és Gligorije Zaječaranović[2]) és a szociológusok (Vojin Milić[3] és Mirosiav Pečujlić[4]) szerbhorvát nyelven alkottak olyan műveket, amelyek megalapozzák a szociológiai kutatás sajátos módszertanát.

A tudományos igényű kutatás megköveteli a tervszerű, a kutatás tárgyára jellemző módszerek alkalmazását azzal a céllal, hogy felfedjük a kutatott folyamatok és viszonyrendszerek alakulásának törvényszerűségét. A társadalomtudományokra jellemző módszerek általában érvényesek a szociológiára is, azzal, hogy a szociológiai kutatások megkövetelik a szociológiára jellemző sajátos kutatási módszerek alkalmazását is.

A társadalomtudományok, köztük a szociológia is, noha tudományok, az adott társadalmi időszakban nem mindig fejezik ki a tárgyilagos igazságot, mert a társadalomtudomány kisebb vagy nagyobb mértékben min-

dig osztályjelleggel torzított. Ez a torzítás elkerülhetetlen, mert az adott társadalom uralkodó erői hatást gyakorolnak a kutatásokra, annak témájára. Azoknak a szempontoknak kivizsgálása kerül előtérbe, amelyek a rendszer működése szempontjából lényegesek. De létrejön egy ilyen jellegű torzítás azért is, mert a kutatók, tudatosan vagy sem, de egy meghatározott társadalmi osztályhoz, réteghez tartoznak és ez a tény befolyásolja közelítési módszerüket és meglátásukat. Zygmunt Bauman lengyelországi majd izraeli szociológus a szociológiáról értekezve a kapitalista társadalomban (de megállapításai „mutatis mutandis" vonatkozhatnak a szocialista társadalomban végzett szociológiai kutatásokra is) többek között kifejti:

„...A hivatalosan elismert, az akadémiai központokban megtelepedett szociológiai irányzatok többnyire az uralkodó világnézet alapvető tételeinek témájára készítenek különböző változatokat. Az uralkodó gondolatok, mint Marx helyesen kimutatta, ebben az esetben is az uralkodó osztály gondolatai. És ha viszonylag békés helyzetekben és politikailag viszonylag nem éles problémákban ez a tény nem is tűnik azonnal szembe, világosan megmutatkozik azonban minden kissé drámaibb pillanatban. Ilyenkor a szociológusok egységesen antikommunista és antimarxista frontjában jut kifejezésre, még ha a legkülönbözőbb, sőt egymás ellen harcoló iskolákhoz tartoznak is."[5]

Megjegyzendő, hogy ezeket a sorokat a szerző 1964-ben megjelent könyvében írta. Azóta több mint hét évtized múlott el, az antikommunizmus véresebb és erőszakosabb formái mellett kifinomultabb formában is jelentkezik. Szembetűnő, hogy a hosszasan előkészített jobboldali újkonzervativizmus[6] is korunk társadalmi porondjára lépett, lényegében azonos szereppel mint a nyíltan meghirdetett antikommunizmus. A szocialista társadalmak — mivel világunk egy és sok vonatkozásban osztthatatlan — sem maradtak érintetlenül a jobboldali eszmei befolyástól, különösen ott, ahol olyan erők és eszmei-politikai nézeteket vallók jelentkeznek, akik magukat a valóban létező szektás dogmatizmus „előharcosainak" nevezik, épp úgy, mint ahogy a szocializmus már jóideje világfolyamattá vált.

A fentieket figyelembe véve ma is hasznos dolog Marxra emlékeztetni, ahogyan a már idézett Zygmunt Bauman tette: „...Ezért Marx számára nem létezett a tudomány és az ideológia dilemmája, az a probléma, hogy egyidejűleg nyilatkozzék a valóságról és dolgozzon ki programot az emberek cselekvése számára. ...Marx szociológiai koncepciójában a tudományos megismerés és a társadalmi ideológia elemei tehát elszakíthatatlanul összekapcsolódnak: a tudomány ideológiai funkciót tölt be, az ideológia azt kívánja a tudománytól hogy kompromisszum mentes legyen."[7]

Mint minden tudományban az elmélet kiinduló tényállás nélkül megalapozatlan, meddő, esetleg tudományos feltevés (de itt sem nélkülözhető a legszükségesebb tapasztalati kiindulás). A társadalomtudományokban viszont a társadalmi viszonyok puszta felvételezése, a tényeknek

elméleti általánosítás nélküli ismerete, értetlenséghez vezet, egyszerűen vakság a változásokat magába foglaló folyamatokkal szemben.

Gligorije Zaječaranović 1977-ben megjelent, a kutatási metodológiát tárgyaló könyvében a logikai és metodológiai kérdések felsorolása után a megismerés folyamatának módszertanát két csoportra osztja[8]: az általános és a sajátos módszerekre. Az első csoportba sorolja: 1) a tudományos megismerés általános követelményeit, 2) a kísérleti módszert, 3) az axiometrikus módszert, 4) a különböző modellek szerkesztését és 5) a statisztikai módszert. A szerző a megismerés sajátos módszerei közé a következő hét módszert sorolja: 1) az elemzést és az összesítést, 2) az elvonatkoztatást és a konkretizációt, 3) az általánosítást és a specializálást, 4) az indukciót és dedukciót, 5) a meghatározást és az osztályozást, 6) a bizonyítást és az ellenbizonyítást és 7) a történelmi és logikai módszert. A már említett, 1974-ben megjelent könyvében Bogdan Šešić hasonló de nem azonos módon, hanem részletesebben mint G. Zaječaranović feltünteti a kutatás metodológiájának különböző módozatait, és a tudományos megismerés folyamata szerint csoportosítja azokat.[9]

Az elméleti általános és sajátos (elsősorban szociológiai adatgyűjtő) empirikus kutatás egymásba kapcsoltsága kiviláglik V. Milić könyvéből is (még 1965-ben jelent meg), amelyet nálunk a maga nemében még nem haladtak meg. Könyve noha A szociológiai módszer címet viseli egyáltalában nem gyakorlati útmutatást nyújtó szociológiai metodológiai kézikönyv, hanem az elméleti megvilágítást szolgálja. Ezért könyvében a következő átfogó módszertani témákat tárgyalja: a tudományos értesültség elméleti elemei, a megfigyelés, beszélgetés és kérdőívezés, a történelemtudományi tények használata, tartalmi elemzés, osztályozás és felmérés, az ok-okozati elemzés alapjai, a kísérlet, a nem kísérleti adatok okozati elemzése, párhuzamos kutatások.[10] Az 1975-ben német nyelven megjelent szakmetodológiát tárgyaló vaskos könyvben W. Friedrich és W. Hennig a kutatás folyamatát a következő, grafikailag is ábrázolt körforgással jellemzik: a társadalmi gyakorlat — a kutatás tervezése — a kutatás tárgyának pontosítása — a kutatás hipotézise — a kutatás szervezésének meghatározása — a megfelelő kutatási módszerek kiválasztása — az empirikus adatok elemzése, kísérletek — az adatok feldolgozása — az elméleti kiértékelés — az eredmények átvitele a társadalmi gyakorlatba — a társadalmi gyakorlat . . .[11]

Az eddigiekből kiviláglik, hogy az elméleti és az empirikus kutatások egymásba fonódnak, egymást át-átszövik, és nincs tudományos alapja annak, hogy önmagukban álló elméleti szociológiai kutatásokról beszéljünk, mint ahogy tiszta empirikus szociológiai kutatásokról sem. Ezért egy mű viszonylagosan vagy kutatás-elméleti vagy empirikus jellegű. Amennyiben valóban tudományosan megalapozott — minden esetben mindkét elem jelen van. Ha túlsúlyban van az elméleti elem, azt elméleti esettanulmánynak vagy kutatásnak nevezzük. Viszont ha előtérbe került az empirikus elem, azt mint empirikus művet vagy kutatást emlegetjük.

A szociológiai kutatásokban az elmélet túlhangsúlyozásának társadalmi háttere

Volt egy időszak a két háború között és a második világháborút követő években, amikor a marxista társadalomtudományi kutatások Sztálinnak és csoportjának nyomására a gyakorlati tények kutatása és a társadalmi valóságnak ezek alapján történő tárgyilagos mérlegelése nem volt lehetséges, vagy legalábbis igen szűk korlátok között mozoghatott. Ezekben az években a szociológia szakkifejezést egy időre száműzték a használatból, ami nem jelentette, hogy marxista szociológiai kutatások nem folytak, és nem jelentek meg marxista szociológiai művek, de mindenesetre nehéz körülmények között. A tényleges kutatások helyett sokkal inkább a legfelsőbb jó-rossz napi politikai határozatokból indultak ki a szerzők illetve kutatók. Ilyen helyzetben a marxista szociológia nem fejlődhetett, a legtöbb munka nem is bizonyult valóban tudományosnak.

A JKSZ 1958-ban meghozott programja erről az időszakról általános jellemzésként ezt tartalmazta: „... De Sztálin, objektív és szubjektív okokból, nem szegült szembe a bürokratikus-etatista irányzatokkal, ... Ellenkezőleg, ő maga lett ezeknek a törekvéseknek politikai és eszmei hordozója. Ebben az irányban pragmatikus revíziónak vetette alá a marxizmus és leninizmus bizonyos alapvető tételeit, mindenekelőtt az állam- és pártelméletben, azután a filozófiában, a politikai közgazdaságtanban és általában a társadalomtudományokban."[12]

Nem vitás, hogy ez az időszak már a múlté, és a marxista szociológia történetének egy fejezete, de az sem, hogy a dogmatizmus természetszerűen — szívósan és átalakulva — de továbbra is jelen van a marxizmus értelmezésében. Az sem kétséges, hogy a szociológus is az elvont elméleti kérdésekhez menekszik, amikor a döntő társadalmi tényezőket nem érdeklik a társadalmi valóságban végbemenő valóságos folyamatok, és hatalmuk erejével saját meglátásaikat nyilvánítják igazságnak.

A marxizmus sztálinista, dogmatikus pragmatikus revíziójáról, bár ezt lezárt eszmetörténeti szakasznak tekinthetjük és ezáltal a marxista szociológia szempontjából is már a múlté, érdemes megemlíteni Predrag Vranicki jellemzését 1979-ben megjelent könyvéből. Megítélése szerint „... amennyiben valaki úgy gondolja, hogy Sztálin filozófiai koncepcióját marxistának kell tekinteni (tagadhatatlan, hogy erről Sztálin meg volt győződve, és hogy szövegei Marx, Engels és Lenin szövegeiből sok kiragadott részletet tartalmaznak), annak újból hangsúlyozni kell azt, amit elöljáróban már széndékunkban volt bizonyítani — nevezetesen, hogy ebből a koncepcióból hiányzik a lényeg: *a marxista gondolkodási mód.* Sztálin filozófiájából nemcsak hiányoznak a lényeges marxista kategóriák, amelyek nélkül nincs időszerű marxizmus, hanem arról van szó, hogy a probléma felvetése és megoldása, lényegében ellenkezett a marxizmus szellemével. Hogy ezt valaki revizionizmusnak nevezi-e vagy sem, ez kinek-kinek személyes ügye. Nem szeretem használni az ilyen megkopott és teljesen kompromittáló kifejezést. Egy valami világos —

ez a marxizmus sztálinista bemutatása és értelmezése."[13] Megjegyezhetjük, hogy a JKSZ programja, ahogy már idéztük is, nem ennyire „válogatós", és nevén nevezi a revizionizmust.

Predrag Vranicki az imént idézett megállapításához könyve összefoglalójában még hozzáfűzi:

„...újból hangsúlyozni kell, hogy a marxista művek és idézetek lobogtatása még nem jelent sem az elméletben, sem a gyakorlatban igazolást a tényleges marxista alkotóképességre. Ellenkezőleg, igen veszélyes és káros lehet azoknak a kritikátlansága, akik az ilyen kiragadott és ideologizált szövegrészleteket arra használják, hogy megindokolják reális szocialista valóságukat, és azt képzelik, hogy elegendő esküdni az ilyen kiragadott szövegrészletekre, és ezzel elég bizonyítékkal rendelkeznek fölényes helyzetük és haladó voltuk bizonyítására. Éppen ez a „felelőtlenség pátosza" vezet oda, hogy mindazt, ami nem volt összhangban gondolkodásukkal, a polgári kultúrában is és a más marxista változatokban, dekadensnek és revizionistának kiáltsák ki. ... A marxista skolasztika a történelmi materializmus és a szociológia szemináriumi kérdésével foglalkozik, továbbá hosszú időn át a szociológiát reakciós burzsoá tudománynyá kiáltja ki, illetve a természet dialektikájának és a történelem kapcsolatának vizsgálatát; főbenjáró bűnnek tekintik, ha valaki kételkedik a természet dialektikájában, vagy a dialektikus és a történelmi materializmus viszonyát boncolgatja, anélkül, hogy figyelembe venné, hogy a történelmi-filozófiai terület telistele van még problémákkal, amelyeket elemezni és megvilágítani kell; ..."[14]

Henri Lefebvre valószínűleg azért, hogy antidogmatizmusát kidomborítsa, nyegle hányavetiséggel a sztálinista nehéz és szomorú korszakból vett anekdotázásba bocsátkozik. Szerinte az akkori „szocialista folklór a gondolkodást úgy határozza meg, mint »a legrövidebb utat az egyik idézettől a másikig«"[15]

A torzulásokkal terhelt társadalmi háttér természetesen nem csak szocialista viszonylatban befolyásolja a szociológiát, ebben az esetben a marxista szociológiát. Ma a Nyugat fejlett tőkés országainak egy sor kimagasló szociológusa esetében nyilvánvaló, hogy elméleti síkon tárgyalja a dolgokat, ezáltal nemcsak megkerülik a konkrét társadalomról kínálkozó szociológiai bírálatot, hanem már azt is nehéz eldönteni róluk, hogy vajon szociológusok-e vagy filozófusok, mint ahogy azt is, vajon marxisták-e vagy sem. (Ezekről a nehézségekről e sorok írója részletesebben írt A XX. század marxista filozófiája c. könyv kapcsán, amelyet Predrag Vranicki szerkesztett s 1980-ban jelent meg a belgrádi Nolit kiadásában.)[16]

Zygmunt Bauman a XX. század első évtizedeiben felfejlődő marxista szociológiát számba véve megállapítja, hogy alapvető elgondolásában nem volt egységes. A szociológiában Marx követői között két irányzatot különböztet meg: az egyiket „mechanisztikusnak" nevezi (Kautsky, Plehanov, Buharin), a másikat „aktivistának" (Lenin, Rosa Luxemburg, Antonio Gramsci). „A két változat nem annyira ellentétes tételek tekin-

tetében tér el egymástól — fejti ki többek között Z. Bauman —, mint inkább a világról alkotott hasonló kép különböző részeire helyezett hangsúlyban, ... A mechanisztikus változat ... a megmásíthatatlan és megváltoztathatatlan törvényeket kutatja, amelyek a történelem menetét irányítják. ... Az aktivista változat ezzel szemben az emberi tevékenység aktív szerepére helyezi a súlyt, ... A szociológia feladatát abban látja, hogy rendezi az emberek tapasztalatait és kijelöli tevékenységük olyan irányait, amelyek maximálisan megegyeznek érdekeikkel és reális történelmi lehetőségeikkel, ugyanakkor kétségbe vonja azt a pozitivizmusra jellemző hitet, mely szerint a társadalmi kérdések megismerhetők és „tisztán elméletileg", a gyakorlattól elszakadva is előre láthatók."[17]

Nem kétséges, hogy a marxista szociológia megköveteli az elméleti megközelítés és a gyakorlati kutatások szüntelen egymásba fonódását. Ennek ellenére, helyesebben ezzel kapcsolatban, vannak olyanok, akik meggyőződéses marxisták, de a hagyományosan felfogott filozófia megszűnését, meghaladását hirdetik. Ezek a filozofálgató szociológiát vagy a szociologizáló filozófiát művelik. Ez még nem is volna baj. Mindenki azt csinálja utóvégre, amihez ért, és amit tud, ami nem jelenti azt — erre gyakori példa is van —, hogy valaki nem lehet több alapvető marxista tudományágban otthonos, hisz azok amúgy is egymást áthatják, és egy egységes egészet képeznek. A baj ott kezdődik, amikor kizárólagosaknak tartják magukat az ilyen marxisták, és minden másmilyen közelítésű filozófiai vagy szociológiai munkát arrogánsan és lekicsinylően kirekesztenek a marxizmusból. Csak az általuk művelt és létrehozott szellemi terméket tartják figyelemre méltónak, természetesen csak saját magukat és elvbarátaikat ismerik el, akik mindenről mondhatnak ítéletet, hol elmélyültebben, hol felületesen. Az ilyen szerzők részéről észlelt hajthatatlanság részben tükrözi a marxizmusnak mint világnézetnek — tudománynak és ideológiának — egységét, de az ilyen szerzők jellembeli fagyatékosságát és szakmai szegénységi bizonyítványát is tanúsítja.

Az empirizmus a szociológiában

A két háború között az Amerikai Egyesült Államokban, a második világháború után Nyugat-Európa államaiban is a tudományokban általában, így a szociológiai kutatásokban szembetűnően kifejlődött az empirikus adat-begyűjtés. Az ezzel kapcsolatos módszerek jelentős mértékben elterjedtek illetve kifejlődtek, ezeknek célja és lényege a társadalmi folyamatok és ezek elemeinek számszerű, mennyiségi bemutatása és statisztikai-matematikai feldolgozása. Ezt az irányzatot általában empirizmusnak nevezik, még akkor is, amikor „tapasztalati ténynek" fogadják el az adott egyén vagy csoport attitűdjét, amiről Miroslav Pečujlić joggal állapítja meg, hogy az valójában egy sajátos szociológiai idealizmus.[18]

Az ilyen adatgyűjtési módszert gyakran a szegényes mondanivaló el-

kendőzésére használják. A helyénvaló mennyiségi értékelés és a magas szintű matematikai feldolgozási mód, sok szemlélőben — nemcsak a felületes olvasóban — azt a benyomást kelti, mintha a szociológiai munka a maga számszerűsített kimutatásaival, a matematikai feldolgozással (grafikonok, egyenletek stb.) magas szintű tudományos mű lenne. Valójában csak az alkalmazott matematikai eszközök magas szintűek, a lényeg, a szociológiai mondanivaló megmarad az alkalmazott matematikai apparátus ellenére annak, ami valójában. A mennyiségileg kimutatott tények túlbecsüléséről és ennek az irányzatnak elterjedtségéről ír egy magyar származású amerikai tudós, különben világhírű biológus, világszerte ismert könyvében, amelyben azt a kérdést tárgyalja, hogyan lehet valaki tudós: „Ma tanúi vagyunk annak, különösen az Amerikai Egyesült Államokban — minden valódi indok nélkül —, hogy minden lépésen túlhangsúlyozzák a tények kutatásának és kimutatásának fontosságát. Ugyanekkor nemcsak megkerülik, hanem közvetlenül lebecsülően viszonyulnak az elméletek és tudományos interpretáció iránt. Odáig jutottunk, hogy az orvostani szakfolyóiratok többsége elutasítja olyan kéziratok közlését, amelyek új elméleteket tartalmaznak, de nem foglalják magukba új tények felmutatását is, míg minden további nélkül szívesen leközölnek olyan dolgozatokat, amelyek új tények leírását tartalmazzák a szerző valamire való elméleti megmunkálása nélkül . . ."[19]

M. Pečujlić a már idézett tanulmányában[20] joggal és meggyőzően kidomborítja, hogy a „látszat-igazságok világáról" van szó, amely féligazságokhoz vezet. Ez többféleképpen nyilvánul meg. Különben köztudott körülmény és triviális tény, hogy nagy apparátussal gyűjtik be az adatokat és bizonyítékokat, továbbá olyan módszereket alkalmaznak, amelyek leegyszerűsítik a társadalmi valóság bonyolultságát és többszörös összefüggését, egészen odáig, hogy „statisztikai viszonnyal cserélik fel a társadalmilag jelentős viszonyt", vagy a tudományos elemzés helyett a vizsgált társadalmi viszonyt „a végsőkig lemeztelenítik két jelenség közötti viszonyra". Ehhez a megállapításhoz még hozzáfűzhetjük, hogy az ilyen pőreséget képtelen például a szabatosan elvégzett korrelációszámítás fügefa levele eltakarni. Valószínűleg azért, mert az Amerikai Egyesült Államokban és még néhány államban túlbecsülik a számszerűen kifejezhető tények szociológiai módszerét, megesik, hogy az empirikus felvételezést is magába foglaló szociológiai kutatások kapcsán nálunk is szó esik a kérdőívezés rögeszméjéről. Ez a nézet úgy értelmezhető helyesen, hogy nálunk nincs semmilyen kérdőívezési túltengés. Inkább arról beszélhetünk, hogy hazai kutatásokban kevés a jól előkészített és átgondolt kérdőíves kutatás, hogy sok kutató túlbecsüli a kérdőívezés értékét és jelentőségét. Ez az a fogyatékosság, amely közvetlenül szembetűnő. Sokkal nagyobb a fogyatékosság abban, hogy az elméleti meggondolásokban túlontúl nagyok kutatóinknál az eltérések, ezért az empirikus kutatások tervezésében aligha beszélhetünk alapvető egységes hozzáállásról, ami már az adatok begyűjtésének tervezésekor megmutatkozik. Az egyönte-

tűség hiánya nem egyszer az előzetes tudományos feltevés megfogalmazásában ezáltal az empirikus kutatás céljainak meghatározásában valamint a begyűjtött adatok értelmezésében is megnyilvánul.

Az empirikus kutatási módszerek viszonylagos sajátosságai a szociológiában; Káros hagyományok

A XIX. században uralkodó szemléletre jellemző volt, hogy az egyes tudományágak létjogosultságának elismerésében vagy kialakulásában egy meghatározott metafizikai megközelítést alkalmaztak. Követelmény volt annak bizonyítása, hogy az illető tudományág sajátos kutatási módszerrel rendelkezik és sajátos kutatási területe van.

A XX. század második felében viszont már kétségtelenül anakronizmusnak számít, ha egy-egy tudományágra mint különálló vagy egymás melletti egységre tekintünk. Gondoljunk a multidiszciplináris és interdiszciplináris kutatócsoportok eredményeire — hiszen már a XIX. század végén a marxizmus eredményei alapján és a dialektika széles körű terjedésével az elkülönülő kutatási módszerek túlhangsúlyozása és a külön kutatási területek kijelölése mind több tudós számára a konzervatív akademizmust jelentette. Mindinkább tudatosodott a felismerés, hogy formális külső jegyekről van szó és az adott tudomány formális elismeréséről.

A XIX. század végén megindult felismerés folytatásaként megemlíthetjük Norbert Wiener kibernetikáját és Ludwig von Bertalanffy általános rendszerelméletét a második világháború végén, illetve az azt követő évekből. Ezeknek a tanításoknak úgy is mint közelítési módszereknek, de mint lényegre törő kutatásoknak is szembetűnő dialektikáját kell hangsúlyozni. Általuk megintcsak a marxizmus előretörését láthatjuk azok révén, akik magukat világnézetileg nem sorolták a marxisták közé, de a metafizikai közelítési módokat elavultnak tartották.

Korszerű álláspontok

Ma már például a szociológia esetében senkit sem érdekel annak bizonygatása, hogy a szociológia azért külön társadalomtudományi ágazat, mert sajátos, csak rá jellemző kutatási módszereket alkalmaz. Éppen ellenkezőleg, tudományos érdek fűződik annak megállapításához, miben közös és miben különbözik egy kutatási módszer két vagy több tudomány esetében.

Az empirikus adatok begyűjtése szempontjából (szabatosabban azoknak a tényeknek és adatoknak begyűjtése esetében, amelyeket empirikus jellegűeknek nevezünk), gyakran hangsúlyozzák a szociológiában, a pszicho-

lógiában és a pedagógiában a közös empirikus kutatási módszereket. Ezeknek a körülményeknek a kiemelésére megemlítenénk a világviszonylatban is ismert amerikai szerzőpár C. V. Good és D. E. Scates szerbhorvát nyelvre fordított reprezentatív művét a pedagógiai, pszichológiai és szociológiai kutatásokról (lényegében az empirikus kutatásokról), amely 1967-ben jelent meg.[21] Időközben a számunkra hozzáférhető két nyelven szerbhorvátul[22] és magyarul[23] szép számmal jelentek meg kézikönyvek.

Az interjúvolás módszere a szociológiában mint szúrópróbás-előkészítő módszer szerepel (például a kérdőív szakavatott szerkesztése érdekében) vagy mint kiegészítő módszer, mikor a kérdőíves kutatás egy olyan fontos területet tár fel, amelyet az eredeti kérdőívezés nem ölelt fel. Ez esetben az interjúvolás mint kiegészítő módszer legalábbis indikatív és diagnosztifikáló adatokat szolgáltat, és részben javít az eredeti kérdőívezés fogyatékosságán. Az interjúvolás (a kikérdezés) a pedagógiában annyira gyakran alkalmazott eljárás, hogy szinte nem is vesszük módszer számba, pedig az interjúvolás a pedagógiában nemcsak a kérdező és a kikérdezett kettős kapcsolata, hanem amennyiben azt szakavatottan végzik, a tanulók egész csoportjának foglalkoztatása, amely új ismeretek szerzésére, vagy a nem eléggé jól megtanult ismeretek befogadására szolgál. A pszichológiában az interjú elsősorban az attitűdök és tények begyűjtésének módszere. Vonatkozik ez az alkalmazott pszichológiára (pedagógiai pszichológia, munkapszichológia), de a klinikai pszichológiában a diagnosztika és a gyógykezelés módszere is. Az interjúnak mint kutatási módszernek alkalmazása természetesen nem korlátozódik csak az említett három különben egymáshoz nem is közelálló tudományágra. Az interjút mint kiegészítő módszert rendszeresen alkalmazzák a piackutatásban, az üzemszervezéstanban, a gyógyászati diagnosztikában és még más területeken is.

Az említett három tudományágban alkalmazott azonos alapvető empirikus kutatási módszerek közötti különbség, ami alkalmazásuk jelentőségét illeti, természetesen nemcsak az interjúvolással kapcsolatban jelentkezik. Különbség van a módszerek alkalmazásának elterjedésében is, de a módszerek előkészítése és alkalmazása lényegében azonos. Így más a kérdőívezés jelentősége és alkalmazásának gyakorisága a szociológiában, más a pedagógiában és más a pszichológiában. Ilyen megállapítás érvényes a kísérleti módszerre is, amelyet alig alkalmaznak a szociológiában, de leggyakrabban a pszichológiában használják. Hasonló a helyzet az okmány-tanulmányozás és a megfigyelési módszer esetében is.

Jegyzetek

[1] Bogdan Šešić: Osnovi metodologije društvenih nauka; Naučna knjiga, Beograd, 1974; 339. o.

[2] Gligorije Zaječaranović: Osnovi metodologije nauke; Naučna knjiga, Beograd, 1977; 239. o.

[3] Vojin Milić: Sociološki metod; Nolit, Beograd, 1965; 665. o.
[4] Miroslav Pečujlić: Metodologija društvenih nauka, Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje; „Savremena administracija" izdavačko-štamparsko-knjižarska radnja organizacija, Beograd, 824. o.
[5] Zygmunt Bauman: Általános szociológia (első lengyel kiadás 1964); Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967; 517. o.
[6] Köpeczi Béla: Újkonzervativizmus és újjobboldal, Második bővített kiadás; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985; 11—31. o.
[7] Zygmunt Bauman: idézett kötet, 262. o.
[8] Gligorije Zaječaranović: idézett kötet, 5—6. o.
[9] Bogdan Šešić: idézett kötet 5—6. o.
[10] Vojin Milić: idézett kötet 5—6. o.
[11] Walter Friedrich und Werner Hennig (herausgegeben von): Der sozialwissenschaftliche Forschungsprozeß, Zur Methodologie, Methodik und Organisation der marxistisch-leninischen Sozialforschung; VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1975; 838. o.
[12] A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja (VII. kongresszus, 1958. április 22—26). (II. fejezet — A Szovjetunió és a többi szocialista ország eddigi szocialista fejlődésének néhány tapasztalata; Forum Könyvkiadó (III. magyar nyelvű kiadás), Újvidék, 1977; 51. o.
[13] Predrag Vranicki: Marksizam i socijalizam; Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979; 114. o.
[14] Predrag Vranicki: idézett kiadvány, 223. és 224. o.
[15] Henri Lefebvre: Misao postala svijetom. Treba li napustiti Marxa? (első francia nyelvű kiadás 1980), Globus, Zagreb, 1981, 18. o.
[16] Rehák László: A XX. század marxista filozófiája, Létünk, 1983/2. szám.
[17] Zygmunt Bauman, idézett kiadvány, 565. o.
[18] Miroslav Pečujlić: Metodologija društvenih nauka: Izdavač: Novinska ustanova, Službeni list SFRJ, Beograd, 1976, 16—17. o.
[19] Selyei J.: From Dream to Discovery, On Being a Scientist — Selyei János: Álomtól a felfedezésig, Egy tudós vallomásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 358. o.
[20] Miroslav Pečujlić, idézett kiadás, 19—23. o.
[21] Carter V. Good—Douglas E. Scates: Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967, 735. o.
[22] (A már idézett kiadványokon kívül) Viljem Gud (Good)—Pol Het (Hatt): Metodi socijalnog istraživanja, Vuk Karadžić, Beograd, 1966. — Gian Antonio Gilli: Kako se istražuje, Vodič u društvenim istraživanjima, Školska knjiga, Zagreb, 1974. — Dragomir D. Lukić, Miloš Ilić, Josip Županov, Slobodan Bosnić, Ilija Stanojčić, Živan Tanić i drugi: Metodologija istraživanja društvenih nauka; Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd, 1963. — C. A. Mozer: Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava, Kultura, Beograd, 1962. — Rudi Supek: Ispitivanje javnog suđenja", Naprijed, Zagreb, 1961. — Đuro Sušić: Kritika sociološke metode, Uvod u metodologiju društvenih nauka; Gradina, Niš, 1973. — Slavomir Milosavljević: Istraživanja političkih pojava, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1980.

[23] Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa, Gazsó Ferenc, Mérei Ferenc, Szelényi Iván, Szesztay András, Varga Károly: Kutatási módszerek az ifjúságszociológiában; Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1970. — Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa (szerk.): A szociológiai felvétel módszerei, II. kiadás; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. — Hegedűs András: A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. — Achim Mihu: A szociológiai kutatás ABC-je, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. — Miroslav Petrušek: Szociometria (Elméletek, módszerek és technikák), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. — Stefan Nowak: A szociológiai kutatás módszertana, Általános problémák; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. — A. Ratkov: A tudományos ismeretek anatómiája, Bevezetés a logikába és a tudományos metodológiába; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. — A. Zdravomiszlov: A szociológiai kutatások módszertana; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Rezime

Principijelna pitanja istraživačkih metoda u sociologiji

U radu se polazi od jedinstva teorijskih i empirijskih istraživanja u društvenim naukama, pa time i u sociologiji. Ukazuje se na to da u sistematizaciji samih teorijskih metoda oni se prožimaju sa empirijskim. Autor posebno se bavi društvenom pozadinom prenaglašavanja teorijskih elemenata istraživanja u sociologiji. Isto tako i empirizam u sociološkim istraživanjima i podsticanje ovakvog prilaza sociološkim temama ima svoje spoljne, društvene činioce. Rad se završava tretiranjem empirijskih istraživačkih metoda koji su relativno specifične za sociologiju kao jednu od društvenih nauka. Ovu završnu temu autor razmatra sa gledišta tekuće, savremene prakse ističući postojanje negativnog uticaja tradicionalizma nasuprot danas već jasno uočljivim savremenim shvatanjima.

Resummee

Prinzipielle Fragen der Forschungsmethoden in der Soziologie

In der Arbeit wurde von der Einheit der theoretischen und empirischen Forschungen in den Gesellschaftswissenschaften, und daher auch in der Soziologie, abgegangen. Es wird darauf hingewiesen, dass in der Sistematisation der eigentlichen theoretischen Methoden, sich diese mit den Empirischen überfüllen. Der Verfasser befasst sich besonders mit dem gesellschaftlichen Hintergrund der Übertonung der theoretischen Elemente der Forschung in der Soziologie. Ebenso hat auch das Empirismus in den soziologischen Forschungen die Veranlassungen solcher Zugänge zu den soziologischen Themen, äussere gesellschaftliche Ausschläge gegeben. Die Arbeit ist beendet mit der Untersuchung

empirischer Forschungsmethoden, die relativ spezifisch für die Soziologie, als Gesellschaftswissenschaft sind. Dieses letzte Thema betrachtet der Verfasser aus dem Standpunkt der fliessenden, zeitmässige Praxis, unterstreichend das Bestehen negativen Einflusses des Traditionalismus, gegenüber der heute schon augensichtlichen Auffassungen.

Original scientific paper

Jung Károly

ÚJONNAN FELFEDEZETT HORVÁT HŐSÉNEK SZIGETVÁR ELESTÉRŐL

VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ (1787—1864) SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

A magyar—délszláv irodalmi és művelődési kapcsolatok kutatása tisztes múltra tekint vissza; számos monográfia, tanulmány látott napvilágot, melyekből alapjában véve jól megrajzolható az a kép, amely a magyarság és a délszláv népek, főleg a szerbek, horvátok, szlovénok és muzulmánok kulturális kapcsolatait dokumentálja az eltelt jó néhány évszázad során.[1] Az elmúlt századok történelme bővelkedett közös küzdelmekben, de ellenségeskedésekben szintúgy, s ezeknek számottevő népköltészeti, történetírói, emlékiratírói, irodalmi és más lecsapódása tartható számon. A számos múlt századi és e századi monográfiának, tanulmánynak, kölcsönös fordításnak még nem készült el összefoglaló bibliográfiája, de talán még nem is jött el az ideje, hisz — mint dolgozatunk és a mellékelt hősének-fordítás is utalhat rá — új adatokkal, váratlanul felbukkanó adalékokkal, meglepetésekkel továbbra is számolhatunk.

A magyar—délszláv művelődési kapcsolatok sajátos területe a magyar (vagy magyar eredetű) történeti hősök előfordulása a délszláv epikus énekhagyományban; ezt a kérdéskört igen korán felfedezte a kutatás, s egy évtizeddel ezelőtt, éppen a jugoszláviai magyar kapcsolattörténeti kutatás jóvoltából, meg is jelent monografikus igényű összefoglalása.[2] Dávid András munkája összefoglalta a korábbi kutatásokat, s kiterjedt további kutatással és anyagfeltárással szinte lezártnak mondható körképét és elemzését nyújtotta a témának. (Ami a népi prózaepikát illeti, tehát a történeti és hiedelemmondákat, legendákat stb., a kutatás és értelmezés itt még korántsem tekinthető lezártnak. Az egybevető kutatás ezen a területen még számos felfedezésre és eredményre számíthat, annál is inkább, mert a népi prózaepika kutatása sohasem volt oly mértékben vonzó és attraktív, mint az epikus énekhagyományé.[3]) A magyar történeti hősök sorában kitüntetett hely illeti meg a szigetvári hőst, Zrínyi Miklóst, egyrészt a Zrínyi-család horvát eredete miatt, másrészt pedig azért, mert Szigetvár török ostroma és eleste közvetve érintette az egész XVI. századi kelet-közép-európai keresztény világot, nem csupán a magyarságot. A költő Zrínyi Miklós, a szigeti hős dédunokája egy évszázad múl-

va nagyszabású eposzt alkotott, a *Szigeti veszedelem* címűt, amelyben ősének vitéz magatartását és a parányi szigeti vár védelmét és bukását emelte költői témaként az eposzi emelkedettség magasaiba. Szigetvár 1566-ban esett el, a hősi harcot megéneklő eposz 1651-ben jelent meg Bécsben, tehát egy évszázad alatt magyarul is irodalmi témává vált a vár ostroma és eleste. A költő Zrínyi művét öccse, Zrínyi Péter horvát nyelvre fordította, helyenként bővített és módosított rajta, ily módon aztán a szigeti veszedelem szépirodalmi, eposzi emelkedettségű megfogalmazása a horvát nyelvterületen is hathatott, s hatott is.[4]

Szigetvár eleste azonban nem csupán a hős várúr horvát eredete, s leszármazottjának horvátra fordított műve alapján vált témává a délszláv nyelvterületen.[5] Ez az a kor, amely a szinte állandó háborúskodások, a Török Birodalom és Magyarország illetőleg az Osztrák Birodalom közti permanens hadiállapot hosszú időszaka; két civilizáció, két mentalitás, két világszemlélet ütközik össze az iszlám, illetve a kereszténység szellemében. Magyar nyelvterületen az a korszak már európai rangú írókat is szült: Balassi Bálint költészete a magyar líra első csillagméretű felívelése, mellette s a nyomában számos kisebb poéta alkotta meg a maga életművét. A kevés szépirodalom mellett azonban tovább élt egy másik műfaj, az énekes epika műfaja, amely valahol az irodalom és a folklór határmezsgyéjén, tehát a középkori igricek és hegedősök hagyományait és szellemét is magába olvasztva ebben a korszakban fontos alkotókat teremtett.[6] A mondai hagyományból és a történeti eseményekből merített tárgyú históriás énekek közül igen kevés maradt fönn: a XV. szazad második feléből, 1476-ból (Mátyás király korszakából) a Szabács viadala néven ismert, elején csonka históriás ének, a XVI. század elejéből a Pannónia megvételét megéneklő epikus ének, s aztán Tinódiig elég kevés.[7] A parasztok meséi vagy a regösök csacsogó énekei, ahogy P. magister mondotta,[8] vagy elvesztek a hódoltság kaotikus, hosszú évtizedei során, vagy pedig talán soha nem is lépték át a szóbeliség és az írásbeliség határát; az is lehet, hogy az igricek rendjének féltett kincsét képezték — a művelődéstörténet és a folklorisztikai tudománytörténet nagy sajnálatára.[9] Tinódi Sebestyén azonban kinyomatta históriás énekeit, ily módon a kutatás teljes virágzásában figyelheti meg az irodalom és a folklór határán született műveket, amelyek a középkori énekmondók alkotásaihoz képest addigra már sok tekintetben átalakultak: tematikájuk a kor aktualitásaihoz, elsősorban a hódoltsági valósághoz kötődött, jelentős részben a törökellenes harc képezte tárgyukat.[10] Ne feledjük, hogy ekkor már több mint félezer esztendő választotta el ezt az időszakot a honfoglalástól és a hősi kalandozástól. A Tinódi-típusú hősénekszerző már korántsem az írástudatlan és iskolázatlan, az oralitáson átlépni nem tudó és nem is szándékozó népi dalnokot példázza, hanem a tudatos, önmaga szerepét jól felmérő, tehetséges krónikás vándordalnokot, aki tudja, hogy krónikás énekeiben dokumentumot *is* hagy korára és az utókorra. Tinódi históriás énekeiben ott robognak a magyar és török

vitézek, szinte ott vagyunk a nagy ostromoknál. Csak ízelítőül néhány szakasz a Lippa ostromát megéneklő alkotásból:

„Lajtrákat nagy sokat falhoz támogatnak,
Sok helyen vitézek kőfalon behágnak,
Belöl törökökkel nagy viadalt tartanak,
Az álló seregek mind helyeken állának.

Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul,
Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul,
Sok puskahányástul, sok kardosattogástul,
Az ég homályosult mind ez kétféle portul."[11]

Nagy kár, hogy Szigetvár ostromáról nem maradt fönn históriás éneke; e műfaj sablonainak és toposzainak ismeretében azonban elképzelhető, hogy az Obsidio Sigetiana miként zengett volna föl magyarul Tinódi Sebestyén lantjának kíséretében.

A félhold árnyékában szunnyadó Balkánon ez a korszak az élő epikus néphagyomány virágkorszaka, a szóbeliség oly mérvű virulenciájával, amely még két évszázad múlva, Vuk Stefanović Karadžić és munkatársai gyűjtései és publikációi nyomán is elbűvöli szinte egész Európát. Szó lehet persze éppen erről a két (vagy több) évszázados hiátusról, a filológia és a kutatás azonban századunk húszas éveiben már felmutatta a hiányzó láncszemet: az erlangeni Egyetemi Könyvtárban előkerült egy terjedelmes kézirat — később az Erlangeni Kézirat (Erlangenski rukopis) nevet kapta —, amely a XVIII. század első évtizedeiben került lejegyzésre, tehát anyagának eredete biztosan visszanyúlik a XVII. századba is. A költő Zrínyivel szinte kortárs szerb nyelvű epikus és lírai népdalanyagot tartalmaz.[12] A kéziratban olvasható gazdag népköltészeti anyag esztétikai és verstani szempontból olyan magas szinten van, amely mindenképpen hosszú előzményekre utal vissza.[13]

Ebben a gyűjteményben olvasható egy epikus ének, amely a szigeti veszedelemhez kötődik tematikája tekintetében, s valahol Boszniában alakulhatott ki, ami a benne szereplő nevekből és helynevekből következik. Ez egyébként a legkorábbi délszláv hősének, amelynek témája Szigetvár viadala.[14] Az is természetes, hogy provenienciáját tekintve a törökhöz kötődik, benne egy ifjú bosnyák muzulmán hősi magatartása, valamint ugyancsak hősi halála nyer költői megörökítést Szigetvár falai alatt és a gyaurok ellenében. Az epikus ének a boszniai muzulmán népköltés igen korai és reprezentatív darabja, s mivel fordítása már jó három évtizeddel ezelőtt elkészült, ízelítőül, s mintegy az egybevetést sugallva, idézzünk belőle néhány sort Kiss Károly fordításában:

„Midőn jött a Ljubovicsok népe,
Ljubovics bég vezette a népet,
Zászlótartó Ljubovics Mújó volt,
S szólt a hírnök császár seregében:
— Született-e oly dalia végre,
S felnőtt-e már végre-valahára,
Ki fölmenne a fényes toronyba,
S kitűzné ott a zöld seregzászlót,
A császártól kapna bőven kincset."[15]

A fordításból is kitetszik a délszláv epikus énekek jellegzetes versformája, a tízes, a deseterac vagy szerbus manier, s az a hangvétel, amely összetéveszthetetlenül sajátja ennek a népköltészeti műfajnak. Egészen más hangvétel ez, mint amit Tinódinál tapasztalhat az olvasó.

A Szigetvár-téma néhány további délszláv epikus énekben is felbukkan, Zrínyi Miklós, a szigeti hős pedig epikai figuraként néhány olyanban, ahol nem Szigetvár ostromáról van szó.[16] Ezeket az epikus énekeket Vujicsics D. Sztoján gyűjtötte össze, s Kiss Károly fordításában külön kötetben ki is adta.[17] Ha az olvasó tüzetesebben áttanulmányozza ezt az epikus énekanyagot, megállapíthatja, hogy a Szigetvár-téma közülük csak néhányra jellemző, összesen négyre, s ha leszámítjuk a kötetben szereplő szlovák népénekeket, akkor a szövegek többségében Zrínyi Miklós történetileg nem igazolható szituációkban kerül elénk, például házasságáról, a csatából való menekülésről, gyávaságáról szólnak ezek az énekek. Vujicsics D. Sztoján alapos filológiai jegyzetei alapján megállapítható, hogy e szövegek jelentős része Boszniában került lejegyzésre, általában bosnyák muzulmán adatközlő énekestől, ami aztán minden tekintetben meghatározza e szövegek provenienciáját. Érthető tehát, hogy a muzulmán epikus énekek a szultáni hadicélok szemszögéből éneklik meg az eseményeket (a történetileg igazolhatóakat és az irreálisakat is), vagyis bennük a Török Birodalom ideológiája nyilatkozik meg. A Zrínyi énekek című kötetben nem olvasható olyan, epikus tízesekben feljegyzett délszláv hősi ének, amely Szigetvár ostromát és a vár elestét a keresztény proveniencia szempontjából mondaná el.

A délszláv epikus népénekek e hiányolt szövegére nemrég bukkant rá Josip Kekez zágrábi folklorista a Horvát Matica népélet és -szokáskutató bizottságának (Odbor za narodni život i običaje Matice hrvatske) levéltárában. Közlése szerint a hőséneket Luka Ilić Oriovčanin jegyezte le Szlavóniában, a XIX. század derekán.[18] A szöveget mind ez ideig nem közölték, a nyilvánosság nem tudott róla. A felfedezett epikus ének közzétételére és kommentálására egy kettős évforduló kapcsán rendezett tudományos tanácskozás kínálkozott alkalmul: a horvát tudományos élet 1984-ben ünnepelte Brno Karnarutić „Vazetja Sigete grada" (Sziget várának elfoglalása) című műve megjelenésének négyszázadik és Pavle Vitezović „Odiljenje sigetsko" című műve megjelenésének háromszázadik évfordulóját. (Karnarutić könyve 1584-ben jelent meg Velencé-

ben, Vitezovićé pedig Linzben 1684-ben.) A tudományos tanácskozás anyagát „Zbornik o sigetskoj epopeji" címmel 1986-ban adták ki Zadarban, ahol 1984-ben a tanácskozást is tartották.[19] A tanácskozásnak egyetlen magyar részvevője sem volt. Nyomárkay István nyelvész tanulmányát[20] ugyan közli a kiadvány, de a tanácskozás krónikájából kitűnik, hogy nem volt jelen, ezért érthető, hogy nem ismerünk egyetlen híradást sem, amely az eddig ismeretlen epikus ének előkerüléséről hírt adott volna a magyar filológiában. A tanácskozás anyagának megjelenésével ez az akadály is elhárult: a hősének szövege[21] és Josip Kekez tanulmánya (és kommentárja) rendelkezésre áll, s dolgozatunk mellett — saját fordításunkban — közöljük a viszonylag terjedelmes, 276 soros epikus éneket is.

Josip Kekez tanulmánya, melynek címe „A szigetvári ütközet a szóbeliségben és a szóbeliség a szigetvári eposzokban Karnarutićtól Vitezovićig" nem csak azért fontos, mert itt olvasható először az eddig ismeretlen szlavóniai epikus ének Szigetvár elestéről. Fontos azért is, mert — mint címében jelzi — elemzi a folklór alkotások szerepét a szigeti várvívásról szóló szépirodalmi alkotások kialakulásában. Sajnos, sem a történeti adatokkal, sem pedig a Zrínyiásszal kapcsolatban nem idéz magyar nyelvű irodalmat, akár a magyar, akár pedig a horvát Zrínyiászról van is szó. Attól tartunk, hogy napjaink horvát filológiája, folklorisztikája és irodalomtörténete — a maga kárára természetesen — ily módon sok fontos és használható adatot nem ismerhet meg, amelyet saját művelődéstörténete megismerése érdekében kamatoztatni tudna.[22] Nem hivatkozik például Klaniczay Tibor alapvető Zrínyi-monográfiájára sem, e mű nélkül pedig sem a Zrínyi-kérdésről, sem pedig a Zrínyiászról (egyik változatáról sem) nem lehet ma már komolyan szólni. De nem hivatkozza az alapvető horvát filológiai adatokat sem.[23]

Érdekes módon Kekez úgy találja, hogy a horvát szájhagyományozó irodalom (tehát a népköltészet) nem mutatható ki Zrínyi eposzában. Ezt írja: „Természetes, hogy horvát szájhagyományozó irodalom nem lesz a magyar ‚Adriai tengernek Syrenájában', illetőleg, hogy enélkül marad [Zrínyi] Péter fordításában is, ezzel szemben viszont Zrínyi Péter ... jegyzi ennek a költészetnek előadását Szigetvárott, akárcsak Karnarutić a maga eposzában: Zrínyi Miklós [a sziget hős] nagy lakomát rendez a győztesek tiszteletére, amelynek során csatadalokat [davorije] énekelnek ... Az énekeket a katonák saját anyanyelvükön, horvátul éneklik ..."[24]

Kekez elképzelése alapján tehát — a kacifántos fogalmazás szerint is — úgy tűnik, hogy a költő Zrínyi Miklós nem ismerte vagy legalábbis nem számolt a maga Zrínyiászának megalkotásakor azokkal a horvát epikus népköltészeti előzményekkel, amelyek a szigeti veszedelmet éneklik meg. Hipotézisét filológiailag semmivel sem támasztja alá, ezzel szemben a Zrínyiről írt és a magyar Zrínyiászról írt legalaposabb kor- és irodalomtörténeti monográfiában, Klaniczay Tibor monográfiájában egészen más vélemény kap helyet. Klaniczay hosszan elemzi a XVI—XVII.

század magyar nyelvű históriásének-irodalmát, különösen Tinódi szövegeit, s megállapítja: „A horvát históriás énekeket talán még a magyar nyelvűeknél is jobban ismerte. Az eposzban is emlegeti a horvát hősi éneket, a *dávorit*, amelyet a siklósi győzelem után daloltak a szigeti vitézek, és minden bizonnyal maga a költő is énekelt ilyeneket, nemcsak öccse, aki nagyszombati diákoskodásuk idején dávorival akarta elűzni az iskola unalmát."[25] De hivatkozni lehet magára a költőre is, aki a Zrínyiász-kiadás előszavában ezt írja: „Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát: *horvát* és olasz krónikából tanultam; a törökök maguk is így beszélték s vallják."[26] Szegedy Rezső mutatta ki alapos elemzés keretében, hogy a költő minden bizonnyal históriás népi énekeket értett a „horvát krónikán". Úgy vehető tehát, hogy számos ilyen, keresztény provenienciájú horvát epikus ének élt Zrínyi Miklós idejében a szigeti hősről és a vár elestéről, Szegedy egy ilyent idéz is a maga tanulmányában Valtazar Bogišić gyűjteményéből.[27] Boka Kotorska-i úgynevezett „bugaršticáról" van szó, amely a védők szemszögéből mondja el az ostrom és a bukás történetét.[28]

Az eddig ismeretlenül lappangó, s most közzétett *szlavóniai* eredetű és *horvát nyelvjárású* epikus ének még inkább valószínűsíti, hogy a Zrínyihez és fészkéhez, Csáktornyához közel eső területeken is születtek és éltek tehát olyan horvát hősénekek, amelyeket Zrínyi ismerhetett, és fel is használhatott műve megalkotásánál. Azt se feledjük, hogy a magyar *krónikás énekek* egy része (a kor csatáit érintők) — már inkább a szóbeliség és az írásbeliség határát is átlépve — voltaképpen ugyanazokat az eseményeket *énekelték meg*, mint akár a keresztény, akár az iszlám beállítottságú *epikus népköltészeti alkotások* a délszláv nyelvterületen Dalmáciában, Szlavóniában vagy Boszniában. Mindezek az adatok jól alátámasztják a magyar Zrínyi-filológia komoly hipotézisét, hogy a magyar Zrínyiász megalkotásakor a költő Zrínyi Miklós nem csupán Brno Karnarutić (egyébként nagyapjának ajánlott) eposzát és más hasonló műveket ismert a szigeti ostromról és bukásról, hanem a kor magyar históriás énekeit is, a horvát epikus népénekeket is.[29]

Némi nyomozással meg lehetett állapítani, hogy az újabb horvát—magyar irodalmi komparatisztika is azonos nézeteket vall; Đuro Novalić, aki az egész *horvát és magyar* Zrínyi-filológiát áttekintette, határozottan bizonyítja is a szerbhorvát epikus népköltészet hatását Zrínyi Miklós eposzára.[30] Értekezésében külön fejezetet szentelt ennek a kérdésnek,[31] s megállapítja, hogy Szigetvár viadalát négy epikus ének tárgyalja közvetlenül, közülük kettőnek (vagy korábbi változatának a költő korából) bizonyíthatóan ott van a nyoma a magyar Zrínyiászon. Pontos elemzéssel kimutatja, hogy a költő horvát és török személyneveket is átvett, azonkívül néhány motívum is azonosítható. Ő is utal arra, hogy a Zrínyi-ciklus addig ismert további darabjaiban Zrínyi Miklós (a szigeti hős) nevéhez más epikus hősök kalandjait köti a népköltészet, ami erre a műfajra egyébként is jellemző.[32]

A népköltészeti filológia ma már elemzéssel tudja igazolni, hogy a

Kosta Hörmann által feljegyzett igen hosszú epikus ének Szigetvár bukásáról előzményét tekintve az Erlangeni Kézirat egyik (XVIII. század eleji vagy XVII. század végi) rövidebb énekét tekintheti előképének, vagyis legalább föltehető a kontinuitás szinte egészen a XVI. századig.[33] Ha ugyanis tudjuk, hogy Kamarutić eposza nem sokkal (18 évvel) Szigetvár bukása után született meg, s a horvát filológia szerint kifejezett mértékben mutatható ki benne a népköltészet hatása és inspiráló ereje, akkor minden bizonnyal igen számottevő Zrínyi-ciklussal kell számolnia a kutatásnak mind a keresztény, mind a törökös beállítottságú délszláv epikus költészetben. Az persze egészen más kérdés, hogy ebből mi maradt fönn napjainkig. A most újonnan közzétett epikus ének ilyen szempontból is igen fontos adaléknak számít egyrészt a horvát hősepika, másrészt a magyar és horvát Zrínyi-filológia szempontjából.[34]

A szigeti veszedelmet megéneklő horvát szépirodalmi alkotásokat vizsgálva Josip Kekez mindegyikről megállapítja, hogy erős népköltészeti befolyás alatt születtek: „Minden, eredetileg horvát szépirodalmi epikus mű [Szigetvár ostromáról] a szóbeliség lényeges befolyása alatt született meg, s ez a tény a bennük kimutatott és értelmezett epikus énekelőadással együtt megbízható forrást jelent a XVI. és XVII. századi népköltészet történetének rekonstrukciójához."[34] Ebben a mondatban „az eredetileg horvát szépirodalmi epikus mű" megszorítás nyilvánvalóan arra utal, hogy a Zrínyi Péter által horvátra ültetett magyar Zrínyiászra ez a megállapítás nem vonatkozik. Miként azonban föntebb már utaltunk rá, ez a megállapítás a jelek szerint abból következik, hogy Kekez egyáltalán nem ismeri sem a magyar Zrínyiászt, sem pedig a vele kapcsolatos magyar irodalmat. Ez mindenképpen komoly filológiai mulasztás, ami a jeles szerzőnek a Zrínyi-kérdéssel kapcsolatos megállapításait nem teszi minden tekintetben meggyőzővé. Zavarólag hat továbbá az is, hogy a horvát összehasonlító Zrínyi- (és Zrínyiász-)kutatás újabb eredményeit sem használja fel, és tanulmányában[36], nem is hivatkozik rájuk, nem is szólva arról, hogy Zágrábban már a századforduló körül megjelent egy *magyar nyelvű* értekezés, amely éppen ezt a kérdést választotta tárgyául.[37]

Visszatérve a Josip Kekez által meglelt és publikált, s dolgozatunk mellékleteként magyarul is olvasható szlavóniai Zrínyi-énekhez, elmondhatjuk róla, hogy valóban szép, az eddig ismert törökös orientációjú Szigetvár-tematikát a másik (keresztény) oldalról énekli meg, s a boszniai muzulmán hősénekekkel együtt a balkáni szláv epikus néphagyomány immáron joggal gazdagnak vélt Zrínyi-ciklusát gazdagítja viszonylag hosszú és esztétikailag magas színvonalú darabbal. Ha párhuzamosan olvassuk az Erlangeni Kézirat Ljubovics Mújójának hőstettét énekbe foglaló alkotást, valamint a Kosta Hörmann-gyűjtötte sokkal hosszabb muzulmán orientációjú Szigetvér-éneket, majd utána rögtön a szlavóniai Zrínyi-éneket, akkor látszik meg csak igazán, hogy a szóbeliség szintjén is egymást mennyire kizáró két világ, két civilizáció, két értékrend csapott össze a parányi Szigetvárnál, mintegy szim-

bolizálva a pogány—keresztény küzdelmet Európa és a Török Birodalom között.

Ha a kutatás az eddig ismert legtöbb Zrínyi-énekről megállapíthatta, hogy tartalmi tekintetben nincs összhangban a történelmi realitással,[38] úgy ez a megállapítás a szlavóniai epikus énekre nem vonatkoztatható. Leszámítva azokat az epikai túlzásokat, amelyek a műfajra egyébként is jellemzőek, megállapítható, hogy a benne felsorolt események megfelelnek a történelmi tényeknek. Történeti adatként nem érdektelen, hogy az újonnan felfedezett epikus ének elején Szoliman szultán első fenyegető levelében a szent Mahomedért és a muzulmánok kiontott véréért akar bosszút állni. Elképzelhető, hogy itt nem a Prófétára kell gondolni, hanem Szolimán egyik kegyeltjére, Mahomedre, akit a szigeti őrség hadnagyai megtámadtak és meg is öltek. (Nyilván valamilyen portyázó török előcsapatban közelíthette meg Szigetvárt.) Állítólag adatok szólnak arról, hogy Nagy Szolimán éppen emiatt fordult Szigetvár ellen, bár eredetileg Eger várát akarta megostromolni.[39] Ugyancsak megfelel a történeti tényeknek az is, hogy a szultán ígéretekkel akarta a várvédő Zrínyit Sziget feladására rábírni, vezírséget ígérve neki, ha átadja a várat. (Ez a mozzanat egyébként megvan a már eddig is ismert bugarsticában, amely nem tekinthető teljes egészében törökös orientációjúnak.[40]) Történetileg ugyancsak igazolható az a tény, hogy a szigetvári hős segítséget szeretett volna kérni Bécstől, de ez nem sikerült neki. (Kekez megállapítja, hogy a védők önfeláldozása, tehát hogy senki sem akarta a várat elhagyni, még követségben sem, költői fogás, amely a hősiességet volt hivatva még inkább kidomborítani.[41]) Történetileg ugyancsak hiteles Zrínyi beszéde a védőkhöz az utolsó kirohanás előtt. Egészében szemlélve jól megkomponált epikus énekről van szó, amelyben a harmadik megnevezett személy, Szokolovics Mehmed nagyvezír is valós történelmi személyiség.[42]

Ha elfogadjuk Szegedy Rezsőnek azt a megállapítását, „hogy mennél későbbi feljegyzésben maradt ránk az alkotás, annál gazdagabb a költött eleme, annál merészebb benne az eltérés a történeti valóságtól"[43], akkor az újonnan felfedezett szlavóniai epikus éneket a szigeti veszedelemről igen korai *eredetűnek* kellene vélnünk. Egész szerkezete ugyanis történetileg hiteles epikai vázon nyugszik, amelyet nem tesznek oly mértékben irreálissá a hősénekre jellemző műfaji túlzások, mint például a Kosta Hörmann-féle hosszú hősének mitológiai vonatkozásai. Novalić ugyanilyen meggondolásból hiszi igen korainak a szigeti veszedelmet megénekló bugarsticát, úgy találva, hogy a benne megnyilatkozó *történeti realitás* legalább korai XVIII. századinak, esetleg XVIII. század előttinek nyilváníthatja. Ha tudjuk, hogy a bugarstica epikus versforma kihalásának kezdete a XVII. századra tehető, a XVIII. század pedig a tízes epikai versforma (deseterac) virágzásának korszaka[44], (lásd az Erlangeni Kézirat epikáját, amely legkésőbb 1720 táján lett írásba foglalva), akkor valószínűnek vehető, hogy az újonnan felfedezett szlavóniai epikus énekünk korábbi változatai minden bizonnyal ugyancsak

legalább a XVIII. század elejére vezethetők vissza. Ezt a feltevést a XIX. század derekán lejegyzett változat nyelvi jellemzői nem támaszthatják alá, de a benne még akkor is megnyilatkozó történeti hűség igen valószínűvé teheti.

Végezetül elmondható, hogy ennek az epikus éneknek a felfedezése a két legkompetensebb szakértő: Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfus és Djuro Novalić Zrínyi-komparatista feltevését igazolja. Klaniczay Tibor nyomán ugyanis a horvát összehasonlító irodalomkutató elmondja, hogy a Szigeti veszedelem néven nevezett hőseit (akik eddig nem nyertek azonosítást akár a népi epikából, akár a történelemből) bizonyára az eddig még fel nem fedezett népi énekekben kell keresni, tehát lappanghatnak még délszláv hősénekek, amelyek akár a Szigetvár-tematikát, akár a Zrínyi-ciklus egészét gazdagíthatják. A további kutatásra Bajza József is figyelmeztetett.[45]

A magunk kommentárja mindössze néhány alapvető kérdésre szorítkozott a tájékoztatás szintjén, mintegy megosztandó a Josip Kekez által közzétett hősének olvasása feletti örömöt. Magának az eredeti szövegnek az elemzése már a komparatisták és a nyelvészek feladata. S az új epikus ének talán a könyvkiadást is figyelmezteti: elérkezett már az ideje, hogy ezzel az énekkel bővítve és az apparátust valamint a fordításokat csiszolva-bővítve újra megjelenjen a délszláv Zrínyi-ciklus magyarul. Djuro Novalić könyvének fényében ugyanis ma már sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a délszláv epikus énekköltészet hatásának a Zrínyiász kialakulásában, mint azt a korábbi magyar filológia (főleg Szegedy és Bajza) feltételezte.[46] Mert az általuk ismert Zrínyi-énekek száma immár még egy fontos darabbal bővült, s éppen napjainkban.

Jegyzetek

[1] Néhány fontos mű a teljesség igénye nélkül: VESELINOVIĆ-ANDJELIĆ Magdalena 1968; BORI Imre 1970; DÁVID András 1970; BORI Imre 1971; VUJICSICS D. Sztoján szerk. 1972; DÁVID András 1977; DÁVID András 1978; FRIED István 1979; VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna 1982; VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna vál. 1982; VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna vál. 1984.

[2] Vö. DÁVID András 1978., benne az érintett kérdéskör teljességre törő irodalmával.

[3] A garabonciással kapcsolatos magyar és horvát hiedelemmondák egybevető kutatása kapcsán erre magunk is utaltunk: Vö. JUNG Károly 1986.

[4] A problematika alapvető összefoglalása: KLANICZAY Tibor 1964; horvátul alapos, rövid ismertetés: NOVALIĆ, Djuro 1966. Ugyanaz bővebben, értekezésében: NOVALIĆ, Djuro 1967.

[5] Zrínyi Miklós előtt a horvát Brno Karnarutić írt e témáról eposzt, s számos epikus ének is keletkezett Szigetvár elestéről. Vö. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának (KLANICZAY Tibor 1964.) és Djuro Novalić értekezésének (NOVALIĆ, Djuro 1967.) megfelelő fejezeteit, valamint a Zrínyi énekek szöveganyagát és apparátusát (KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956.).

[6] Vö. KOBZY János 1892. és VARJAS Béla 1967.

[7] A kérdést Kobzy János részletesebben áttekintette, a szövegek újabb kiadásban is hozzáférhetők. Vö. KOBZY János 1892. és MOLNÁR Szabolcs szerk. 1981. A műfaj virágkorából mintegy 150 históriás ének ismeretes. Ennek csak egyötöde, tehát kb. 30 szól aktuális eseményekről. Vö. VARJAS Béla 1977. 32.

[8] ANONYMUS 1977. 77.

[9] Vö. KOBZY János 1892.

[10] Tinódiról részletesebben a magyar Zrínyiász előzményeivel kapcsolatban: KLANICZAY Tibor 1964. 82—97. A XVI. századi énekvers (históriás ének) átalakulásáról lásd VARJAS Béla 1977. 33.

[11] Idézi Tinódiról szóló tanulmányában: KLANICZAY Tibor 1955. 51., továbbá: MOLNÁR Szabolcs szerk. 1981. 38.

[12] Vö. GEZEMAN, Gerhard 1925. Magyar vonatkozású anyagát számba veszi: DÁVID András 1971. Dávidnak az a megjegyzése, hogy „az Erlangeni Kéziratból mindmáig egyetlen darabot sem szólaltattak meg magyar nyelven" (DÁVID András 1971. 153.) korrekcióra szorul; a Zrínyi énekek című antológia már közölte magyar fordításban a Kézirat 61. számú epikus énekét. (Vö. GEZEMAN, Gerhard 1925. 74—77.) „Ljubovics Mújó sziget alatt" címmel. (Vö. KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956. 111—114.)

[13] Tinódi egyik szövegében szó is esik egy Magyarországon tevékenykedő szerb guszlárról; róla mondja a magyar krónikás: „Kármán Demeternél nincs jobb az rácz módban." Kármán Demeter alias Dimitrije Karamannak sajnos csak a híre maradt fönn a XVI. századból, szövege nem. Ennek ellenére jól bizonyítja a hősénekéneklés és -szerzés virulenciáját szerbhorvát nyelven. Vö. VUJICSICS D. Sztoján 1971., újabb kiadásban: VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna vál. 1982. 69—73., szerbhorvátul: VUJIČIĆ, Stojan D. 1982.

[14] Az Erlangeni Kézirat 61. számú hőséneke. Adatait lásd a 12. számú jegyzetben.

[15] KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956. 112—113.

[16] Mint Djuro Novalić megállapítja: „Neke pjesme, koje slobodno vežu neke opće motive uz sigetskog junaka." NOVALIĆ, Djuro 1967. 24.

[17] KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956.

[18] KEKEZ, Josip 1986. A kézirat lelőhelyének pontos adatai a 167. lap 5. számú jegyzetében.

[19] A tanácskozás teljes anyagát „Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića (1584—1684)" címmel közzétették a Zadarska revija című folyóirat 1986. évi 2. számában. Magunk is ezt a kiadást használtuk.

[20] Vö. „Madjarski elementi u jeziku umjetničkih djela o sigetskoj bitki", a 183—188. lapon.

[21] KEKEZ, Josip 1986. 167—170.

[22] A 3. számú jegyzetben jelzett dolgozatban a népi prózaepika és népi hiedelemvilág kutatása kapcsán hasonló tapasztalatunkat voltunk kénytelenek elmondani.

[23] Ez annál is föltűnőbb, mert Djuro Novalić összefoglaló tanulmánya, majd doktori értekezése a magyar és a horvát Zrínyiász egybevető vizsgálatakor külön fejezetet szentelt éppen a népköltészet kérdésének egyrészt a magyar szöveg, másrészt a horvát fordítás kialakulásában. Vö. NOVALIĆ, Djuro 1966. és NOVALIĆ Djuro 1967.

[24] „Prirodno, što hrvatske usmene književnosti neće biti u madjarskoj Adrianskoga mora sireni, odnosno što će bez nje djelo ostati i u Petrovu prevodu, ali će zato Petar Zrinski ... registrirati izvedbu te poezije o Sigetu, poput Karnarutića u svom spjevu: Nikola Šubić Zrinski preredjuje veliku gozbu u čast pobjednika, na kojoj se pjevaju tzv. davorije, ratničke pjesme... Pjesme 'pjevahu' u svom materinskom, hrvatskom jeziku." KEKEZ, Josip 1986. 174.

[25] KLANICZAY Tibor 1964. 84. A dávorit a magyar eredeti is használja, s éppen ez a bizonyítéka annak, hogy a magyar Zrínyiász nem járhatott Josip Kekez kezében.

[26] Idézi SZEGEDY Rezső 1915. 292.

[27] SZEGEDY Rezső 1915. 292—295. Szegedy elképzelését, tehát, hogy a Zrínyi által emlegetett horvát krónikákat azonosnak kell tekinteni a délszláv epikus énekekkel, hisz azonos témát dolgoznak fel, mint a magyar krónikás énekek többsége, az utána következő kutatók egy része nem fogadta el. Saját elemzései és értelmezése, valamint BAJZA József 1937. alapján Novalić úgy véli, hogy ilyen krónikának valóban lennie kellett, de lappang vagy elveszett, ezért mielőbb meg kellene lelni. (Vö. NOVALIĆ, Djuro 1966. 316.) Disszertációjának Függelékében viszont, amelynek szövegét a kézirat elkészülte után, később fogalmazta meg, úgy véli, hogy a „horvát krónikán" Istvánffy művét kell érteni, elsősorban a szerző horvát kötődései miatt, bár maga is elismeri, hogy ez a krónika latin nyelvű és ez némileg zavart okozhat. Vö. NOVALIĆ, Djuro 1967. 144—148. A Zrínyi-monográfus Klaniczay Tibor viszont alapjában véve ugyanarra utal, mint Szegedy: Zrínyi a maga művét is többhelyütt krónikának nevezte, tehát lehetséges, hogy a felhasznált „horvát krónika" Karnarutić eposza és a horvát hősénekek lehettek. Vö. KLANICZAY Tibor 1964. 84—85. Karnarutić és magyar Zrínyiász összefüggésének irodalma: KLANICZAY Tibor 1964. 132. 86. számú jegyzet.

[28] A bugarština szövegének részletét saját fordításában közli SZEGEDY Rezső 1915. 295., teljes fordítását lásd: KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956. 115—118.

[29] „Zrínyi tehát egyenesen folytatja, átveszi, továbbfejleszti a históriás énekekben megfogalmazott vitézi hagyományt." KLANICZAY Tibor 1964. 90. Továbbá: „Az epika némi késéssel, de ugyancsak a XVI. századi énekversből (históriás ének) jut el Zrínyi eposzában a korszerű nagyepika színvonalára." VARJAS Béla 1977. 33.

[30] A horvát Zrínyi-filológiában erre egyébként — mint állítja — ő vállalkozott először. Vö. NOVALIĆ, Djuro 1966. 318., egy évvel később

megjelent könyvében (NOVALIĆ, Djuro 1967.) ezt valóban bizonyítja is.

31 Címe: „Narodne pjesme o sigetskom junaku i njihov utjecaj na madžarski ep". NOVALIĆ, Djuro 1967. 22—46.

32 Az általa tárgyalt epikus énekek és részletek mind szerepelnek magyar fordításban a Zrínyi énekek kötetében.

33 Vö. BUTUROVIĆ, Djenana 1975., Kosta Hörmann boszniai népdalgyűjtői tevékenységéről: BUTUROVIĆ, Djenana 1976.

34 Vö. BAJZA József 1937. 19., továbbá: NOVALIĆ, Djuro 1967. 45.

35 „Sve izvorno hrvatske pisanoknjiževne epopeje oblikovane bitnim udjelom usmene književnosti, pa zajedno sa registriranim i komentiranim izvedbama u njima pouzdano vrelo za rekonstrukciju povijesti usmene književnosti od 16. do 17. stoljeća." KEKEZ, Josip 1986. 180.

36 Lásd a 23. számú jegyzetben hivatkozott irodalmat.

37 PISZAREVICS Sándor 1901. Ugyanez a mű 1907-ben teljes terjedelmében horvátul is megjelent a Nastavni vjesnik (Zagreb) hasábjain.

38 Itt főleg Djuro Novalićnak Bajza József tanulmányát is felhasználó elemzéseire, valamint a kérdéssel elsőnek foglalkozó Szegedy Rezső tanulmányára gondolunk.

39 Vö. KOBZY János 1893.

40 NOVALIĆ, Djuro 1967. 25.

41 KEKEZ, Josip 1986. 170.

42 Vö. KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján 1956. 202.

43 SZEGEDI Rezső 1915. 293. Idézi: NOVALIĆ, Djuro 1967. 25.

44 NOVALIĆ, Djuro 1967. 26. Az epikai tízessel kapcsolatos megállapításánál Bajza József tanulmányára hivatkozik.

45 Vö. KLANICZAY Tibor 1964. 153., továbbá: „Meni se ove Klaniczayjeve pretpostavke o postojanju većeg broja dosad neotkrivenih narodnih pjesama o junacima iz madžarskog epa čine vjerovatnim, iako nedokazanim." NOVALIĆ, Djuro 1967. 45. Bajza József is utal arra, hogy a kutatást a kéziratos és publikált népköltési gyűjteményekben tovább kell folytatni, mert újabb szövegek felfedezését lehet ily módon remélni. Vö. BAJZA József 1937. 19.

46 Zrínyi műveit a folklór szempontjából Heller Bernát is áttekintette a századelőn. Vizsgálatát egybevető néphiedelmi szempontból bizonyára folytatni kellene. Vö. HELLER Bernát 1919.

Irodalom

ANONYMUS

1977 *Gesta Hungarorum.* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest.

BAJZA József

1937 A szigetvári hős a horvát népepikában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 47. 10—21.

BORI Imre

1970 *Magyar—délszláv irodalmi kapcsolatok.* Novi Sad.

1971 *Irodalmak — kölcsönhatások.* (Kapcsolattörténeti tanulmányok.) Újvidék.

BUTUROVIĆ, Djenana
1975 Neke značajke epske pesme Muslimana u Erlangenskom rukopisu. *Narodno stvaralaštvo — Folklor.* XIV. 63—70.
1976 *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama.* Sarajevo.

DÁVID András
1970 *Fejezetek a magyar—délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből.* (Főiskolai jegyzet.) Subotica.
1971 Az Erlangeni Kézirat magyar vonatkozású anyaga. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* III. 5—6. szám, 150—159.
1978 *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök.* Újvidék.

DAVID, Andraš
1977 *Mostovi uzajamnosti.* Poglavlja o jugoslovensko-madjarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad.

FRIED István
1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig.* Budapest.

GEZEMAN, Gerhard
1925 *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama.* Sremski Karlovci.

HELLER Bernát
1919 Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben. *Ethnographia* XXX. 22—45.

JUNG Károly
1986 A garabonciás a magyar és horvát néphagyományban. Egy hosszabb tanulmány vázlata. *Üzenet* XVI. 760—764.

KEKEZ, Josip
1986 Sigetska bitka u usmenoj književnosti i usmena književnost u sigetskoj epopeji od Karnarutića do Vitezovića. *Zadarska revija* XXXV. 165—181.

KISS Károly—VUJICSICS D. Sztoján
1956 *Zrínyi énekek.* A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében. Budapest.

KLANICZAY Tibor
1955 Tinódi Sebestyén emlékezete. In: *Reneszánsz és barokk.* Budapest, 1961. 39—53.
1964 *Zrínyi Miklós.* Második, átdolgozott kiadás. Budapest.

KOBZY János
1892 *Zrínyiász s a régi epikai költészet.* Nagyvárad.

MOLNÁR Szabolcs szerk.
1981 *Históriás énekek és széphistóriák.* Bukarest.

NOVALIĆ, Djuro
1966 Madžarska i hrvatska „Zrinijada" s komparativnog stanovišta. *Forum* V. Knj. XI. 304—320.
1967 *Madžarska i hrvatska „Zrinijada".* Hrvatska književnost prema stranim književnostima I. Zagreb.

PISZAREVICS Sándor
1901 *A magyar és horvát Zrínyiász.* Zagreb.

SZEGEDY Rezső
1915 Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben. *Irodalomtörténeti Közlemények* XXV. 291—299. és 406—430.

VARJAS Béla
1967 Irodalom és folklór határmezsgyéjén. (Vázlat énekes epikánk életrajzához.) *Helikon* XIII. 27—40.

VESELINOVIĆ-ANDJELIĆ, Magdalena
1968 *Srpskohrvatska narodna poezija u madjarskoj književnosti XIX i XX veka.* Novi Sad.

VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna
1982 *A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében.* Újvidék.

VESELINOVIĆ-ŠULC Magdolna vál.
1982 *Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok I.* Újvidék.
1984 *Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok II.* Újvidék.

VUJICSICS D. Sztoján
1971 Egy szerb guszlár a XVI. századi Magyarországon. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* III. 5—6. szám, 135—139.

VUJICSICS D. Sztoján szerk.
1972 *Szomszédság és közösség.* Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok. Budapest.

VUJIČIĆ, Stojan D.
1982 Jedan srpski guslar u Madjarskoj XVI veka. In: Svetozar Koljević: *Ka poetici narodnog pesništva.* Strana kritika o našoj narodnoj poeziji. Beograd. 1982. 57—63.

ÉNEK SZIGET VIADALÁRÓL 1566-BAN

Levelet írt a császári nagyúr,
Kit is hívnak Szolimán szultánnak,
El is küldte Zrínyi bán kezébe,
Szlavónia rónaság urának.
A levélben meg imígyen szólott,
Kevély hangon a jó szlavón bánhoz:
— Te Zrínyi bán, bestye lotyó, szajha,
Vagy most lészen vagy sohasem lészen,
Bosszút állok a szent Mahommedért,
Muzulmánok kiontott véréért,
Fejét veszem először a bánnak,
Rongy életed de hamar kimúlik,
Ha nem küldöd lábaim elébe
Hollólakta kőváradnak kulcsát,
Parancsolok százezer agának,
Meg még annyi ifjú janicsárnak,
Felkoncolják vitéz katonáid,
Haragjukat nyögi majd országod! —
Midőn a bán a levéllel végzett,
Mindent gondolt, de egyet kigondolt,
Legott hívta unokafivérét,
Nőtlen ifjú vitéz katonáját,
Zord szavait őhozzá intézte,
Az ifjúhoz, ki oly kedves néki:
— Kedves fiam, unokafivérem,
Ím a szultán tengernyi hadával,
Birtokunkat elorozni készül,
Életemet s véremet akarja.
Hanem indulj, unokafivérem,
Hanem indulj szultánnak elébe,
Kikémlelni hadainak számát:
Vón-e neki tenger katonája,
Aga vón-e százezer és szpáhi,
Meg még annyi ifjú janicsárja.
Hogy tudok majd nékik ellentállni,
Krisztus vérét rajtuk megbosszúlni? —
Midőn mindezt hallotta az ifjú,
Jó Zrínyi bán midőn szólott néki,
Legott indult a nagy rónaságon,
Legott indult szultánnak elébe.
Ám a szultán szépen köszöntötte,
De nem szóval, álgyúi szavával.
Törődött is, meg nem, is az ifjú
Álgyúszóval, mozsarak szavával,
Hanem kardját legottan kivonta,
Török főből ötszázat levágott,
S szertefutott tán még ugyanannyi.

Aztán pedig visszament a várba,
És így szólott kedves nagybátyjához:
— Kedves bátyám, jó Zrínyi bán, halljad,
Nem is török ez a tenger ellen,
A százezer aga meg a szpáhi,
Meg százezer ifjú janicsár se.
Ötszázukat az imént levágtam,
S szertefutott tán még ugyanannyi.
A töröknek híre-hamva sincsen,
Ezek itten gyáva asszonynépek,
Férfiléptük, de asszonyul szólnak,
Ha kardjuk van, nem merik kivonni,
Lovon ülnek és szöknek a harcból,
Csak pipáznak, sörbetlevet isznak. —
De megszólalt erre Zrínyi bán is:
Amit mondott, az ifjúnak mondta:
— Ne légy balga, unokafivérem,
A töröknek török híre vagyon,
Hisz a török rosszabb a betyárnál,
Lépte török, szava török áfjom,
Kardja vagyon, lecsap alattomban,
Lova vagyon, hogy inalni tudjon,
És pipázik, bánra les titokban.
Ám legyen úgy, unokafivérem,
Én bevárom Nagy Szolimán szultánt,
Meg seregét, kinek száma nincsen,
Majd meglátszik, hősnek ki az első,
Zrínyi bán-e vagy Szolimán szultán.
Hanem hallgasd, mit mondok tenéked,
Amit mondok, unokafivérem:
Nyergeltesd meg ió lovad legottan,
Magad mellé harminc vitézt állíts,
És lovagolj Bécsnek városába,
Járulj ottan nagy császár elébe,
Kezét csókold, meg lábát a trónon,
És rimánkodj, míg csak meg nem szánatsz,
Küldje hozzám ezer hős vitézét,
Vagy kétezret, de csak minél többet,
Mondd meg néki a töröknek számát,
Hogy a rónán már csak el sem férnek,
Rigómező, puszta nyögi jártuk.
Adjon százat álgyúból s mozsárból,
Puskaport, meg hosszúcsövű pisztolyt,
Szakállas puskákat és a többi mordályt
Hogyha mindezt ide el nem küldi,
Fejem bizony nem soká marad meg! —
Midőn mindezt hallotta az ifjú,
Amit mondott Zrínyi bán előtte,
Szólni ellen nem volt bátorsága,
Hanem így szólt kedves nagybátyjához:

— Jó Zrínyi bán, kedves uram, bátyám,
Zokon ne vedd, amit mondok néked,
Szavad lesik maroknyi vitézid,
Kicsi sereg, csupa hős katona,
Találj köztük nagyobb hőst énnálam,
Aki menne Bécsnek városába,
Császár úrhoz a híres városba;
Én meg, ifjú, sehová, semerre,
Amíg itten egy törököt látok,
Amíg fejem a vállamon nyugszik. —
Midőn a bán a fiút hallgatta,
Amint szólott és amit elmondott,
Sorra hívta vitéz katonáit,
Hogy indulna közülük akárki,
A császárhoz Bécsnek városába,
Segítségért török ellenében.
De nem talált egyet is közöttük,
Kit anya szült erre a világra,
Kit szoptatott hófehér tejével,
Ki elmenne Bécsnek városába,
Ki otthagyná Zrínyi bánt magába,
A császártól segítséget kérne.
Midőn a bán értette a szókat,
Hogy nincs köztük egyetlen egy gyáva,
Ki elhagyná a terhes időkben,
Ki elhagyná, s tán el is árulná,
Mindent gondolt, de egyet kigondolt,
Majd így szóla vitéz seregéhez:
— Ó, jaj, hősök, drága gyermekeim,
Ím a török, kétszázezer ellen,
Ím a török, mint viharos felleg,
Ló ló mellett, vitéz vitéz mellett,
A zászlóik aranyló csillagok,
A kopjáik napot eltakarják,
Hát most, akit anya szült világra,
És szoptatta jó szlavón tejével,
Mindenkinek százzal kell csatázni,
Jómagamnak meg ezerrel víni. —
Midőn mindezt hallották a hősök,
Amit szólott jó Zrínyi bán nékik,
Megesküdtek édes anyatejre,
Hogy el nem megy egy is a csatából,
Jó katonák, szavatartó hősök.
De ím jő már a nagy török sereg,
Legelöl jő Nagy Szolimán szultán,
Mellette meg Szokolovics Mehmed,
A sztamboli császár jó vezíre,
Ki török lett, hitét odahagyva.
Hogy a várat Szolimán meglátta,
Odahívta számos vitézeit,

Majd így szóla nem igen nagy hangon,
Nem nagy hangon, de sasvijjogásként:
— Ki a hős a szultáni seregben?
Ki megölné Zrínyi bánt legottan,
Ki megölné vagy élve elfogná,
Nagy rangot fog tőlem érte nyerni,
Jutalma lesz a sík Szlavónia,
Számlálatlan kincsek jutnak érte,
Meg vezírség büszke Boszniában. —
Midőn hallá a szultáni sereg,
Midőn hallá a szultáni szókat,
Csak elnémult égő szégyenében,
Tekintetét a földre szegezte.
De nem így tett a Fekete Tatár,
Hanem így szólt a Nagy Szolimánhoz:
— Zokon ne vedd, ó szultáni nagyúr,
Adnál nékem százezer katonát,
Elhozom én Szigetvárnak kulcsát,
Elfogom én Zrínyi bánt legottan,
Vagy elfogom vagy a fejét hozom, —
Meg is adta a nagy török szultán,
Meg is adta, amit mondott néki,
És a Tatár a falaknak indult.
A szerencse nem kedvezett néki,
Előbb hullott feje a vitéznek,
Mintsem tudott a falakhoz érni.
Midőn látta a nagy török szultán,
Felordított, mint az irdalt féreg,
S nagy rohammal rontott a falakra.
Ámde Miklós szépen köszöntötte,
Puskaporral, nagy darab ólmokkal:
Jajgatás lőn a vitézi síkon,
Bősz nyerítés jó lovak torkából,
Nagy dübörgés álgyúból s mozsárból,
Török ordít: — Ó, jaj, édesanyám! —
Miénk ordít: — Ne félj tőlem, pajtás,
Hanem inkább szakállas puskámtól,
De még inkább kardomnak vasától! —
Fut a török, mint ki eszét veszté,
A védők meg legott kirohantak,
Harminc napig ottan verekedtek,
De Szigetvár magát meg nem adta!
Midőn már a szultán belefáradt,
Tollat fogott, s levelet írt újra,
El is küldte Zrínyi bán kezébe,
A levélben meg imígyen szólott:
— Idehallgass, jó Zrínyi bán, mondom,
Küldd el nékem Szigetvárnak kulcsát,
Nagy rangot fogsz tőlem érte kapni,
Számlálatlan kincseket is hozzá,

Pasalikot büszke Boszniában,
És mellette a sík Szlavóniát!
Ha nem adnád Szigetvárnak kulcsát,
Élve fogom bőrödet lenyúzni,
Bakóm fogja tested fölnégyelni,
Kiakasztja fának négy ágára,
Hadd lássák meg törökök s gyaurok,
Nagy Szolimán méltó büntetését. —
Midőn a bán a levéllel végzett,
Válaszolt is arra azonnyomban:
— Ne légy balga, te pogány hitetlen,
Hanem gyere, te vedd el a kulcsot.
Nem szokása bánnak menekülni,
Hanem vitéz, s kiáll viadalra.
Hogy akarnál nékem rangot adni,
Bagoly szokott galambot megszánni?
Adnál nekem számlálatlan kincset?
Kincsem annyi, nem is tudnám számát.
Pasa legyek büszke Boszniában?
Minek nekem a szenvedő rája?
Nekem adnád a sík Szlavóniát?
Hogy adhatnád, mikor az enyém már?
Hanem gyere ide, Szigetvárba,
Itten nyúzzad élve le a bőröm,
Itt négyeltesd testemet bakóval,
Itt akasztasd fának négy ágára,
Hadd lássák meg törökök s gyaurok,
Hogy cselekszik Nagy Szolimán szultán!
Hanem mondom, esküszóval mondom,
Ha eljössz is a szigeti várba,
Itt is maradsz a fejeddel együtt! —
Hogy Szolimán a levéllel végzett,
Emésztette a keserű bánat,
Csak vinnyogott, halódó vadállat,
Felordított, mint az irdalt féreg,
Hogy nincs egy is hősei körében,
Kinek testét vas ne érte volna,
Vas ne érte, vagy meg nem halt volna.
Az epétől elborult elméje,
Nyomorában elszállott a lelke.
Midőn mindezt a nagyvezír látta,
Bősz rohammal rontott a falakra,
Verekedtek három napon által,
Három nappal, meg három éjszaka.
Midőn látta jó Zrínyi bán Miklós,
Hogy e hadnak nem tud ellentállni,
Összehívta minden katonáját,
Majd így szóla nem igen nagy hangon:
— Hej, vitézek, kedves testvéreim!
Holnap bizony veszünk valahányan.

Se puskapor, se golyóbis nincsen,
Se segítség nem jő már sehonnan.
A falaink pogánytól lerontva,
Elestenek mind az igaz hősök. —
Midőn a bán kimondá e szókat,
Mindahányan földre térdepeltek,
Szállt imájuk Úrhoz, Máriához,
Megváltónak lelkük fölajánlták.
Másnap, midőn derengett a hajnal,
Kinyittatta jó Zrínyi bán menten,
Kinyittatta Szigetvár kapuit,
Rárontott a tenger török hadra,
Török hadra ötszáz katonával,
Verekedtek hajnaltól déltájig,
Ott lett holta janicsár agának,
Meg még hússzor ezer janicsárnak,
De megszökött Szokolovics Mehmed,
Ki török lett, hitét odahagyva.
Így lőn este maradék hadának,
Meg magának, Zrínyi Miklós bánnak,
Összerogyott, gyilkos vég elérte,
Vég elérte, valamint a szultánt,
Megholt a bán, mint megholt a szultán,
Egyik előbb, maga nyomorában,
Másik később, fegyvernek vasától,
Szultán megholt asszonymód halálban,
A bán megholt vitézmód halálban.
Halld, Szolimán, mire a dicsekvés?

Fordította *JUNG Károly*

Rezime

Novootkrivena hrvatska epska pesma o padu Sigeta grada 1566. godine

Zagrebački folklorista Josip Kekez je objavio u časopisu Zadarska revija (1986/2) za javnost do sada nepoznatu epsku narodnu pesmu is Slavonije, koja u epskim desetercima obrađuje tematiku pada Sigeta grada u 1566. godini. Pesmu je zabeležio sredinom prošloga veka Luka Ilić Oriovčanin u Slavoniji, a nalazi se u rukopisu u Arhivi Matice hrvatske u Zagrebu. Pošto je sama pesma i njena tematika veoma interesantna i iz aspekta južnoslovensko—madjarske kulturnoistorijske i folklorne komparatistike, autor u svom radu daje prikaz ove epske pesme i komentariše članak Josipa Kekeza u kojem je i sama pesma štampana. (Madjarska filologija do sada nije zabeležila otkrivanje i objavljivanje te epske pesme.) Autor primećuje da Josip Kekez iz nepoznatih razloga nije se osvrnuo na filološku literaturu koja obrađuje virtualni uticaj južnoslovenske epske narodne poezije na nastanak

čuvenog epa Nikole Zrinjskog (Zrínyi Miklós), kao i na prevod istog epa iz pera brata Nikole, Petra Zrinjskog, koja je štampana na hrvatskom jeziku. Analizom literature na madjarskom i hrvatskom jeziku autor ukazuje na relevantnu činjenicu da je Nikola Zrinjski sasvim sigurno poznavao bar hrvatsku (a verovatno i muslimansku) epsku narodnu poeziju o padu Sigeta, a neke motive, kao i imena ličnosti koristio u gradnji svoga epa. Ti motivi i imena se daju dokazati i u prevodu epa na hrvatskom, iako je Petar Zrinjski nešto proširio ep u hrvatskoj verziji. Uopštenije okvire ove teorije naznačio je već i Tibor Klanicai (Klaniczay Tibor) u svojoj velikoj monografiji o Nikoli Zrinjskom, a zagrebački komparatista Djuro Novalić u svojoj monografiji o mađarskoj i hrvatskoj verziji Zrinijade posvećuje posebno poglavlje uticaju južnoslovenske epske narodne poezije na nastanak epa Nikole Zrinjskog. Prema tome rad autora se može smatrati kao dopuna članka Josipa Kekeza pod naslovom „Sigetska bitka u usmenoj književnosti i usmena književnost u sigetskoj epopeji od Karnarutića do Vitezovića". Pošto je novootkrivena epska pesma o padu Sigeta grada jedina je do sada poznata pesma u desetercima i sa hrišćanskom provenijencijom za ovu tematiku, uzimajući u obzir literaturu autor ukazuje na mogućnost postojanja i drugih sličnih pesama, do sada neotkrivenih u rukopisnim zbirkama. Za svoje komentare autor je koristio skoro kompletnu literaturu sa mađarskog i hrvatskog jezičkog područja koja se odnosi na uticaj narodne poezije na nastanak čuvenog epa Nikole Zrinjskog, kao i radove koje tretiraju madjarsku i hrvatsku Zrinijadu iz hrvatsko—madjarskog uporednog aspekta. Uz svoj rad autor daje i u deseterima prevodjenu madjarsku verziju cele novootkrivene hrvatske epske narodne pesme o padu Sigeta grada 1566. godine.

Summary

The new revealled Croatian epic poem about the fall of the fortress Sziget in 1566.

Josip Kekez the folklorist from Zagreb, published in the periodical „Zadarska revija" (1986/2) an unknown folk poem from Slavonia, which treated the fall of the fortress Sziget in 1566. in decasyllables. The poem was written down in the middle of the century by Luka Ilić, from Oriovo in Slavonia, and could found in the archives of „Matica Hrvatska" in Zagreb, in manuscripts.

Since the poem and its theme are very interesting from the aspect of the south slav—hungarian, cultural, historical and folklore comparison too, the author in his work gives a review of this epic poem and makes comments on the article written by Josip Kekez, where the very poem is published. (The Hungarian philology has not notified the revelation or publication of this epic poem.) The author remarks that from unknown reasons, Josip Kekez did not take into consideration the philological literature which had elaborated the virtual influence of the south slav epic folk poetry on the appearance of the famous epic by Miklós Zrínyi (Nikola Zrinjski), as well as on the translation of the same epic by his brother, Péter Zrínyi, which had been published in Croatian. Analysing the Hungarian and Croatian literature, the author

points out the well known fact that Miklós Zrínyi was acquainted with the Croatian (and probably Moslem) epic folk poetry about the fall of Sziget, and used some motifs and names of characters in the creation of his epic.

These motifs and names could be proved in the translation of the epic in Croatian although Péter Zrínyi had extended the epic in Croatian version. Somewhat generalized frame was indicated by Klaniczay Tibor, in his monography about Miklós Zrínyi, while Đuro Novalić, a comparative linguist from Zagreb, in his monography about the Hungarian and Croatian version of the Collection of poems about Zrínyi, dedicated a separate chapter to the influence of the south slav epic folk poetry on the appearence of the epic Miklós Zrínyi.

Accordingly the work can be considered as an addition to the article by Josip Kekez, published under the title: „The Battle of Sziget in the oral literature and the oral literature in the epopee about Sziget, from Karnarutić to Vitezović".

As the new discovered epic poem about the fall of Sziget represents until now the only known poem written in decasyllable, with christian provenience for this themes, taking into consideration the literature, the author points out the possible existence of similar poems, until now undiscovered in the manuscripts. For his commentary the author has used almost the complete literature from the Hungarian as well as Croatian linguistic field, refering to the influence of the folk poetry on the appearence of the famous epic by Miklós Zrínyi and the works which treated the Hungarian and Croatian collection of poems about Zrínyi, from the aspect of comparison.

Moreover the author gives in decasyllables the translation of the Hungarian version of the whole new revealled Croation epic folk poem about the fall of Sziget in 1566.

Original scientific paper

Ibrahim Bakić

A NACIONALIZMUS SZOCIÁLANATÓMIÁJA

Könnyű a nacionalizmusról beszélni híveinek azonosítása nélkül. Mihelyt meg kell nevezni őket, mélységes csend áll be. Se vége, se hossza az e tárgykörrel foglalkozó tudományos és politikai megnyilatkozasoknak, amelyek többnyire megmaradnak a nacionalizmus azonosításánál és hívei társadalmi hovatartozásánál. Az alábbiakban kísérletet teszünk annak meghatározására, hogy a jugoszláv társadalom mai fejlődési körülményei között a nacionalizmus mely társadalmi szférákban tenyészik, és mely társadalmi csoportok pártolják.

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a nacionalizmus közvetlenül felismerhető megtestesítőire és közvetett szószólóira. A következő három csoportot különíthetjük el: 1. A polgári társadalommal és ideológiával tudatosan azonosuló erőket, amelyek valójában nem léptek ki a régi társadalom kereteiből; 2. a szocializmus eszméjével, de különösen jelenlegi gyakorlatával nem egyező erőket és 3. a szocializmusnak azokat a híveit, akik számára nem felel meg az a történelmi lehetőség, amelyet a jugoszláv szocialista forradalom teremtett meg a társadalmi és nemzeti érvényesülés keretét képező szocialista önigazgatású viszonyokban.

Mindhárom esetben olyan osztályjellegű társadalmi tényezőkről van szó, amelyek közvetítő szerepet szándékoznak betölteni, vagy töltenek be a szocializmust magáénak valló munkásosztály és az általános közösségi formátumot megtestesítő nemzet között, amely a szocializmusban szükségszerűen válik az integráció és a dezintegráció szociális tényezőjévé. Ebből kifolyólag a nemzetek a szocializmus körülményei között kiteljesedő funkcióit érintő közvetítő szerepe rendkívül fontos sorsának további alakulásában: egyrészt azért, hogy ez a folyamat csupán a nemzet belső erőire irányul-e, ami legtöbbször a szeparatizmus és a nacionalizmus előcsarnoka, ugyanis a humanizálódás itt szükségszerűen válik dezintegrációs tényezővé, mégpedig a többnemzetiségű közösség, s annak nemzetközössége ellenében; másrészt, hogy ez a folyamat kifelé irányul-e, más nemzetközösségekre, a nemzetek egymás közötti kapcsolatteremtésének az értelmében vett integrációra.

A nemzeteken belül ennek a két folyamatnak a hatására megy végbe a társadalmi erők szüntelen átcsoportosítása. Egymáshoz és az említett folyamatokhoz való viszonyulásuk fontos kijelzője lehet annak, hogy egy többnemzetiségű közösségben a nemzet pozíciójáért folytatott harc eszköze a nacionalizmus lesz-e (lett légyen az pozitív vagy negatív), illetve azok a folyamatok és gyakorlati változások, amelyek mindenekelőtt magán a nemzeten belül és más nemzetekhez viszonyítva viszik végbe a nemzeti jelleg társadalmi átalakulását a szocialista önigazgatás körülményei között. Azokról az erőkről van szó, amelyek egyrészt a nemzeti kizárólagosság, s ezáltal a nemzet elidegenedésének a fenntartására és erősítésére törekszenek, másrészt pedig olyanokról, amelyek a nemzetnek a polgári társadalomból átmentett megcsontosodását és bezárkózását igyekeznek megszüntetni, beleértve azokat a korlátozásokat is, amelyek a szocializmusnak mint ellentmondásos folyamatnak a kiépítése során jönnek létre a nacionalizmus köntösében.

Ezek az erőviszonyok sohasem voltak kiegyensúlyozottak. A szocialista forradalom győzelmével a kommunizmus platformja köré tömörült szocialista erők kerültek túlsúlyba. Természetesen a szocializmus fejlődési koncepciója és stratégiája kapcsán ellentmondásokra és összetűzésekre is sor került, sőt szakadásra is, ami az államilag intézményesített és az önigazgatású szocializmusért vívott harcban nyilvánult meg. Ezek a körülmények rendkívüli módon kedveztek, hogy a szocializmus kialakítása a saját bürökratikus és etatista eredetű nacionalizmusának újratermelődési feltételeit, hogy létrehozza a forradalom által legyőzött polgári erők hagyományos nacionalizmusának felélénkülését és gyakorlati fellépését elősegítő társadalmi és egyéb feltételeket. Ezek ideológiája és társadalmi tudata válik a mai körülmények között a nacionalizmus mozgatójává, ugyanis a jelenkori jugoszláv társadalom számos társadalmi és nemzeti vonatkozását elfogadják.

A szocializmusért és az ellene folyó szakadatlan küzdelemben, amelynek hol az önigazgatási, hol meg valamiféle más szocializmus — állami, liberális, vallásos (mint pl. az iszlám és keresztény szocializmus stb.) — a tétje, jönnek létre a nacionalizmusnak a szocialista- és kommunistaellenes platformját meghatározó társadalmi, ideológiai és politikai feltételei.

A kutatásokból kitűnik, hogy a szocializmus erői hagyományaikat és programjukat tekintve a társadalmi viszonyok alapvető folyamataira vezethetők vissza, amelyek történelmi lehetőséget teremtenek az önigazgatás társadalmi viszonyai közepette végbemenő emberi és nemzeti érvényesülés előtt. Megbizonyosodhattunk azonban egy olyan heterogén és kiterjedt társadalmi, ideológiai és politikai közeg jelenlétéről is, amely nyomást gyakorol az önigazgatás társadalmi folyamatára és viszonyaira, sőt lerombolni igyekszik azt. Ahelyett tehát, hogy a munkásosztály önigazgatási viszonyai érvényesülnének, állandóan szembesülnünk kell a mindent társadalmi és nemzeti síkra visszavezető nemzeti problémák áradatával, amelyek legfőbb előidézői a nem pusztán ösztönös, hanem

tudatos és szervezett tevékenységen alapuló nemzeti homogenizálódásnak és elzárkózásnak. Erre engednek következtetni a nemzeti viszonyokkal kapcsolatos politikai vonatkozások gyakorlati megnyilvánulásai is. Ugyanez érvényes a köztársaságok — tartományok és a szövetség közötti egyes viszonyokra.

A gazdasági viszonyok etatizálása, az önigazgatás pangása kedvez a nacionalizmus legfontosabb hajtóerejét képező gazdasági autarkiának. Forrásait ugyan nem a rendszerben, sem pedig a gazdasági és politikai életben kell keresnünk, hanem a rendszer instrumentumaiban, amelyek különválasztják a társadalomfejlődés forradalmi stratégiáját a gyakorlatban érvényesülő fejlesztési koncepciótól. Minden elemzés ugyanis — még a szocialista és szocialistaellenes erők részéről sokat kárhoztatott bíráló jellegűek is — arra utal, hogy a rendszer forradalmi, szabadságszerető és humanista tartalmai egyenjogúságot biztosítanak minden ember és nép számára. A különböző társadalmi szférák, mint amilyen a gazdasági és politikai rendszer, eszmeileg és koncepciójukat illetően ezekre támaszkodnak. Ez nyert megfogalmazást alkotmányunkban és A társult munkáról szóló törvényben, miszerint a gazdasági szférát az egységes jugoszláv piacnak, a társadalmi szervezetek különböző szintjeit pedig a küldöttrendszeren alapuló egységes döntéshozatalnak kell jellemeznie. E két társadalmi nézőpont instrumentumainak a kialakítása azonban nem volt megfelelő sem eszmei sem gyakorlati szempontból. Így például a társult munka technológiáját és önigazgatási szervezését nem az alkotmány és A társult munkáról szóló törvény egységes rendszere alapján hozták létre. Ehhez a gazdasági szféra etatista tényezői mellett jelentős mértékben hozzájárult a nemzetinek a rendszer gazdasági szerkezetén belüli mechanikus értelmezése.

Kardelj helyesen dolgozta ki a munkások önigazgatási döntéshozatalát a társult munkában, s ezáltal a nemzeteknek a többletmunkához való jogát, és helyesen állította fel az országhatárokon belüli gazdasági kapcsolatteremtés elvét, ami egyébként alkotmányunkban és A társult munkáról szóló törvényünkben is fontos helyet kapott. Nem zárt nemzetgazdaságokról van tehát szó, mint ahogyan a gazdasági viszonyok egy része a gyakorlatban funkcionál, hanem a nemzetek gazdasági érdekeiről, melyeket a társult munkába önigazgatási alapon szerveződő munkásosztály határoz meg, nem pedig az állam. A politikai rendszer és a gazdaság instrumentumainak mintájára alakult ki a köztársaságokban és tartományokban megtestesülő államnak a gazdasággal való összefonódása, ami később a politikai és gazdasági rendszernek a nemzeti jelleg hangsúlyozásával a köztársasági és tartományi keretek közé való szorításához vezetett. Végső soron ez idézte elő a zárt nemzetgazdaságok létrejöttét, amelyek legfontosabb okai voltak a gazdasági s ezáltal a társadalmi autarkiának, ez utóbbi viszont nem más, mint a nacionalizmus egyik hajtóereje.

Mindannyiunk számára ismeretes, hogy sem az alkotmány, sem A társult munkáról szóló törvény nem helyezte kilátásba egész iparágak

és komplexumok köztársasági és tartományi szintű egységesítését, összetett társultmunka-szervezetként való megszervezését, különösen nem vonatkozott ez olyan rendszerekre, mint például a vasút és postaforgalom, amelyek természetüknél és szervezettségüknél fogva képtelenek így létezni. A felmerülő gazdasági problémáktól eltekintve is nehézségekbe ütközik a termelőerők helyes elosztása, és a gazdasági szolidaritás elvét is csak körülményesen lehet alkalmazni, hisz a köztársaságok és tartományok személyében megtestesülő állam minduntalan beavatkozik. Az államköziség logikája szerint rettegnek attól, hogy „becsapják" őket, s ezért igyekeznek „túljárni" mások eszén, ami szintén megnehezíti a gazdaság alanyai, a köztársasági, de különösen a szövetségi tényezők közötti önigazgatási megegyezések és társadalmi megállapodások megkötését. Mindez magától értetődően nemzeti ellentétet vált ki, és eszmei-politikai síkon manipulatív lehetőséget teremt a nacionalista- és egyéb kommunistaellenes erők számára. Ezt támasztja alá a nacionalistáknak és a többi szocialistaellenes erőnek a szövetségi szervek megállapodásai és döntései során felmerülő problémákkal kapcsolatos ideológiai és politikai manipulációja.

Ha egy pillantást vetünk az utóbbi évek jugoszláv társadalmának szociális jellegére, nem nehéz felismerni, hogy milyen kiemelkedő szerepet tölt be a nemzeti tényező, amely nem egyszer döntően meghatározza a társadalmi folyamatokat és viszonyokat. Napjainkban egyértelműen kimondhatjuk, hogy egyes szervezett és szervezetlen csoportok és intézmények törekvéseiben és gyakorlatában az a szemlélet érvényesül, hogy mindent a nemzetire vezetnek vissza, még olyan társadalmi folyamatokat és viszonyokat is, amelyeknek sem történelmileg sem más vonatkozásban nincs közük ahhoz. Természetesen mindez azoknak a társadalmi csoportoknak és rétegeknek az érdekvédelmét szolgálja, amelyek kivételezett társadalmi helyzetben vannak, vagy szeretnének kerülni, még pedig nemcsak szűkebb értelemben véve, hanem mások munkaeredményeinek a kisajátításával és az ezzel kapcsolatos döntéshozatallal. Valójában ez a legfőbb hajtóereje a társadalom etatizálásának és a nacionalizmus keletkezésének, ami minden bizonnyal magyarázatot adhat a jugoszláv társadalomban jelenleg észlelt nacionalista törekvésekre.

Ilyen szempontból legalább hat olyan társadalmi réteget különböztetünk meg, amelyből a nacionalizmus hívei regrutálódnak:

1. A társadalmi tudatával, ideológiájával, kulturájával, mentalitásával és politikai mimikrijével még mindig erőteljesen jelenlevő polgári réteg nemcsak a fennmaradásáért folytat küzdelmet, hanem megújulásáért és továbbfejlődéséért is, miközben hol a régi, hol az új jobboldal szerepében tűnik fel. Továbbra is csak formálisan a „régiként" fémjelzett nacionalizmus megtestesítője, mivel jelenkori társadalmunk számos időszerű vonatkozását magáévá tette. Ez a réteg képtelen megbékélni a szocializmussal, s legkevésbé fér össze önigazgatást hirdető változatával. Ebbe a rétegbe tartozik az értelmiség konzervatív része, amely manapság leghangosabb szószólója nemzetének, s ezáltal a nacionalizmusnak

is. Éppen a műszaki és humán értelmiségnek a mások munkájából élő része (amely hivatását társadalmi intézmények és tetemes közösségi eszközök segítségével a saját gazdasági érvényesülésére használja fel), igyekszik nemzeti vonatkozásokkal leplezni átfogóvá minősített szükségletei kielégítését, amelyek mind tartalmi, mind formai megnyilvánulásukat tekintve abba a fogalomkörbe tartoznak, amelyet nacionalizmusként jelölünk meg. Ez az elidegenedés olyan mértékben van jelen, amennyire a társadalmi eszközökkel lehetővé tett szellemi tevékenység nem gyakorol kedvező visszahatást a termelőerők fejlődésére, a társadalmi újratermelésre és az egész társadalom fejlődésére. Ez a társadalmi réteg többnyire az alábbi területeken viszi véghez ideológiai és politikai manipulációit:

— A nacionalisták állandó manipulációs területe nemzeteink és nemzetiségeink történelmi múltja, amelyet arra használnak fel, hogy durva támadást intézzenek a jelenkori történelem, népfelszabadító háborúnk és szocialista forradalmunk ellen. Végső következtetésük illetve követelésük a „nemzeti megbékélés", hogy béküljenek össze a nemzeti és társadalmi felszabadítás erői a reakciósokkal és az árulókkal, azaz a szocializmus és a kommunizmus hívei a jobboldali nacionalista és reakciós csoportosulásokkal.

— A kultúra és a tudomány állandóan ki van téve annak a nacionalista törekvésnek, hogy felszínre kell hozni az illető nemzet „tudományos" és „kultúrtörténeti" jelentőségét. Ilyen értelemben a nacionalisták ténykedése mindinkább a rendszer intézményeire irányul, vonatkozik ez különösen a tudományos, közművelődési és tájékoztatási intézményekre. Ezekben alakítják ki és fogalmazzák meg „memorandumba" foglalt javaslataikat, amelyek polgári megoldásokat kínálnak mind a társadalmi viszonyok kialakítására, mind a nemzeti kérdés rendezésére (emlékezzünk csak vissza a horvát nacionalisták 1971-es szeparatista memorandumára, a muzulmán nacionalisták pánszlám memorandumára, a nagyalbán nacionalizmus és irredentizmus pozíciójáról meghirdetett kosovóra és a legújabbra, a szerb nacionalizmus célkitűzéseit összefoglaló memorandumra).

— A tájékoztatási eszközök egy részében, különösen a hetilapokban és időszaki kiadványokban bőségesen találhatunk nacionalista és kommunistaellenes álláspontokat képviselő írásokat, a jugoszláv társadalom, főleg az egyenjogúság, a testvériség és egység elleni támadásokat. Mind gyakrabban használják fel erre a célra a különböző monografikus kiadványokat, történelmi visszaemlékezéseket és a memoárirodalmat.

— A polgári nacionalista jobboldal egyre gyakrabban intéz támadást a fiatalok és az oktatási rendszer ellen, mert stratégiájának ez is egyik jelentősebb célpontja. Elképzeléseik megvalósításához egyre gyakrabban próbálják igénybe venni az ifjúsági sajtót és folyóiratokat, s megkísérlik a múlt nacionalista szemszögéből áttekinteni a jelenkor időszerű társadalmi problémáit. Ügyesen manipulálnak a fiatalság munkanélkülisége-

vel, munkára való jogának lassú és kedvezőtlen megvalósulásával, és társadalmi rétegeződésével.

— A nyelv és a nyelvhasználat szintén gyakori témája a nacionalista mesterkedéseknek, természetesen a tudomány és kultúra, a nemzeti lét és érvényesülés leple alatt. Nem egyszer előfordul, hogy összebékíthetetlen és mesterkélt nyelvű különbségekről beszélnek, és kétségbe vonják egyes népek jogát a saját nyelvükre, hogy nyelvük közös legyen más népekével. Rendkívül agresszív módon — nemegyszer igen türelmetlenül és mások megértése nélkül — lépnek fel saját nyelvük és írásmódjuk védelmében, s teszik nacionalista hangneművé probléma-meglátásukat. Kitartóan hangsúlyozzák az állítólagos nyelvi és írásmódbeli vélt különbségeket, miközben durván visszautasítják a közéleti nyelvi kommunikáció közös értékeit és sajátosságait.

— A nemzeti integráció és érvényesülés nevében jól leplezett ideológiai és politikai húzásokkal egyszerűsítik le a lakosság országon belüli migrációját valamiféle etnikai és nemzeti tisztaság politikájára. A migrációs folyamatok mindennemű változását kapcsolatba hozzák az emberek nemzetiségével és a nemzetiségi viszonyokkal. Ezeket a folyamatokat indokolatlanul is politikai jellegűvé teszik, és kapcsolatba hozzák az alapvető emberi jogok megsértésével. A kosovói helyzetet, azaz a szerbeknek, a Crna-Gora-iaknak és más nemzetiségűeknek az irredentizmus és a nagyalbán nacionalizmus nyomására történő kitelepülését — a nacionalizmus különböző képleteinek alkalmazásával — igyekeznek más társadalmi környezetekre is érvényesnek tekinteni. Igen elterjedt nézet, hogy a szerbek és a horvátok a muzulmán nacionalizmus nyomására települnek ki Bosznia-Hercegovinából, és hogy a szerbiai és Crna Gora-i muzulmánok a szerb és a Crna Gora-i nacionalizmus hatására költöznek át Bosznia-Hercegovinába. A nacionalizmus ideológiai általánosításaitól nem mentesek a törvényszerű migrációs folyamatok sem, amelyek a mai civilizációs folyamatok gazdasági és kulturális körülményei következtében jönnek létre. Ezeket is nemzeti jellegűnek tüntetik fel, s azt állítják, hogy etnikailag tiszta közösség létrehozása a céljuk.

2. Sajátos társadalmi rétegnek számít a polgári társadalomban gyökerező és hagyományosan más munkájából élő klerikális struktúra, melyen belül két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik az úgynevezett lojális réteg, amely elnézően és jóváhagyóan viszonyul a társadalmi változásokhoz, a másik viszont harcosan kommunistaellenes, teljesen képtelen összebékülni a szocializmus valóságával és az ebből következő változásokkal. Ez utóbbi csoportosulás állandóan az egyházi ideológia újraérvényesítésére törekszik, miszerint fokozott szerepet kellene betöltenie az egyes társadalmakban, elsősorban a szocialista berendezésűekben, de a világszerte felmerülő időszerű problémák megoldásában is. Ilyen értelemben a különböző egyházi ideológiák többnyire világi jellegű törekvésekhez kötődnek. A korszerű keresztény egységtörekvések és az iszlám fundamentalizmus a maga számos változatával és megnyilvánulási formájával beleilleszkedik a jobboldal, mindenekelőtt a neokonzervativiz-

mus ideológiai modelljének mai felújításába illetve kialakításába, eközben a vallási közösségek a maguk módján továbbra is hangsúlyozzák identitásukat és magyarázataikat. A vallásosságnak a nép körében való újjáélesztésére valamint a teljes erkölcsi és szellemi megújulásra hivatkozva hangsúlyozzák, hogy a társadalmi közösségek „igazságos" berendezése csak isteni azaz vallási törvényszerűségeken alapulhat. „Alternatív" vallási megoldásokat kínálnak fel a jelenlegi válság megoldására és a társadalomberendezés kialakítására (ez az alternatíva legszembetűnőbben az ún. pániszlám memorandumban, illetve nyilatkozatban van megfogalmazva). A társadalomtörténeti és kulturális körülményektől valamint a társadalmi helyzettől függően hirdetik a nép a homogenizálódását, mégpedig a vallási alapon történő nemzeti tömörülés formájában. A felkínált alternatív megoldásokban a vallást az emberek és a nép létfeltételének, a nemzet sorsát és egységét meghatározó tényezőnek tüntetik fel, egyes változatok szerint viszont nemzetek felettinek. Ilyen értelemben a hagyományos vallási tudat és egyházi modell a múltat a nemzeti történelem kisajátításával, mitologizálásával és egyoldalú értelmezésével vetíti rá a jelenre és a jövőre, azonosítja az egyház múltját a nemzet és az államiság történetével, elmossa a határt vallási és nemzeti vonatkozások között, s a legkülönbözőbb módon fűzi össze a klerikalizmust a nacionalizmussal. A mi jelenlegi körülményeink között ez az irányvétel nemcsak a súlyos történelmi örökség és a közelmúltban kifejezésre jutó negatív hatások miatt érdemel fokozott figyelmet, hanem egészen konkrét és időszerű törekvései miatt is, ugyanis hazánkban egy történelmileg túlhaladott és anakronisztikus ideológia újraélesztésére törekszik.

Ezeket a jelenségeket és törekvéseket többnyire az jellemzi, hogy kapcsolatban állnak a laikus nacionalista és kommunistaellenes csoportosulásokkal, amelyek nemegyszer a hazai és külföldi klerikális körökben lelnek menedékre. A klerikális réteg ezáltal igyekszik társadalmilag is megerősíteni saját elképzeléseit és tevékenységét. Összefonódásuk egyrészt arra vall, hogy milyen mértékben sekélyesedtek el a vallási tényezők és intézmények, másrészt pedig hogy a vallási struktúrák hosszú távon nemcsak meggyengült társadalmi pozíciójukat igyekeznek visszaszerezni, hanem egy hosszú távú társadalmi stratégiát is szeretnek előrevetíteni. Ezzel a törekvéssel nem csak általánosságban kell számolnunk, hanem az eszmei és politikai racionalizálásban is.

3. A szocializmus ellentmondásos fejlődésének talaján létrejött társadalmi réteg termeli újra Jugoszláviában azt a bürokratikus és etatista jelzővel illetett társadalmi csoportosulást, amelynek soraiból kerülnek ki a nacionalizmus hívei is. Létrejöttét a munka és a tőke közötti ellentét kiéleződésének köszönheti, aminek feloldása közvetlen hatással van a társadalom szociális átrétegeződésére, ami a másik, a termelőmunkát végzők jövedelméből egzisztáló társadalmi réteg kárára megy végbe. Mindenekelőtt azokról a társadalmi csoportosulásokról és rétegekről van szó, amelyek a mások munkájából élnek, tehát a társadalmi intézmények számára a társult munkában dolgozók jövedelméből törvényesen

kiválasztott eszközökből vagy a társult munka számára végzett szolgáltatások ellenértékéből. Gyakorlatilag ez az adminisztráció, azaz a hivatalnoki réteg, amely társadalmi státusát a termelésben dolgozók tobbletmunkájának kárára valósítja meg. Ebből a rétegből kerülnek ki mindazok a kispolgári, fogyasztói és egyéb konzervatív csoportosulások, amelyek kivívott társadalmi helyüket hajlamosak egyes társadalmi jelenségek ideológiai leegyszerűsítésével — a nemzetinek a nacionalizmus formájában való kinyilvánításával — védelmezni. A nacionalizmus — a maga mítoszaival, kispolgári jellegével és egyéb primitivizmusával — ínyencfalatnak számít a csoport társadalmi pozíciói megőrizéséért folytatott ideológiai és politikai alkudozásokban.

4. Ugyanez az elidegenedés jellemző a politikai irányító apparátusnak arra a részére, amely a menedzserekre jellemző karrierizmusával lavírozik a politikai lehetőségek és a gyakorlat között. Gyakorlatilag ez nem más, mint a mások munkája gyümölcséből élő, minden kreativitást nélkülöző politikai irányító réteg, amely fennmaradását politikai mesterkedéseinek és bürokratikus magatartásának köszönheti, s amelynek az a célja, hogy anyagi alapot teremtsen a saját szempontjából pozitív létezéséhez, s hogy elhitesse a politikai szervek és az irányító apparátus társadalmi jelentőségét. Ezek többnyire konformisták és megalkuvóan viszonyulnak a társadalmi megmozdulásokhoz. Nem szeretik a változásokat, különösen azokat nem, amelyek társadalmi helyzetük rosszabbodását idézhetik elő, politikai küzdelmeikben az előnyjogok megszerzésében vezérfonalnak mindig a nemzetet, a nemzetit teszik meg. Politikai és bürokratikus manipulációikban rendkívül ügyesen használják fel a nemzetet és a nemzeti érdekeket. Mindent megtesznek, hogy a saját nemzetük „védelmezőinek" képében tüntessék fel magukat, mert ettől remélik meglévő, vagy még megszerzésre váró társadalmi pozícióik támogatását. Rendkívül hajlamosak a társadalmi érdekekkel és szükségletekkel kapcsolatos látszatkeltésre és ködösítésre, vonatkozik ez különösen az állítólag általuk képviselt közösség részérdekeire és ezeknek az össztársadalmi érdekekkel való mesterséges szembeállítására. Ezzel a réteggel ellentétben van egy olyan irányvétel is, amely az állítólagos közérdek kárára igyekszik érvényesíteni pozícióját, s ennek érdekében az általános és közös érdekek összeegyeztetését akadályozó és lassító ideológiai és politikai racionalizálással manipulál. Mindkét törekvés a saját társadalmi intézményétől függően ésszerűsíti a szeparatista vagy unitarista irányvonalat kitermelő ellentmondásokat. Ehhez a jugoszláv társadalom jelenlegi fejlettségi fokán mindenképpen hozzájárul az általános és közösségi érdekek szövetségi szintű összeegyeztetésének lassúsága. Ennek a társadalmi csoportosulásnak a képviselői tudatlanságuk, a kreativitás és a közös érdekek iránti érzék hiánya folytán nemegyszer válnak a nemzetek, köztársaságok és tartományok közötti érdekellentétek előidézőivé. Jórészt ebben rejlenek a jelenkori jugoszláv társadalom nacionalista jelenségeinek a forrásai. Ennek a csoportosulásnak tagjai, amíg társadalmi tisztségviselők (a politikai vagy közigazgatási struktúrában) a rendszer

felülmúlhatatlan védelmezői. Ha viszont bármilyen oknál fogva lemondanak pozíciójukról, akkor kiábrándultan térnek vissza kispolgári és polgári létükhöz, amelybe beleszülettek, a nacionalisták és a kommunizmus ellenségei között keresnek menedéket, sőt közvetlenül be is kapcsolódnak azok tevékenységébe.

5. A jugoszláv társadalom szerkezetében egyre fontosabb szerepet tölt be a nem termelői szférához tartozó kisipari réteg. Mivel ebben az ágazatban nincsenek megfelelő társadalmi szabályozók, amelyek a jövedelmi viszonyok önigazgatási szabályozásával rendeznék a helyzetet, és tennék meg a kisipart a gazdasági rendszer részévé, a réteghez tartozók nem kis része — az utóbbi években megsokszorozódott a számuk — más munkája alapján megvalósított extraprofitból tartja fenn magát, gondolunk itt a társadalmi szektor anyagi termelésében foglalkoztatottakra, termékeiknek és féltermékeiknek valamint munkaerejüknek az igénybevételére.

Ez az extraprofit különböző adópolitikai és pénzügyi manipulációk, kamat- és valutaügyletek stb. útján állandóan megújítja a munka nélkül szerzett tőkét, amelynek megőrzése és gyarapítása érdekében ez a réteg hajlamos ideológiai és politikai manipulációkra, korrupcióra és a korábban említett bürokratikus struktúrákkal való szövetkezésre. Ez a tőkeközpontú szemlélet kész magáévá tenni mindennemű nemzeti mítoszt és szimbolikát, leegyszerűsítéseiben eljut egészen nemzete glorifikálásáig és eufóriájáig (példaként megemlíthetjük az éttermek, vendéglők, csevapsütödék, cukrászdák, sőt ételek és italok nemzeti jellegű elnevezését, egyének és csoportok nacionalista fellépésének támogatását, a nacionalista dalok éneklésének, nemzeti alapon szervezett ünnepségek és gyülekezetek elnézését stb.). Ennek a rétegnek a csápjai elérnek a közigazgatási és politikai apparátusban dolgozó személyekig és csoportokig, ez a réteg a helyi viszonyok között nemzeti, jobban mondva nacionalista alapon klánokat hoz létre, kapcsolatba lép a klerikálisokkal és a kleronacionalistákkal, részt vesz a klerikalisták tömeges akcióiban, sőt parolázik a legsötétebb belső és külső ellenséggel.

6. A nemzeti vagy nemzet feletti összefüggésekbe ágyazott jugoszlávság eszméinek vallói a maguk korlátozottságával olyan potenciális társadalmi csoportosulást képeznek, amely mind horizontális mind vertikális vonatkozásban ellentéteket szülhet a nemzetek közötti viszonyokban. A csoportosulás erőforrását az a kifinomult bürokrata és centralista réteg képezi, amely kifejezetten ideológiai és politikai jellegű fölényeskedésével próbálja magát azonosítani az avantgardizmussal és a tiszta szocializmus értékeivel. Tagadja a szocializmusban is tovább élő kultúrtörténeti és nemzeti hagyományokat, és tisztes távolságot tart fenn maga valamint az etnikai és nemzeti közösségek között. Ennek a magatartásnak többnyire az a következménye, hogy jó adag bizalmatlanságot tanúsítanak mindazok iránt, akik nem fogadják el eszméiket. Végső soron ez a bizalmatlanság és türelmetlenség vezet a nacionalizmus különböző változatainak — elsősorban az unitarizmusnak és a szeparatizmusnak — a

kialakulásához. A nacionalizmusnak ez a formája inkább csak potenciális mint gyakorlati jellegű.

A nacionalizmusnak és antikommunizmusnak az előzőleg ismertetett feltételekből fakadó forrásain kívül van még egy forrása: a pluralizmus elmélete a marxizmusban és marxizmusról, valamint a kommunizmusról és szocializmusról. Főleg azok a törekvések tartoznak ide, amelyek a szocializmus és a vele kapcsolatos elméletek — például a sztálinista társadalomelmélet — következetlenségeit és hibáit a marxizmus ún. hivatalos elméletévé teszik meg, s erre alapozzák a marxizmus általános bírálatát, s ezt hozzák összefüggésbe Marxszal és Lenininnel. A szocializmus és önigazgatás elméleti és forradalmi gyakorlatát elfogadó elméleti pluralizmus mindenképpen a nacionalizmus és antikommunizmus tényleges és potenciális forrása, a nacionalista és kommunistaellenes eszmék hajtóereje.

Az ideológiai zűrzavar és a jelenségek értékelésében a mércék különbözősége kihat mind a szocialista erők mind a JKSZ tevékenységére, s ezáltal — ha ugyan nem is közvetlen formában —, de passzivitásával és opportunizmusával kihat a nacionalizmus kialakulására, teret enged a nacionalista és kommunistaellenes erők fellépésének. Ezért időszerű a szocialista erők eszmei és politikai akcióegysége a nacionalizmus hívei elleni küzdelemben.

Az időszerű társadalmi-gazdasági problémák és azok elhúzódó megoldása is hozzájárul a nacionalista jelenségek életre keltéséhez. A kutatások szerint ezek a problémák nem a rendszerben gyökereznek, hanem a kellőképpen ki nem használt történelmi lehetőségekben, amelyek a jugoszláv szocialista forradalom elméletének humanista feltételéből és önigazgatási gyakorlatából következnek. Az önigazgatást itt olyan társadalmi viszonynak tekintjük, amelyben a legkonkrétabb formában — humanista gyakorlatként, azaz általános emberi emancipációként valósul meg a társadalmi és nemzeti érvényesülés. Történelmi szükségszerűség tehát a forradalom lényegének — mint a szocialista önigazgatású társadalmi viszonyok hajtóerejének — megőrzése, de azoknak az eszközöknek a továbbfejlesztése is, amelyek az adott körülmények között a legnagyobb mértékben hozzájárulhatnak az össztársadalmi és civilizációs fejlődéshez, beleértve saját bekapcsolódásunkat is céljaink és a világtörténelmi követelmények elérésébe. Ilyen értelemben mindent meg kell tenni, hogy a forradalmi változásokat megélő nemzet mint történelmi kategória bekerüljön korunk civilizációs folyamataiba, nyitottá váljon, és az általános emberi érvényesülést szolgálja. Ez egyben lehetőséget teremt arra is, hogy a nemzetből és a nemzetiből kiszűrjük mindazokat a retrográd tartalmakat, amely a polgári társadalmak öröksége, beleértve a nacionalizmust is, mint a nemzeti fejlődés legvisszahúzóbb elemét. A kiút azokban a történelmi és korszerű lehetőségekben van, amelyeket a humanista és emancipációs törekvéseket tartalmazó szocialista önigazgatás teremt meg. Ezért kell minden történelmi és társadalmi tényezőt és folyamatot — s ezáltal a gazdasági és politikai rend-

szer változásait is — alárendelnünk a szocialista önigazgatás fejlődésének, hogy társadalmunk a változások társadalma maradjon.

Minden jel arra vall, hogy jelenünknek ezeket a történelmi jelentőségű, aktuális folyamatait és változásait csak a kommunista mozgalom illetve a JKSZ képes hatékonyan elősegíteni, amelytől ez a történelmi pillanat sokat vár, többek között azt, hogy szervezetén belül is változások menjenek végbe. Sokkal mozgékonyabb, tisztább és hatékonyabb Kommunista Szövetségre van szükségünk, amely képes lesz egyesíteni és mozgósítani minden szocialista erőt az össztársadalmi haladásért folytatott küzdelemben. Egy ilyen „újításokra" elméletileg, intellektuálisan és gyakorlatilag felkészült Kommunista Szövetség forradalmi tapasztalatait és gyakorlati elképzeléseit a jugoszláv társadalom jelenlegi és jövőbeni fejlődését felölelő program foglalja magában. A nacionalizmus hordozói ellen az jelentheti a leghatározottabb fellépést, ha a JKSZ feladja passzív magatartását, és részt vesz a szocialista önigazgatásért folytatott küzdelemben. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi viszonyok fejlődését elméletileg, tudományosan és gyakorlatilag is elősegítő baloldal, azaz az önigazgatású társadalmi fejlődés mellett síkraszálló szocialita erők egysége nélkül nem lehet harcot folytatni a jobboldal, így a nacionalizmus ellen sem. Ezen az egységen a kreatív értelemben vett tudomány és az újításokra kész politikai erők korszerű alapokra helyezett és alkotó jellegű kapcsolatát értjük. Többek között ezt azért említettük, mert előfordul, hogy mind a tudomány mind a politikai tényezők passzivitást tanúsítanak, s ez jelentős mértékben hat a Kommunista Szövetség egy részének a nacionalizmushoz való viszonyulására. Arról van szó ugyanis, hogy a tudomány ne tekintse magát politikának, sem pedig a politika magát tudománynak, ami alkotó jellegénél fogva mindkettőt arra késztetné, hogy folyamatosan keresse, kutassa az előrehaladás útját. Csak ezáltal válhat egységessé marxista, humanista és valódi értelemben vett baloldali beállítottságú értelmiségünknek a szocialista önigazgatás kiépítéséért folytatott küzdelme, s csak ezáltal konfrontálódhat a nacionalista és kommunistaellenes ideológiákkal, s azok hirdetőivel.

Garai László fordítása

Rezime

Socijalna anatomija nosilaca nacionalizma

Autor u studiji pokušava da odredi socijalna područja u kojima se u savremenim uslovima razvoja jugoslovenskog društva nacionalizam generira i reprodukuje, kao i da identifikuje socijalne grupe koje ga nose. Kao prepoznatljive protagoniste nacionalizma autor nabraja: 1. snage koje se svesno identifikuju sa građanskom svešću i ideologijom; 2. one snage koje se ne slažu sa socijalizmom kao idejom i pokretom, posebno u njegovom aktualnom izrazu;

i 3. one koje hoće socijalizam ali van istorijske mogućnosti koju je otvorila jugoslovenska socijalistička revolucija u obliku socijalističkog samoupravnog odnosa kao okvira otelovljenja socijalne i nacionalne emancipacije.

Polazeći od socijalne stvarnosti jugoslovenskog društva, posebno u poslednjih nekoliko godina po autoru je moguće identifikovati najmanje šest tipova socijalnih grupa iz kojih se regrutuju nosioci nacionalizma. To su: 1. Građanska struktura koja je još (u svesti, ideologiji, kulturi i mentalitetu, pa i u političkom oponašanju) žilavo prisutna i bori se ne samo da opstane, već i da se obnavlja i razvija, bilo u liku stare ili nove desnice. 2. Klerikalna struktura, koja svoju osnovu ima u građanskom društvu i tradicionalno egzistira na rezultatima tuđeg rada. Unutar nje izdvajaju se dve grupe. Jednu čini takozvana lojalna struktura, koja se prema socijalnim promenama odnosi tolerantno i sa respektom i, druga, militantna i antikomunistička, sa nepomirljivim stavom prema socijalizmu i promenama na toj liniji. 3. Socijalna struktura nastala na podlozi protivrečnog razvoja socijalizma u nas generira i reprodukuje onu društvenu grupaciju koju definišemo birokratsko-etatističkom. Ona nastaje u središtu zaoštravanja protivurečnosti rada i kapitala. 4. Deo političko-upravnog aparata i to onaj karakteristično menadžerski deo, koji lavira između mogućnosti kreacije i provedbe tekuće politike društva. To je u stvari ona nekreativna političko-upravna struktura koja živi na plodovima rada drugih. 5. U strukturi jugoslovenskog društva sve zapaženije prisustvo ima i onaj socijalni sloj koji se razvija u okviru takozvane male privrede i to u njenom neproizvodnom delu. 6. Nosioci ideja takozvane jugoslovenske ograničenosti i uokvirivanja u nacionalnoj ili nadnacionalnoj konotaciji i izvedbi su potencijalna socijalna grupacija koja može da postane faktor protivurečnosti u međunacionalnim odnosima kako po horizontalnoj tako i po vertikalnoj liniji.

Ideološke konfuzije i neujednačenost kriterija u oceni pojava, a onda naravno i u delovanju socijalističkih snaga, pa i samog SKJ, jesu faktor omogućavanja nacionalizma i to ne u direktnoj produkciji, već svojom pasivnošću, oportunizmom — stvarajući prostora za nastup snaga nacionalizma i antikomunizma. Zato izlazak SKJ iz pasivnog položaja na otvorenu scenu bitke za socijalističko samoupravljanje jeste najveće oružje i u ideološkoj i u političkoj borbi protiv nosilaca nacionalizma. Bez jedinstva na levici nije moguće ostvariti ni bitku protiv desnice, te s toga ni protiv nacionalizma. To jedinstvo podrazumeva da se na moderan način ostvari stvaralačka veza između nauke, kao kreativne snage s jedne, i akcionih inovacija političkih snaga s druge strane. Pri tom autor ima u vidu problem koji se javlja kao faktor pasivizacije i nauke i političkih faktora u toj borbi. Radi se o tome da nauka ne uobražava da je politika, a da politika ne uobražava da je nauka, već da se u tome ostvari stvaralačka veza koja će i nauku i politiku pokretati ka stalnom istraživanju i promenama na putu napretka.

Resummee

Soziale Anatomie der Träger des Nationalismus

Der Verfasser versucht in seinem Studium den sozialen Wirkungskreis festzustellen, indem sich in den derzeitigen Bedingungen der Entwicklung der jugoslawischen Gesellschaft, der Nationalismus generiert und reproduziert, so-

wie auch dass er die soziale Gruppen, die ihn tragen, identifiziert. Als erkennbare Protagonisten des Nationalismus, zählt der Verfasser auf: 1. Kräfte, die bewusst sich mit dem bürgerlichen Gewissen und Ideologie identifizieren; 2. Kräfte, die sich mit dem Sozialismus als Idee — besonders in seinem aktuellen Ausdruck — nicht übereinstimmen; und 3. diejenigen, die den Sozialismus wollen, aber ohne der historischen Möglichkeiten, die die jugoslawische sozialistische Revolution eröffnete in der Form des sozialistischen Selbstverwaltungsverhältnisses, als Ramen der Verkörperung der sozialen und nationalen Emmanzipation.

Von der sozialen Wirklichkeit der jugoslawischen Gesellschaft abgehend — besonders in einigen letzten Jahren — ist es laut dem Verfasser, möglich zumindest sechs Typen sozialer Gruppen zu identifizieren aus welchen die Träger des Nationalismus, entstammen. Das sind: 1. die bürgerliche Struktur, die noch kraftstrotzend (im Bewusstsein, Ideologie, Kultur und Mentalität, sowie in politischer Nachahmung) vorhanden ist und kämpft nicht nur um das Bestehen, sondern auch um Entwicklung ob in der Form der alten oder in der neuen Rechtsseite; 2. die klerikale Strukture, die ihre Grundlage in der bürgerlichen Gesellschaft findet und traditionell auf Grund der Erfolge fremder Arbeit existiert. In seiner Inhalt sind zwei Gruppen zu unterschieden. Die eine besteht aus der sogenannten loyalen Struktur, die sich, anbetracht der sozialen Änderungen, tolerant und respektiert benimmt und die zweite militante und Kommunismus gegnerische Gruppe, mit unversöhnlichen Standpunkt gegen dem Sozialismus und der Änderungen auf dieser Linie; 3. soziale Struktur, auf Grund der gegenseitigen Entwicklung des Sozialismus, die bei uns sich entwickelt, generiert und reproduziert die gesellschaftliche Gruppierung, die wir als bürokratisch-etatistisch deklarieren. Sie entsteht in der Mitte der Schärfung der Gegensetzlichkeiten der Arbeit und des Kapitals; 4. Teil des politischen leitenden Apparates — und zwar charakteristisch des Organisatorenteiles — das zwischen den Möglichkeiten der Kreation und Durchführung der laufenden Politik der Gesellschaft sich ausweicht. Das ist eigentlich unkreative politische Organisatorenstruktur, die von den Produkten der Arbeit Anderer lebt; 5. in der Struktur der jugoslawischen Gesellschaft ist immer mehr die soziale Schichte erkennbar, die sich im Ramen der sogenannten Kleinwirtschaft — und zwar in deren unproduktiven Teil — entsteht; 6. Träger der Idee der sogenannten jugoslawischen Begrenztheit und Einrahmung in die nationale und übernationale Conotation und Durchführung, ist die potentionelle soziale Gruppation, Faktor der Gegensätzlichkeit in der zwischennationale Verhältnisse sein können, auf horizontaler sowie in vertikaler Hinsicht.

Ideologische Stöhrungen und Ungleichkeit der Maßstäben, zur Beurteilung der Erscheinungen, aber selbstverständlich auch in der Wirkung der sozialistischen Kräfte, sowie auch des Verbandes der Kommunisten Jugoslawiens sind Wirkungskräfte der Möglichkeit des Nationalismus, und zwar nicht in direkter Erzeugung, sondern in ihrer Passivität, Opportunismus zum Erscheinen der Kräfte des Nationalismus und Antikommunismus sind platzreichend. Der Eingang des SKJ aus der Position der Passivität in den freien Schauplatz des Kampfes für die sozialistische Solbstverwaltung, ist die stärkste Waffe des ideologischen, sowie auch politischen Kampfes, gegen der Träger des Nationalismus. Ohne der Gemeinheit der Linken, kann man den Kampf gegen den Rechten — und daher auch gegen den Nationalismus — nicht durchführen.

Original scientific paper

Klein Rudolf

A SZABADKAI ZSINAGÓGA MINT A GÓTIKUS TEMPLOMOK ELLENTÉTE

A szembeállítás

A szabadkai zsinagóga szembeállítása a gótikus templomokkal nemcsak módszertani előnyöket ígér, mivel így egy ismertebb vallási koncepció segítségével világítjuk meg a széles körben kevésbé ismert zsidó álláspontokat és ezek térbeli megnyilvánulását a templomok illetve zsinagógák alakjában, hanem azért is indokolt, mert Jakab Dezső, a tervező építész 1925-ben írott cikkében kifejti, hogy a „gótikus templomok komor bensőségével" szöges ellentétben álló teret kívánt létrehozni. a szabadkai zsinagógában.[1]

Felmerülhet az olvasóban a kérdés: miért hasonlítjuk a zsinagógát éppen a gótikus templomokhoz és nem más reneszánsz, barokk vagy akár klasszicista keresztény egyházi épületekhez? Ez nem véletlen. Nemcsak Jakab Dezső gondolatmenetének követése indokolja a gótikus templomot mint összehasonlítási alapot, hanem a vallásfilozófiai háttér is. A XIII. századi gótikus székesegyházak a nyugati kereszténység templomépítészetének csúcspontját jelentik. A preromán és a románkori építészetben még él az antik, pogány művészeti hagyomány, és nem rendelkezik olyan filozófiai alappal mint a gótikát elősegítő skolasztikus gondolkodás. A gótikus művészetet követő reneszánsz viszonylag kevés templomot hozott létre (közöttük vannak igen jelentősek is, mint pl. a Szent Péter bazilika Rómában vagy a Szent Pál székesegyház Londonban és abban az építészeti stílusban ismét életre kel az antik, görög—római pogány tradíció. (Ebben a korban illetik először az előző századok építészetét a gótikus jelzővel, ami akkortájt természetesen pejoratív volt.) Az ezt követő barokk már az ellenreformáció, a változásoknak gátat vető harcos (és győztes) egyház építészete és nem Aquinói Szent Tamás világáé. A barokk korában már nem a katolikus egyház az, amely maga köré gyűjti a vezető szellemi elitet, mint a skolasztika idejében, hanem az éledező profán tudomány és művészet. Ezáltal mind mélyebb lesz a szakadék a pozitív tudományok, ezeknek eredményei és az egyház között.

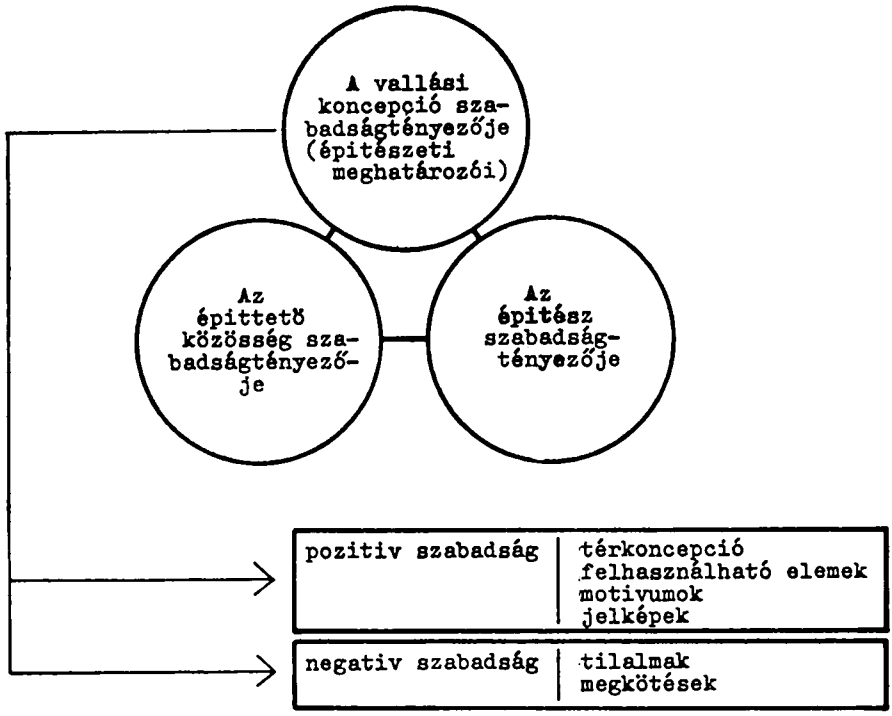

Az egyházi építészet három szabadságtényezője

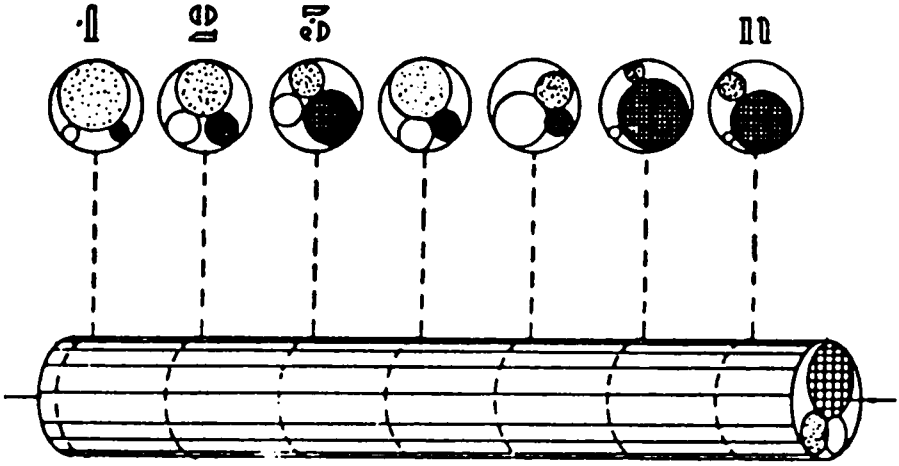

Az egyházi építészet szabadságtényezőinek változása
A szabadságtényezők egymás közötti viszonya különböző vallásoknál
(1, 2, 3 .... n) eltérő

Elvész a skolasztika korában uralkodó egység és totalitás, amikor szerves egységet képezett Isten—ember—természet, tudomány—hit—érzésvilág. E koherens kapcsolat elvesztésével az építészet (és városépítés) harmóniája is fokozatosan eltűnik, ami végül is a XIX. és a XX. században válik nyilvánvalóvá.

A gótikus templom (székesegyház) nemcsak vallásfilozófiai szempontból előnyös összehasonlítási alap, hanem történelmi megfontolásból is indokolt. A gótikus székesegyház a városi kultúra és a polgárság megjelenését követően jön létre. Rendszerint a középkori város főterén emelkedik, nem kolostorok vagy hűbéri birtokok (várak) épületei közt. Számos dokumentum igazolja, hogy a gótikus templomok városuk polgárainak tekintélyét és erejét jelképezik, azaz az új, feltörő osztály hatalmát a feudálisokkal szemben. Ehhez némileg hasonló módon a századfordulói neológ zsinagóga is egy nemrég polgárjogot nyert közösség (esetenként réteg) felemelkedésének kifejezője, valamint a főként merkantilista beállítottságú magyar zsidóság jelképe az akkori feudális csökevényektől nem mentes Magyarországon, ahol kiharcolta előnyös pozícióját. Természetesen ez az analógia nem teljes — szigorúan véve ilyesmi nagyon nehezen is állítható fel — de olyan hasonlóságra vet fényt, amely az építészeti alkotás értékelésénél nem maradhat figyelmen kívül.[2]

A szembeállítás lehetővé teszi, hogy a különbségek kidomborításával lépésről lépésre haladva rámutathassunk a két vallási koncepció építészeti szempontból leglényegesebb eltérésére és ezek térbeli megnyilvánulásaira. Közben alkalom nyílik arra, hogy megvilágítsuk az eszmeáramlatok, ideológiák hatását az építészetre, ami — figyelembe véve az építészetelmélet mai elbizonytalanodását —, gyümölcsöző lehet az építészettudomány szempontjából is.

Építészet és ideológia

Mindennemű ideológiától teljesen mentes, csupán funkcionális építészet nem létezik. Még az ideológiát elvető, pragmatizmusra törekvő építészet sem mentes az eszmei premisszákról. Sőt, az az építészet, amely abból indul ki, hogy minden ideológiát elvet, voltaképpen ellentmond önmagának, mert az ideológiák elvetése is ideológia, csak negatív értelemben, mint ahogy az ateizmus is valójában negatív teizmus, és nem hittől való mentesség.

Az ideológia a legteljesebben a vallással kapcsolatos építményeknél (templomok, imaházak, sírok) ölt testet. Itt az eszmei tartalmaknak viszonylag közvetlen és könnyen érzékelhető formai-térbeli megnyilvánulása tapasztalható. Az eszmei tartalmak azonban nem rendelkeznek egyértelmű formai-térbeli megfelelővel, ezért interpretációjuk bizonyos mértékig szabad, azaz megfelelő játékteret biztosít az alkotó építész és megrendelői (társadalma) számára.

Ez a játéktér — mondhatnánk szabadságnak is —, sokban függ a

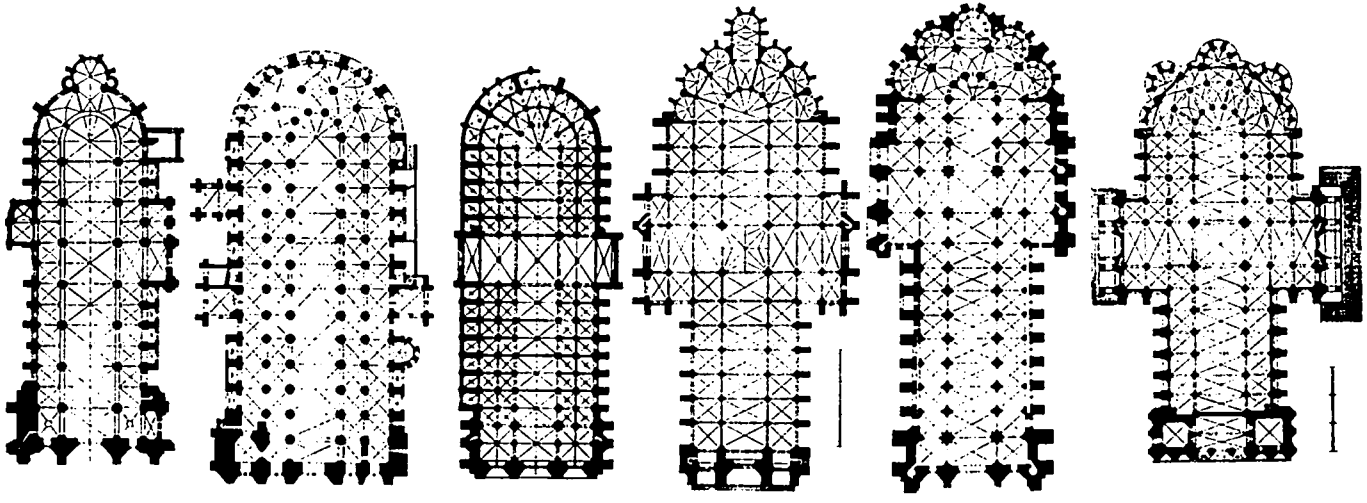

A keresztény gótikus templomok jól körvonalazható közös tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek a modus essendiből levezetett modus operandi következményei
1 — Sens, 2 — Bourges, 3 — Párizs, 4 — Amiens, 5 — Reims 6 — Chartres

vallástól. Egyes vallások nagy játékteret (szabadságot) biztosítanak (tesznek lehetővé) az építész és beruházói számára, mások leszűkítik azt. Ilyenkor azt mondjuk, hogy az egyházi építészet erősen kanonizált. E szabadság viszont nem jellemezhető csupán mennyiségi paraméterekkel — mint pl. a nagyság — hanem lényeges minőségi meghatározói is vannak. Az emberi szabadság problémakörét fejtegetve Fromm[3] kétféle szabadságot különböztet meg, az ún. pozitív szabadságot, azaz a szabadságot valamiért, és az ún. negatív (fosztó) szabadságot, azaz bizonyos megkötésektől való szabadságot. E felfogás filozófiai helyességének megvitatása nem képezheti e tanulmány tárgyát, fogadjuk hát el mint érvényeset, mert lényegesen megkönnyíti a műalkotások elemzését. Fromm gondolatmenetét alkalmazva az egyházi építészetre a pozitív szabadság építészeti megfelelőit azok a felhasználható építészeti elemek képezik (tkp. egy szótár) amelyek az építész rendelkezésére állnak az alkotásnál és ezeket művészi egyénisége, szakmai tudása révén alkalmazza, komponálja, variálja.

A negatív (fosztó) szabadságot jelentik azok a tilalmak illetve megkötésektől való mentesség [e két dolog csak látszólag mond egymásnak ellent, mert ami egyik fél (részvevő) számára szabadság, az a másik szempontjából szükségszerűen megkötés, mert az egyes résztvevők szabadsága (játéktere) egymást kölcsönösen kizárja], amelyek korlátozó jellegűek az építészeti alkotásban.[4]

Egyes vallások azzal, hogy sok pozitív szabadságot engedélyeznek az építészek számára, mitológiájukkal, szimbólumaikkal gazdag építészeti szótárat (vallásból levezetett formai elemeket) segítenek világra. Más vallások kevesebb pozitív felhasználható elemet nyújtanak, de kötelező érvényű korlátozásaik is kisebbek. Ezáltal szükségképpen növekszik az építész részszabadsága illetve az építtető játéktere. Ebben az esetben az egyházi építészet kevésbé kanonizált, koherens. Egyes vallások pl. szigorú megkötésekkel szabályozzák az egyházi, sőt a világi építészetet is, mint pl. a muzulmán kultúrában a személy és növényábrázolás korlátozása, ami az arab építészet jellemző dekorációjának kialakulásához vezetett.

Mivel az építészeti szabadságtényezők egymás közötti viszonyát az egyházi építészetben főleg a vallás determinálja, az ideológia és építészet viszonyának alapfeltétele a hit ismerete. Ezért a továbbiakban a zsidó és keresztény vallás egyes mozzanataira térünk ki.

Isten a létező és isten a pantokrator

Az eltérések a zsidó és a keresztény vallások között az isten fogalmának meghatározásával kezdődnek. Ebből következik aztán az egész vallás filozófiája, és innen lehet eredeztetni az építészet felé kisugárzó művészeti és funkcionális elveket is. Az eltérés viszont nemcsak az egyes vallások között, hanem azokon belül is megmutatkozik. Ahogy változott a hívők gazdasági, politikai helyzete és kultúrája, úgy módosult isten

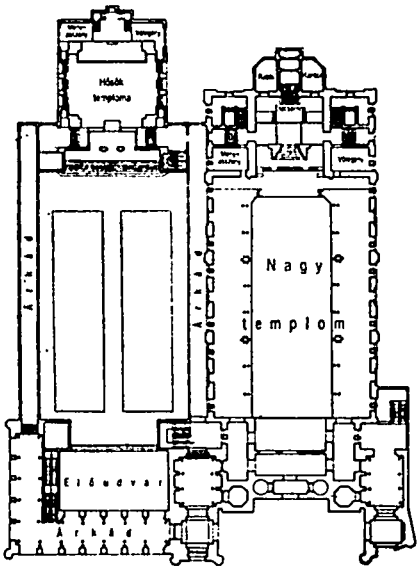

Európa legnagyobb zsinagógájának, a budapesti Dohány utcai templomnak földszinti alaprajza példázza a hosszúkás belső terű zsinagógát (1859)

fogalma is. A Biblia elején a tudás fájának gyümölcsét fogyasztó Ádámra, azaz emberre (Ádám héberül embert is jelent, ben Adam = embertia), isten még féltékeny volt, mert saját hatalmának elvesztésétől tartva űzte ki ősünket a Paradicsomból. Mózes istene már a névtelen, a létező, törvényhozó úr. Maimonidesz pedig már csak negatív módon határozza meg istenét, azaz az állítja, hogy az ember csak azt tudhatja istenről, mi nem ő. Ez a negatív hittudomány, ha egyáltalán annak nevezhető, a teológia vége, mivel nem létezhet tudomány valamiről, amiről nem lehet semmi pozitívat mondani vagy gondolni. Ez nem ideológiai elhajlás, hanem szükségszerű végkifejlet, ami csak azt igazolja, hogy szigorú értelemben vett zsidó teológia nem létezik.

A keresztény vallások fejlődése változásokban és fordulatokban sokkal gazdagabb volt. Isten fogalma is számtalan változáson ment keresztül. A korai kereszténységben az istenné vált szenvedő emberrel találkozunk, aki annak a vágynak kifejezője, hogy az atyaisten, mint a földi uralkodóosztály képviselője, háttérbe szoruljon a fiúval szemben. Ekkor még Jézus inkább a sínylődő tömegek identifikációjának tárgya, mint megváltó. A vallás társadalmi pozíciójának változása következtében (313-ban a kereszténység államvallássá lesz) az emberből lett isten koncepciója átvált az istenből lett ember koncepciójába. Így az atyaisten hatalmát már nem kell megdönteni (azaz az uralkodó osztályét), mert nem az a hibás, hanem maguk a szenvedő tömegek. A hatalom felé irányuló agresszió irányt változtat, és visszafordul a szenvedő emberek felé. Így a lényeg a szeretet és a megbocsátás lesz, amit az atya kínál alázatos

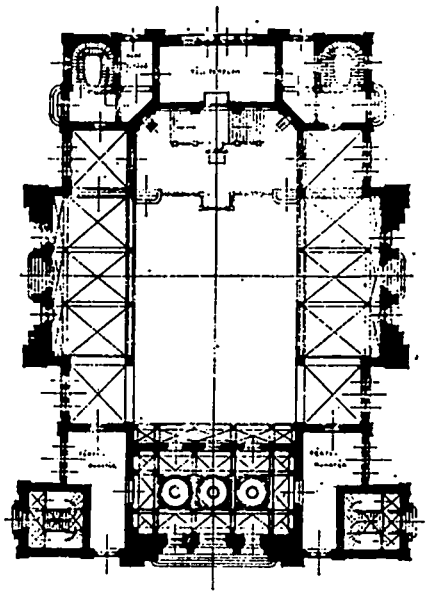

A szabadkai zsinagóga legközelebbi „rokonának" a szegedi zsidó templomnak földszinti alaprajza a századfordulói centrális alaprajzi elrendezés példája

fiainak. Krisztus pedig istenné vált anélkül, hogy az atyaistent leváltotta volna, mert voltaképpen mindig is isten volt (fiú), és megmarad a szenvedő tömegek képviselőjének. Később a szigorú atyaisten mellett kifejlődik a kegyelmes istenanya, aki a gyermeket táplálja. Ezáltal, Fromm szerint[5] a kereszténység visszatér a nagy Mária vallásához (imádatához), akit Jahve legyőzött. Csak a protestantizmus fordul vissza az atyaistenhez, mert olyan kor kezdetén jelentkezett, amely a középkor viszonylag passzív állapotától eltérően a tömegek aktivitását tette lehetővé. A protestantizmus eltörli a szentek imádatát és különböző ereklyék kultuszát. Ez is bizonyos visszatérés az ótestamentumi koncepcióhoz, aminek az építészetben messzemenő következményei lesznek.

Amint arról meggyőződhettünk, a két referencia-vallásban sokat változott isten fogalmának meghatározása. Ahhoz tehát, hogy megbízható támponthoz jussunk a templomépítészet elemzésénél, pontosítani kell: az egyes vallásokon belül melyik kor vallási felfogása szolgál kiindulópontul.

A zsidó vallásnál Mózes koncepciójából indulunk ki, amely szerint a legfontosabb momentum az istennel való szövetség, mi által isten megszűnik teljhatalmú úr lenni, azaz abszolutista uralkodóból alkotmányos uralkodóvá válik.

Ezentúl, noha ő hozza a törvényeket, köteles azokat éppúgy betartani, mint az emberek. Ezáltal az ember jogot nyert, hogy felelősségre vonja istent, ha eltér a megszabott törvényektől.[6] A másik legfontosabb mozzanat a névtelen isten. Mózesnek isten így nyilatkozik: „Én, aki

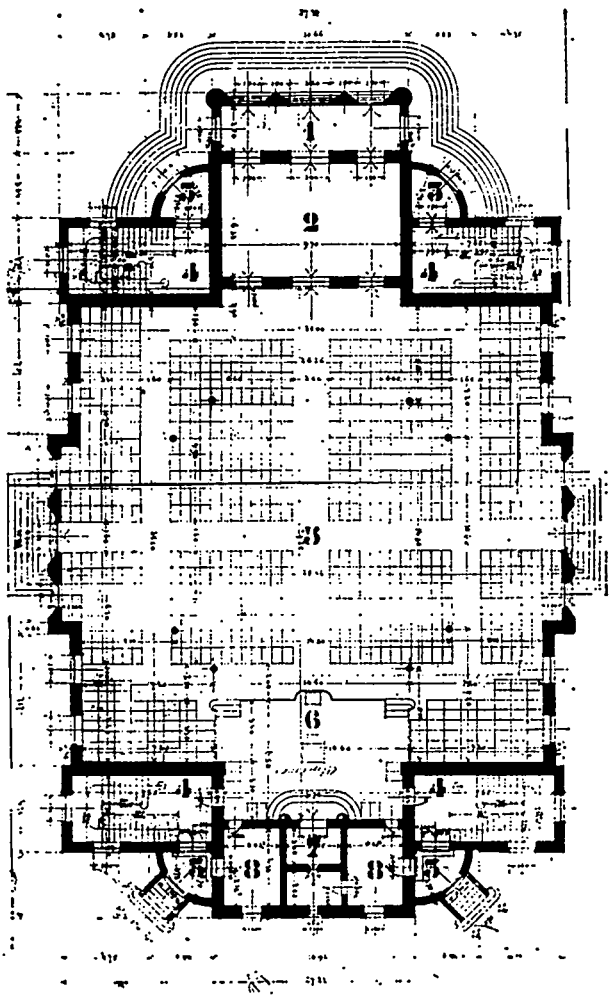

A szabadkai zsinagóga eredeti földszinti alaprajzának retusált másolata: 1 — szélfogó, 2 — előtér, 3 — szélfogó a nők részére, 4 — lépcsőház a nők részére, 5 — a férfiak belső tere, 6 — bima, 7 — frigyszekrény, 8 — rabbi ill. kántor

vagyok", azaz héberül Eheyeh. Eheyeh héber nyelven a lenni ige első személyének befejezetlen alakja. A befejezetlen alak használatos isten létével kapcsolatban, mert isten, mint élő lény, változik. Csak a holt dolgok változatlanok, tehát, az élő istent nem lehet névvel illetni, nem lehet róla képet alkotni, mivel a kép befejezett, holt alkotás.[7] Az istenábrázolás tilalmának van egy másik lényeges mozzanata is: elejét akarták venni a bálványimádatnak. A zsidó hagyomány szerint az istenben való hit nem öncélú dolog, hanem abban rejlik lényege, hogy isten cselekede-

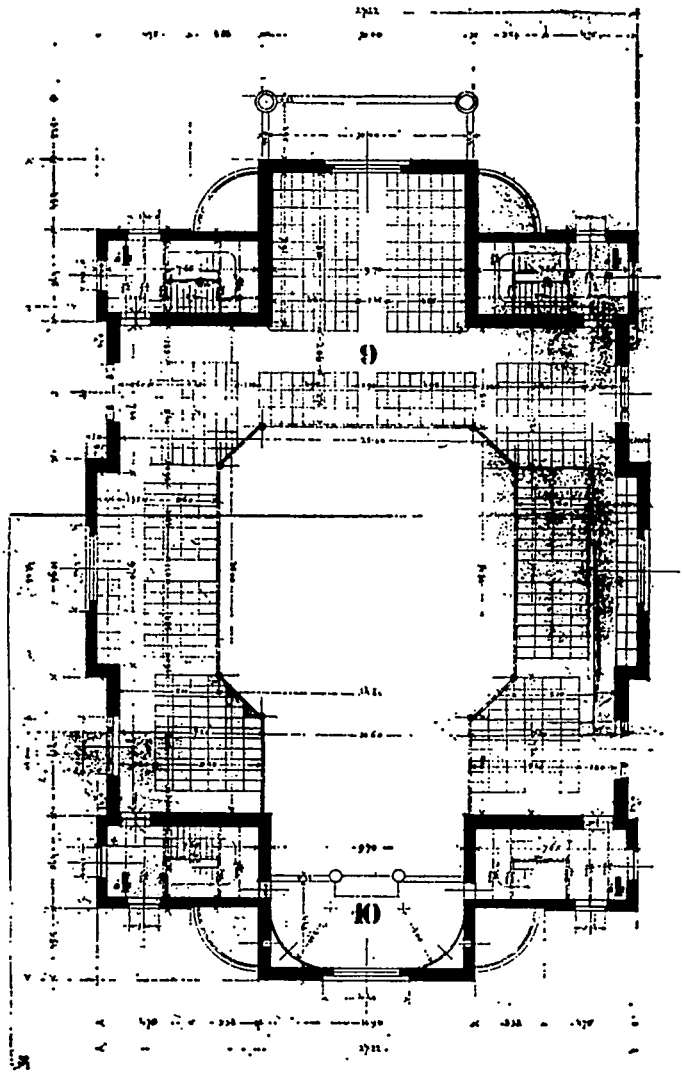

A szabadkai zsinagóga emeleti alaprajza: 9 — galéria a nők részére, 10 — orgona

teit kell utánozni, azaz istennek tetsző módon kell cselekedni, élni. Összefoglalóul azt lehetne mondani, hogy a zsidó vallás egyrészt, mivel imitatio Dei, elsősorban etikai és nem teista rendszer, másrészt pedig kompromisszumot nem ismerő harc a bálványimádat ellen.[8]

A kereszténységen belül építészeti elemzéseinkhez a skolasztika szolgál kiindulópontul, amely a gótika eszmei alapjait szolgáltatta. A kereszténység abban tér el főképpen a többi világvallástól, hogy alapítóját fokozott mértékben állítja középpontba. Jézus (görögül Khrisztosz = a felkent, a héber messiás fordítása) nemcsak az egyházi tanok megfogalmazója (mint

Konfuciusz, Buddha vagy Mózes) hanem isten küldötte, tulajdonképpen isten fia, azaz voltaképpen isten. Mivel pedig az atya (atyaisten) megőrzi korábbi pozícióját, elkerülhetetlenné válik isten töretlen egységének bizonyos csökkenése. A szentháromság noha egységként szerepel, valójában, ha kis mértékben is hármasság, szigorúan véve tehát nem egység. A keresztény vallások megegyeznek abban, hogy az isten hármas egység, vagyis az isteni lény természete és méltósága szerint három, egymással teljesen azonos személyből áll. Megegyeznek a keresztény vallások abban is, hogy a hármas egységen kívül az istentiszteletnek nincs más tárgya. De — és itt eltérnek a keresztény vallások — a római egyház és a görögkeleti ennek ellenére üdvös dolognak tartja az eredeti bűntől mentesen fogantatott szűz Máriához (istenanya — földanya, a termékenység istene) valamint a szentekhez mint istennél közbenjárókhoz folyamodni és képeiket, ereklyéiket tiszteletben tartani. A reformátusok és evangélikusok ettől mereven elzárkóznak, mert szerintük „a szentek, képek és ereklyék mindenfajta tisztelete kivétel nélkül elvetendő, mert ellenkezik a szentírással". Valószínű, hogy ezek az istenség fogalmának és egységének bizonyos elaprózódásához vezetnek, de megtermékenyítőleg hatnak a művészetekre és a mitológia színességével gazdagítják a kultúrát. Mindemellett szó sincs politeizmusról, mert isten magasan felette áll a többi égieknek és természetesen földieknek. Szent János szerint „az isten személyes szellemi lény, mérhetetlen, mindenütt jelenvaló, mindentudó a legbölcsebb, mindenható, a világ teremtője és rendjének fenntartója, törvényhozója és bírája". Jakab levelében ez áll: „Minden jó adomány és minden ajándék felülről van, a világosság Atyától száll alá, akiben nincs változás, még árnyéka sem a változásnak. (Zsidó tanítások szerint csak a holt dolgok változatlanok, befejezettek, az élők pedig állandóan fejlődnek, tehát változnak, szigorúan véve nem lehet őket leképezni.) A kereszténységnél viszont isten, aki változatlan, számtalan műalkotásban jelenik meg. Az absztrakt zsidó istentől eltérően mindig konkrét, gyakran szakállas öregember képében ölt testet. Ez a konkrétság, kézzel foghatóság Krisztus mennybemenetelénél delelt: Krisztus nem testetlen személyként vagy anyagtalan, átszellemült testtel rendelkező túlvilági lényként jelent meg, hanem a testet öltött keresztre feszítettként, akinek testén a kivégzés sebhelyei láthatók (János 20, 25 skk.), és aki megtapinthatóó, sőt még földi ételeket (sült húst és pergetett mézet, Lukács 24, 42 szerint) is vett magához." Ez a tapinthatóság viszont nem jelent emberközelséget. Ezzel kapcsolatban Helmut von Glassenapp így ír: „A kereszténység az istent a világgal és teremtményekkel szembeállítva megközelíthetetlen legfőbb tekintéllyé emelte, áthidalhatatlan szakadékot támasztott közte és valamennyi teremtett lény között; teremtményeitől isten n e m f o k o z a t i l a g hanem l é n y e g i l e g különbözik."[9] Eszerint nincs és nem is lehet szó imitatio Dei-ről. „Minthogy az isten ilyen magasan áll — írja tovább az említett szerző — teremtményei felett, és minthogy azok teljesen tőle függnek, kizárólag az ő akarata a döntő, az ő parancsainak engedelmeskedik a világegyetem, az ő tiszte-

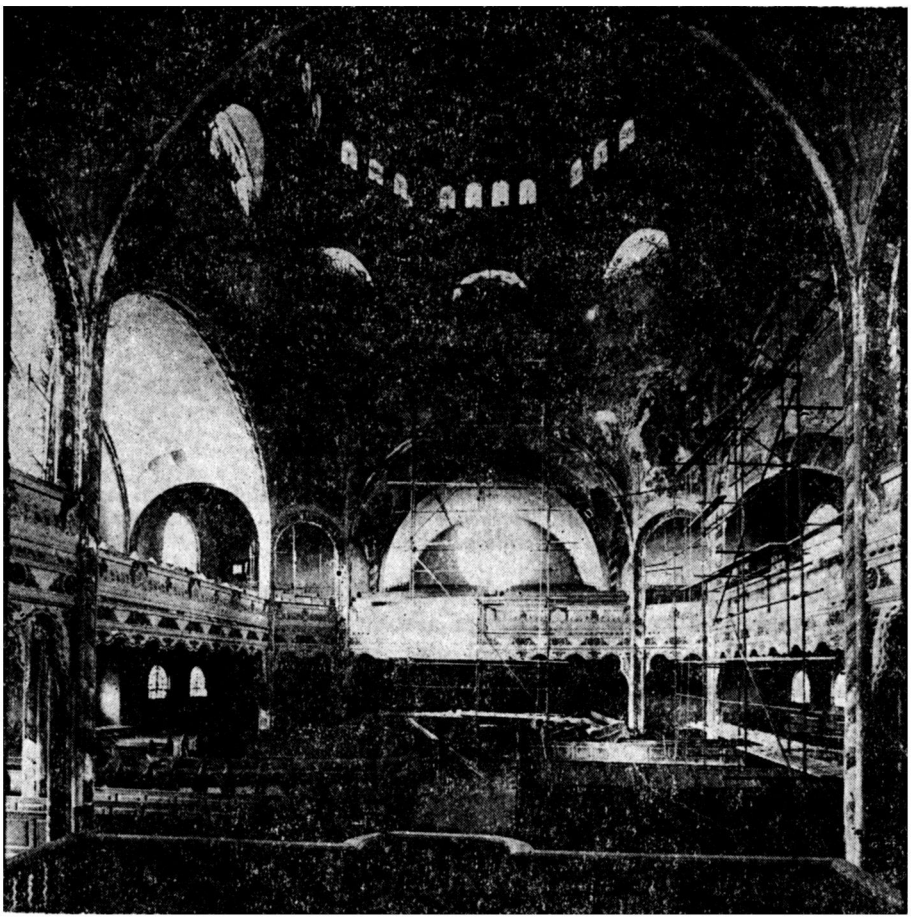

A szabadkai zsinagóga belseje, mint az imasátorból levezetett forma, iskolapéldája a centrális térnek, a kupolát tartó pillér-párok sarki elhelyezése is hozzájárul a belső tér egységéhez, osztatlanságához

letére, az ő dicsőségére történik minden. Az isten előtti alázatos meghódolás ezért a keresztények legszebb ékessége, és a vele szemben érzett magatehetetlenség számos keresztény költő témája." Ebből nyilvánvaló, hogy a keresztény vallásokban isten pantokrator. Az ilyen égi hierarchia természetesen kisugárzik a földi hierarchia felé is, és legitimizálja a mindenkori politikai status quot. A politikai vonatkozástól eltekintve viszont az ilyen jellegű istenkoncepció lehetővé teszi a művészetek virágzását, a hit (isten dicsősége, igazságossága, jósága és puszta atyai léte) ihletet és témát ad a művészeknek (ideértve az egész bibliai mitológiát) és az emberek (a hívők) a szülői ház melegségében élnek és alkotnak, nem pedig magukra maradt, elidegenült lényekként. Ez az atyai pantokrator az, aki egybefűzi az emberi lét minden mozzanatát, értelmet és tartalmat ad neki. Ennek hiánya óriási üresség. A főleg intellektuálisan ható zsidó

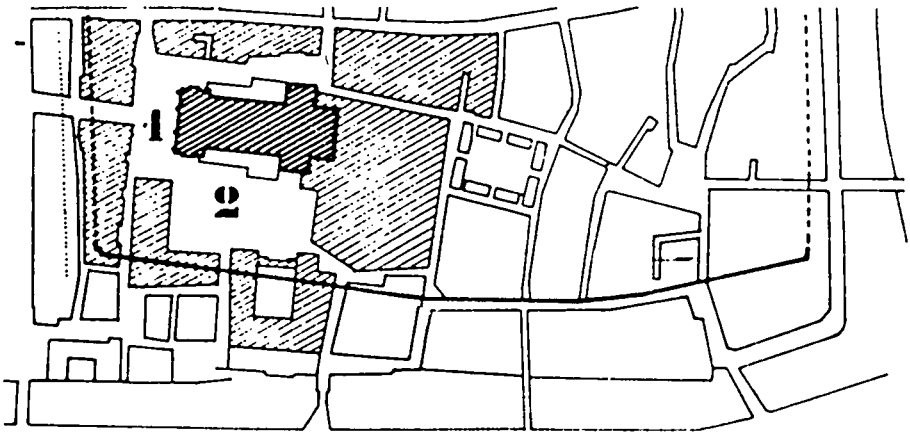

Strassbourg — a székesegyház helyszínrajza: 1 — a főhomlokzat előtti szűk tér, amely fokozza a bejárat óriási léptékének hatását; 2 — a déli homlokzat előtt elterülő néhai piactér

tradíció valószínű ezért maradt le a művészetekben (különösen a szépművészetekben) a keresztény kultúra alkotásai mögött. A protestáns kultúrák, mivel bizonyos szempontból visszatértek a zsidó álláspontokhoz, szintén szegényebb képzőművészeti termést mondhatnak magukénak.

A vallási különbségek építészeti következményei

Építészetelméleti háttér

Noha a történelmi építészet a mai értelemben vett elméleti alapokkal nem rendelkezett, a kor szellemi világa mégis hatott az építészetre. Ez a vallási építészet esetében is az építészeti szabadságtényezők által történt. Amint az 1. és 2. ábrából kitűnik, ahogy nő a vallás szabadságtényezője (mind pozitív, mind negatív értelemben), úgy csökken az építész és az építtető közösség szabadságtényezője, és megfordítva, ha a vallásfelfogás kis szabadságtényezővel szerepel, akkor megnő a másik két meghatározó szabadságtényezője.

A zsidó vallásban szereplő „létező isten", aki egyszerűen csak van, nem szabad róla beszélni, ábrázolni, a bálványimádatnak akarja elejét venni, de szükségszerű következménye a teológia hiánya, mert a fentiek alapján nem létezhet logos, amellyel isten megismerhető.

Ezzel szemben a keresztény vallás alaptételei magukkal vonják a magyarázatok egész sorát. A szentháromság, a szeplőtelen fogantatás szükségképpen elemzésre szorulnak, és egyfajta logoshoz vezetnek, amely igyekszik azokat megmagyarázni. E fogalmak körül nemcsak logos fejlődik ki, hanem fabulák is. (E fabulák, legendák képezik a vallás pozitív szabadságtényezőjét.) A skolasztika az utolsó nagy kísérlet nem

Strassbourg középkori ábrázolása a székesegyházzal
A rajz kissé túlhangsúlyozza a templom nagyságát

csak a vallási hittételek megvilágítására, de azokat össze kívánja békíteni a kor tudományos ismereteivel, azaz összehangolni a hitet az értelemmel. Ez a nagy szintézis hozza létre a gótikus építészetet. A templomépület testesíti meg a nagy totalitást: az égi-földi hierarchiát, az egész és rész kölcsönös viszonyát, azaz az építészet nyelvére fordítva az arányok, a ritmus problematikáját, a transz-

parenciát, azaz a hit és értelem közti áttetszőséget (kapcsolatot), ami az épületben a külső és belső, a szerkezet—forma—tér egységében manifesztálódik. Emellett a templomépület szépművészeti elemei (szobrai, színes üvegablakai) jelenítik meg a mitológia és a mindennapi élet képeit, egységét és harmóniáját. Ezzel ellentétben a „ne csinálj faragott képet" zsidó tilalom elejét vette az önálló, autochton zsidó képzőművészet kibontakozásának. A képzőművészet azonban nem küszöbölhető ki teljesen a mindennapi életből, mert építészet nélkül nem lehet élni, az iparművészet sem száműzhető. A zsidó alkotók, mivel a vallás szabadságtényezője kicsi — különösen pozitív irányban — nagyobb szabadságot élveznek, és tetszésük szerint válogatnak a környező kultúrák építészeti és iparművészeti formakincséből. Természetesen az ilyen képzőművészet nem éri el azt a koherenciát és tökéletességet, amit a saját fejlődési folytonossággal rendelkező vizuális kultúrák mutatnak fel. A zsidó kultúrának csúcsteljesítményei nincsenek a képzőművészetekben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem találkozunk remekművekkel, de az átlagtermés messze elmarad a keresztény kultúra képzőművészeti alkotásai mögött.

A funkció: beith ha kneset, isten háza

Az építészek amikor funkcióról beszélnek, rendszerint csak az épület anyagi vonatkozásait tartják szem előtt. Egyházi épület esetében az anyagi oldal kevésbé jelentős, mert materiális szempontból a templom csak egy fedél a hívők feje felett. Szellemi vonatkozása viszont annál jelentősebb. A templomépület tehát tükrözi az ember—isten viszonyt, ami voltaképpen az emberek egymás közötti viszonyának vetülete. A zsinagóga beith ha kneset, azaz a gyülekezés háza (synagoga a beith ha kneset görög fordítása). A keresztény templom pedig isten háza. Ebből a különbségből következően funkciójuk is némileg eltér (nem anyagi, hanem szellemi értelemben). A zsinagógák — még a legnagyobbak is — igyekeznek megtartani az emberi léptéket, nagyságukat nem hangsúlyozzák, hanem inkább burkolják. Ezzel szemben a katolikus templomok — amennyiben arra alkalom nyílik —, igyekeznek az építészet nyelvén kifejezni az ember és isten közötti áthághatatlan szakadékot, felébreszteni a hívőben a megadás érzését isten színe előtt. Innen fakad az óriási lépték, és annak építészeti hangsúlyozása, a gótika esetében a vertikalizmus, a hosszanti tengely kiemelése stb.

Az alaprajz

A zsinagógák zöme centrális alaprajzú, még azok is sokkal közelebb állnak a központi alaprajzhoz, amelyeknél létezik egy kissé hangsúlyos hosszanti tengely. A szabadkai és szegedi zsinagógák centrális alaprajzú-

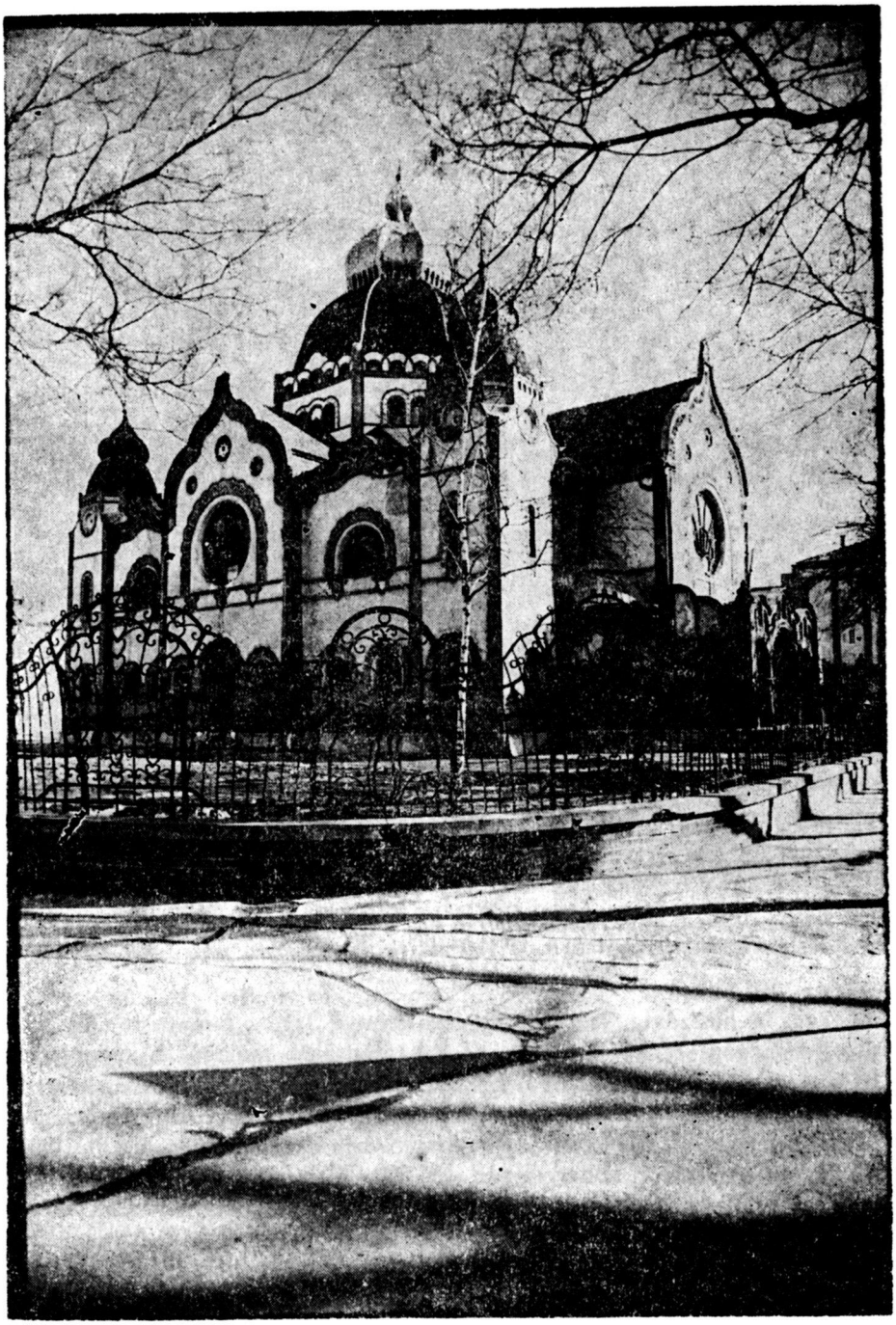

A szabadkai zsinagóga nyugati homlokzata (a képen jobb felől) az emberléptékű bejárattal (tkp. előtérrel) zárul, a homlokzatok a művészi hatást illetően közel egyenértékűek

A szabadkai zsinagóga bejárata előtt az épület legmagasabb és leghangsúlyosabb része, a kupola nem is látszik, a bejárat feletti oromzat a mózesi kőtáblákkal zárul

ak, azaz a hosszúság, és szélesség oldalaránya 1:1, a budapesti Dohány utcai zsinagóga, amely a hosszúkásabb alaprajzú zsinagógák csoportjába tartozik 1:1,57 oldalarányú. Ezzel szemben a keresztény gótikus templombelsők oldalarányai lényegesen különböznek a fentebb említett zsinagógákétól. A főhajó oldalarányai Amiens-ben 1:8,15, Reimsben 1:10,5, Chartres-ban 1:6,21, Bourges-ban 1:6,79, Párizsban 1:7,50, ha pedig hozzáadjuk a mellékhajókat is — ami viszont nem a leghelyesebb, mert a főhajónak dominálnak az oldalarányai, amikor belépünk a templomba, és amely az oltárhoz vezető utat övezi —, akkor is kijön Párizs példájánál az 1:3,33 arány, ami még mindig határozottan hosszúkás térre utal. A centrális tér a gótikus templomépítésben majdnem ismeretlen. Egyetlen híresebb fennmaradt épület, a trieri Liebfrauenkirche, amely centrális alaprajzával inkább tekinthető a román és római építészet eltévedt utód-

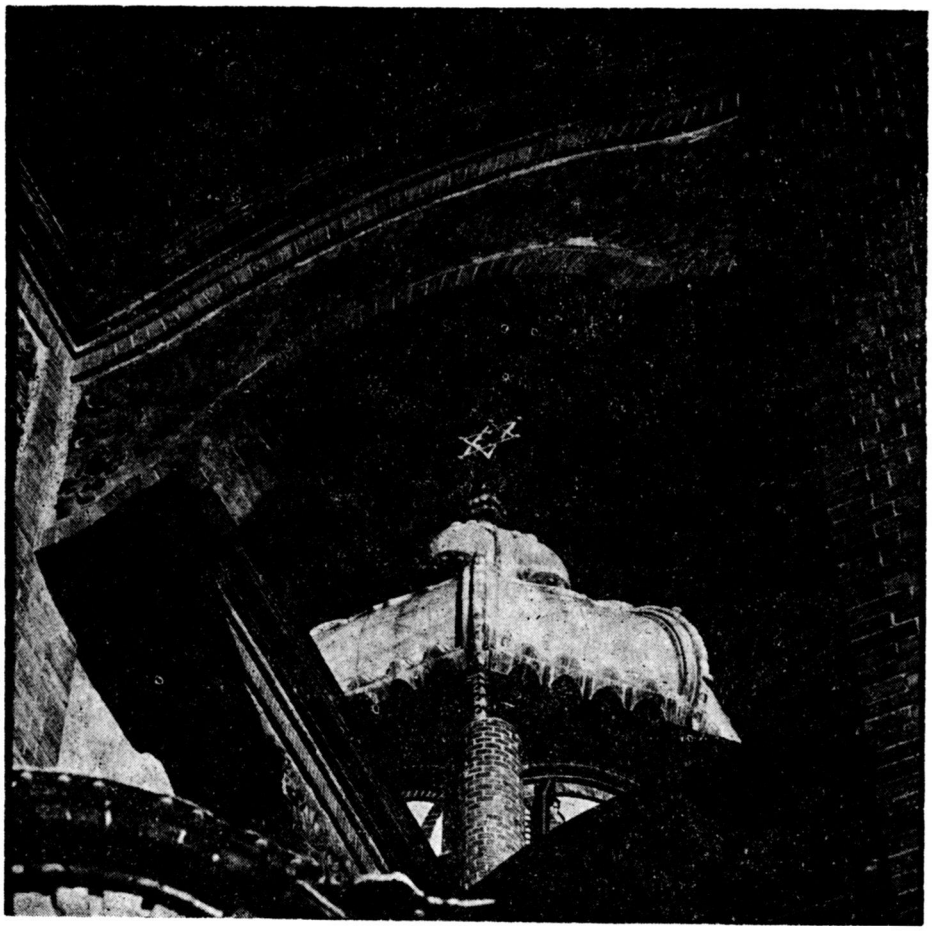

Ha a főbejárattól kissé jobbra vagy balra megy a szemlélő, megpillantja a kupolát és a rajta levő Dávid-csillagot

jának, mint autentikus gótikus alkotásnak. (Ezt megerősíti a kapuzat félköríves bolthajtása és a hangsúlyos négyezeti torony.)

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy a gótikus templomok alaprajza kifejezetten hosszúkás, legalább 1:5 oldalarányú, a zsinagógák nagy többsége pedig vagy centrális vagy ahhoz közel álló, kissé hosszúkás alaprajzú, ahol az oldalarányok értéke nemigen haladja meg az 1:2-őt. Ennek ideológiai és gyakorlati okai vannak, ez utóbbiak szintén ideológiai gyökerekre vezethetők vissza. Az ideológiai alap a következőképpen magyarázható meg. A belső térnek az építészettörténet folyamán két alaptípusát használták, a centrálist, amelynek közepében az ember van (homocentrikus tér), és a hosszantit (longitudinális tér). Míg az első egy pont (centrum) körül helyezkedik el, addig a másik egy egyenes azaz út mentén terül el. A hosszanti terű templombelső utat fed be, amelyet fák gyanánt szegélyeznek az oszlopok, az út a bejárattól az oltárig vezet,

azaz a földi élettől a mennybemenetelig. A hívők ezen az úton vannak, ki közelebb, ki távolabb az oltártól, az út végcéljától. Az emberek viszont semmiképpen sem érik el fizikai értelemben ezt a célt, hiszen életükben erről nem lehet szó, más szóval a tér célja (fókusza) a gyülekezeten kívül helyezkedik el. Ez a keresztény, gótikus belső tér filozófiája.

Ezzel ellentétes a centrális tér, amelynek középpontjában az ember(ek) van(nak), a tér körülöttük húzódik, őket övezi. Az emberek nem a cél felé vezető úton vannak, hanem magában a célban. Ők jelentik a célt.

A gyakorlati ok a belső tér típusának megválasztásánál a hívők elhelyezése és szertartásbeli szerepe. A hosszanti, katolikus gótikus térben a hívők hosszú sorokban állnak (ülnek ill. térdelnek) az oltár előtt. Tekintetük az oltár felé fordul, és egymásnak csak a tarkóját látják. A centrális térben a hívők a középpontban vannak, nem állnak valami/valaki előtt, hanem körülállják a törvényt felolvasó személyt. [Az ortodox zsinagógáknál a tér középpontjában találkozunk bimával (emelvénnyel) ami ennek az ősi hagyománynak a maradványa. A nedög zsinagógáknál a bima, ahol a rabbi és az előimádkozó vannak, nincs már a középpontban, hanem a keleti fal közelében, a frigyszekrény (Aron hakodesh) előtt. A körülállás viszont részben mégis fennmaradt, ami a padok elhelyezéséből még leolvasható.] Míg a keresztény gótikus templomokban a padok hosszanti tengelye egymás között mindig párhuzamos, és merőleges az épület hosszanti tengelyére, addig a zsidó templomok esetében a párhuzamos elhelyezés mellett a padoknál megtaláljuk a merőleges és ferde szöget is a padok hosszanti tengelye között. A sivatagi sátorból származó körülállás/ülés logikus következménye a centrális vagy közel centrális zsinagógaalaprajz.[10]

A keresztmetszet

Egy épület elemzésénél nemcsak az alaprajzi adottságok megítélése fontos, hanem a harmadik dimenzió, a magasság is lényeges összetevője a belső térnek és értékelésnek. Templomok esetében ez hatványozottan érvényes.

A zsinagógák alaprajzi oldalarányaihoz hasonlóan belső terük magassága is a többi mérethez viszonyítva közel áll az 1:1-es arányhoz. Így a szabadkai zsinagóga magassága ugyanolyan mint hosszúsága és szélessége (ez csak a belméretekre vonatkozik), 25m-t tesz ki. Ebből kifolyólag nem dominál sem a magasság, sem a hosszúság, de a szélesség sem. Igazi centrális térről van tehát szó.

Ezzel ellentétben a gótikus székesegyházak esetében a főhajó szélessége/magasság aránya olyan merész volt, amennyire azt a műszaki lehetőségek megengedték. A szerény sensi 1:1,4 arányt, a noyoni 1:2, laoni 1:2, párizsi 1:2,75, chartresi 1:2,6, reimsi 1:2,62, amiensi 1:3 és végül 1:3,4-es beauvaisi arány követte. A tér tehát nemcsak hosszanti irányban, azaz az oltár felé fókuszált, hanem felfelé, az ég felé is. Mivel ez

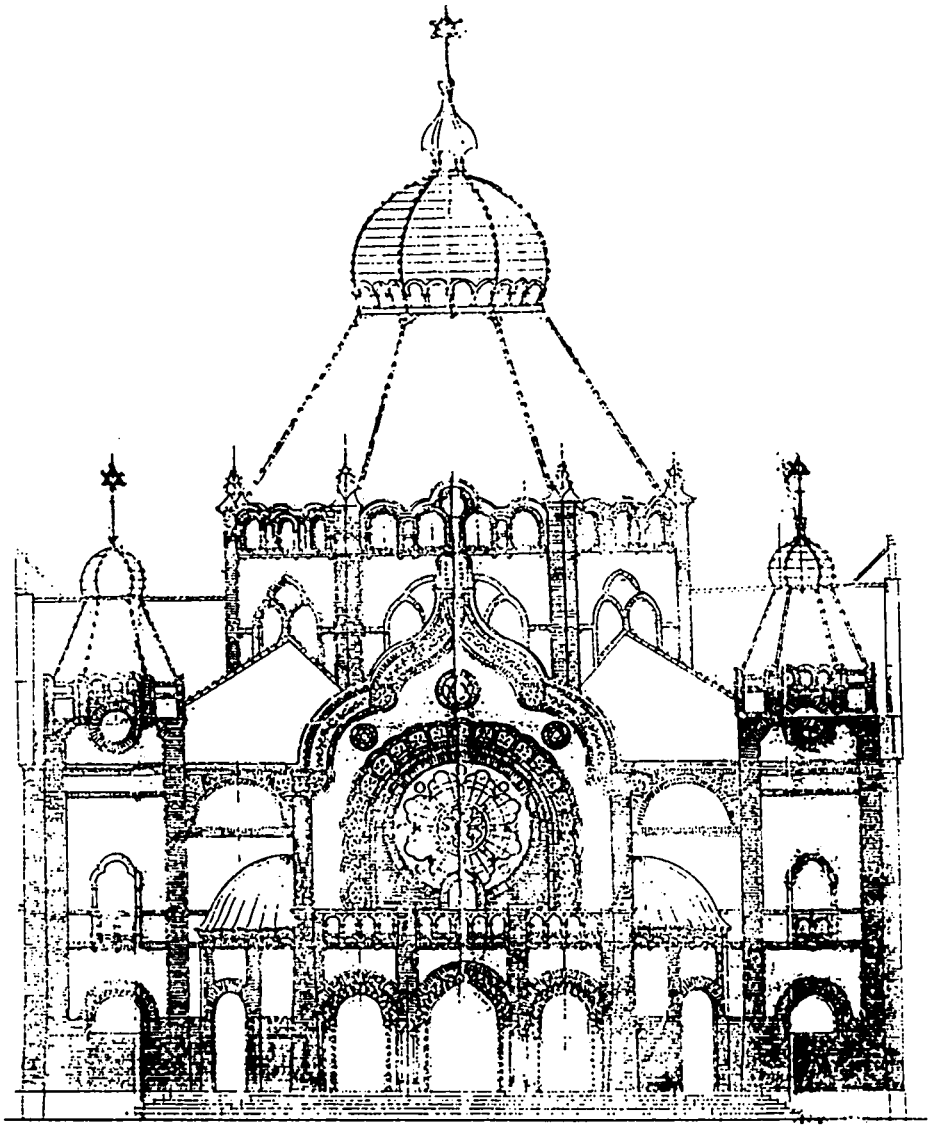

A szabadkai zsinagóga főhomlokzatának eredeti tervén (enyhén retusált kópia) nyoma sincs szecessziónak, későeklektikus és keleti ornamentika keveredik egymással

a hatás rendszerint óriási léptékkel párosul, amely mellett az ember eltörpül, ez az építészeti adottság is bizonyítja, hogy a gótikus templom a hívőben önmaga kicsinységének tudatát hivatott felébreszteni, önmegtagadást kíván, és azt, hogy az ember átadja magát isten nagyságának.

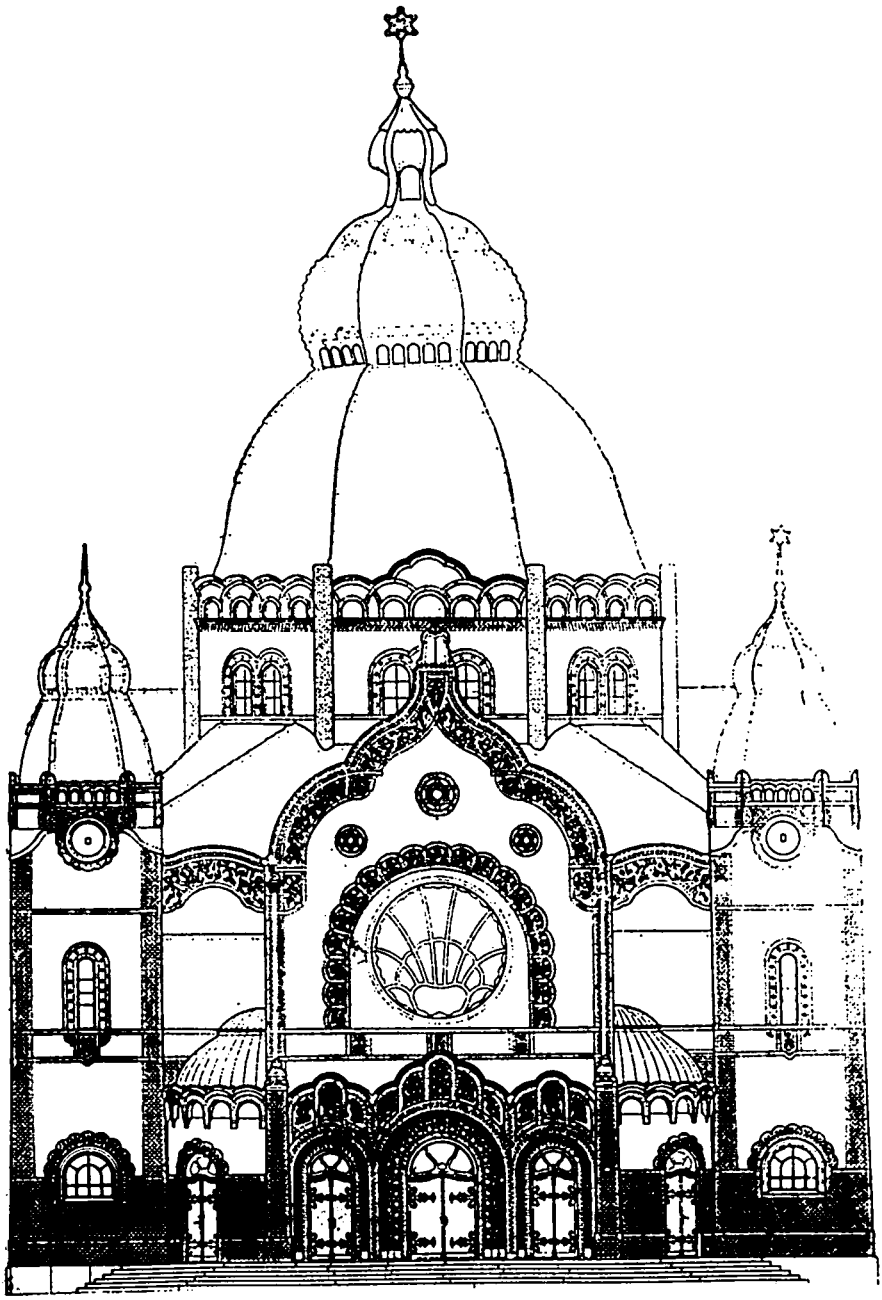

A zsinagóga kivitelezett változata nemcsak a szecessziós díszítésben különbözik a tervbelitől, hanem a kupola alakja és a tető formája is eltérő

A belső tér tagolása

A templombelsők tagolását sokan kizárólag műszaki okokkal magyarázzák. A három hajó létezését a templomoknál azzal indokolják, hogy az adott épületszélességet nem lehetett egy fesztávval áthidalni. Ez nem vitás. Másrészt viszont ez a magyarázat igen egyoldalú. Az építészet formajegyeit nem lehet pusztán műszaki adottságok következményeként szemlélni. Ezek ugyanis még a legprimitívebb technikai színvonal mellett is rendszerint több formai alternatíva megvalósítását teszik lehetővé. A gótika technikai lehetőségei azonban nem tekinthetők primitíveknek. Ezért még inkább indokolatlan a belső tagolást csupán műszaki okokból levezetni. Ezt az állítást mi sem igazolja jobban mint az említett Liebfrauenkirche Trierben, amelynél gótikus szerkezettel oldottak meg egy a gótika szellemétől elütő térkompozíciót. Technikai részről a gótikus tér lehetne négyhajós, vagy kéthajós (erre az utóbbira elvétve akad példa), mégis legtöbbször háromhajós vagy ebből levezetett öthajós megoldás, mert belső tagolását elsősorban eszmei tartalmak határozták meg.

A középkori székesegyház belső tagolása nagyrészt megfelel a skolasztikus eszmevilágnak, a rész és egész viszonyát tökéletesen példázza az egyes épületelemek viszonya a teljes formai-szerkezeti együtteshez, a boltszakasz (travée) viszonya az egész fő illetve mellékhajóhoz, a szentély viszonya a kápolnakoszorúhoz stb. A rész és egész közötti kongruencia olyan tökéletes, hogy a részből majdnem egyértelműen lehet következtetni az egészre. Ha például ismerjük a pillér keresztmetszetét, akkor következtethetünk a pillérköteg egyes tagjainak elosztásából (elrendezéséből) a boltozatra. Ismerjük tehát az egész szerkezeti megoldás koncepcióját, valahogy úgy, mint ahogy egy megtalált csontból a néhai állat fajtájára és életkorára lehet következtetni. A megosztott tárgyú imádat (Atya—fiú—szentlélek, Szűz Mária, szentek hosszú sora) hierarchikus világának pontosan megfelel a templombelső tagolása. A főhajóban találjuk a hármas istenség oltárát, a főoltárt; a kereszthajóban, a mellékhajót szegélyező kápolnákban és a szentély körüli kápolnakoszorúban kapnak helyet az alacsonyabb rendű szentek, itt gyakran találkozunk egyházi vagy világi nagyságok sírjaival, akik szintén részei a nagy hierarchikus rendszernek. Az égi és földi hierarchia teljessége és árnyaltsága az épület minden részében megmutatkozik.

Ezzel szemben a századfordulón épült magyar zsinagógák belső tere sokkal kevésbé és sohasem ideológiai alapok nyomán tagolt. A tagoltság főként a műszaki adottságok következménye. A vallásból egyetlenegy tételt kell kielégíteni fizikailag elválasztani a nőknek szánt teret a férfiak terétől. A nők és férfiak útja nem is keresztezheti egymást az épületen belül. A nők számára ezért külön bejárat van, és a szertartás alatt a nők az emeleten kapnak helyet.[11] A közlekedés céljait négy a tornyocskákban elhelyezett lépcsőház szolgálja. Ezenkívül a belső tér funkcionális és eszmei szempontból osztatlan. Minden hívő a nagy központi

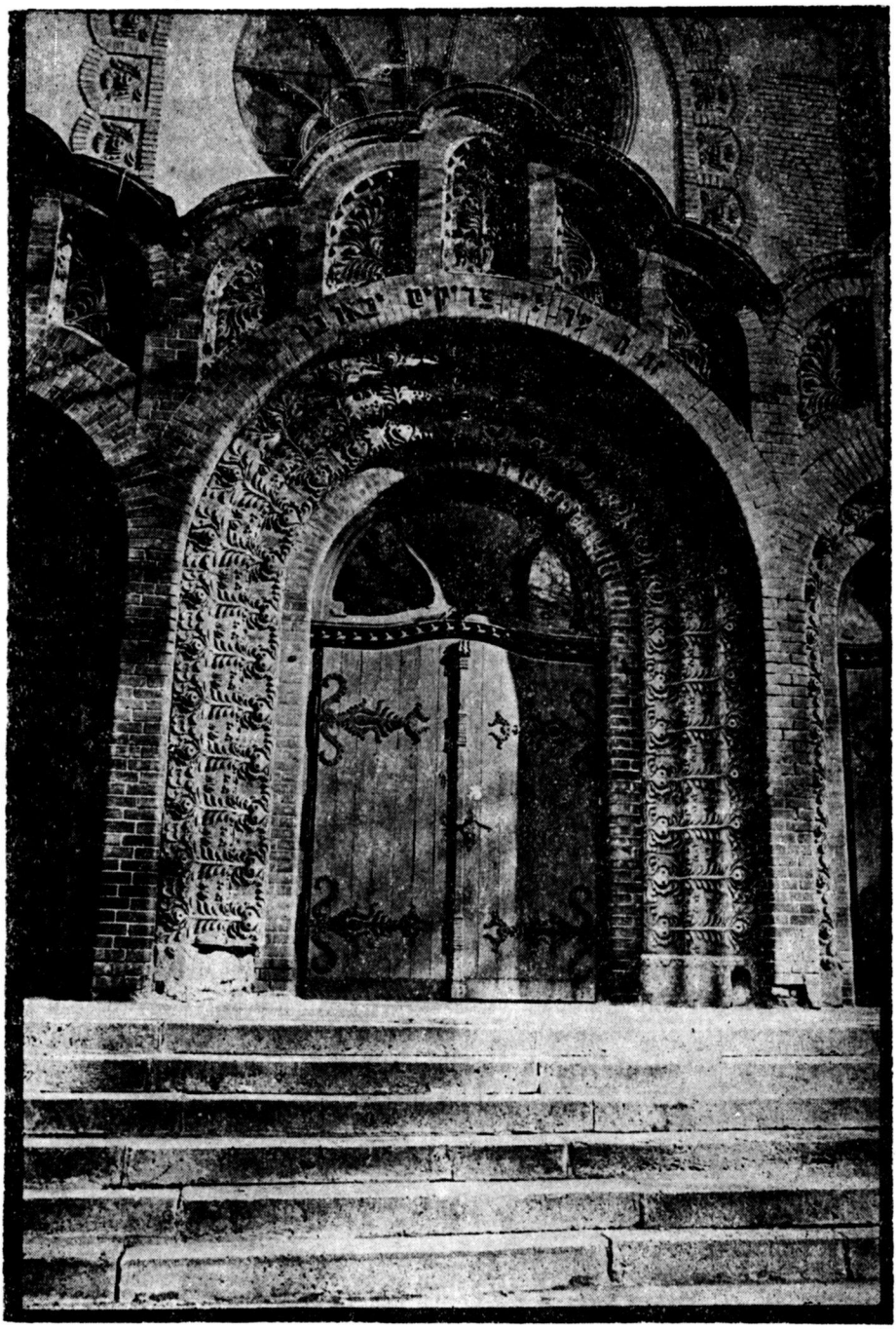

A bejárat kerámia-berakásaiban váltakoznak a magyar népi motívumok és a keleti díszítés elemei

térben, a kupola (az egységes világmindenség) alatt van, nincs főhajó, mellékhajó, hosszház, kereszthajó, négyezet, főoltár és mellékoltárok. A teret függőleges értelemben a szabadkai zsinagógában csak nyolc karcsú keleti ornamentikával burkolt fémpillér osztja. Ezek tartják az emeletet és a kupolát. A pillérek a központi tér sarkaiban vannak, ezért a tér egységét nem bontják meg.[12] Vízszintes értelemben is kicsi a tagoltság. A legalsó szint a férfi hívők szintje, amely azonos a bejárat nívójával, amelyet a környezettől hat lépcsőfok választ el. Ettől kissé magasabb a bíma szintje, amelyet négy lépcsőfok köt össze a hívők szintjével.[13] Három lépcsőfokkal feljebb találjuk a tóraszekrényt.[14] Az emelet 380 cm-rel (23 lépcsőfokkal) van a földszint felett. Ez a méret az első sorra érvényes; feljebb haladva a jobb rálátás végett a padlószint emelkedik.

A tömeghatás

Figyelembe véve a középkori város építészeti kontextusát is, a gotikus templom tömeghatásának leghangsúlyosabb eleme a nyugati homlokzatot övező toronypár. Ez nemcsak a templom legmagasabb része, de a tájban is domináns szerep jut neki: a város felé haladva már néhány kilométer távolságból feltűnik, és jelöli az őt övező várost. A nagy magasság (a templomtorony néha eléri a 100 m-t is, sőt Ulm esetében 161 m) hatását még városépítési „csellel" is fokozták: a nyugati homlokzat előtti szabad térséget nagyon szűkre szabták, hogy a templom főbejáratát csak igen közelről lehessen szemlélni, ami annak nagyságát, a tornyok magasságát még szembeszökőbbé teszi. (lásd a strassbourgi székesegyházat övező teret a helyszínrajzon — 9. kép.) Az ég felé mutató toronypár a hívőt már a templomba való belépés előtt lenyűgözi, felébreszti benne kicsinységének tudatát, még mielőtt belépne isten házába. A századfordulói zsinagóga tömeghatása ettől lényegesen eltérő. Domináns elem a kupola, amely isten egységét és a világmindenség egységét jelképezi (a négy kisebb torony ennek van alárendelve mint a négy égtáj jelképe), de az nem a bejárat mellett tornyosuló hatalmas ég felé mutató építészeti akcentus. A zsinagógába tartó ember nem találja szembe magát a nálánál százszorta magasabb tornyokkal, hanem a viszonylag kis magasságú (4—5 m) előtér fogadja. A zsinagóga tömeghatásában kívülről nem hirdeti nagyságát. Tömegkiképzése megfelel a központi alaprajz és a kupolás szerkesztés belső logikájának. Így a négy homlokzat csak kissé tér el egymástól, nem úgy mint a gótikus templom esetében, ahol igen kifejezett a frontalitás, a nyugati homlokzatra való orientáció.

A szerkezet

A gótikus székesegyháznál a szerkezet is része és kifejezője a skolasztikus totalitásnak. Minden építészeti térelemnek, tömegnek megvan a

A törvényt jelképező mózesi kőtáblák szecessziós keretet kaptak

maga logikus és elválaszthatatlan szerkezeti megfelelője. A szerkezet ennélfogva nemcsak technikai szükségszerűség — szolgálója a térnek és tömegélménynek — hanem maga is az előbbiekkel együtt egyenrangú kifejezője a lényegnek. A szerkezet nem a konkrét feladat diktálta ad hoc technikai megoldás, hanem előre adott, kiérlelt a modus essendiből adódó modus operandi[15], általános érvényű eljárás. A szerkezet felépítése híven tükrözi a középkori egyházi gondolkodásban fellelhető totalitást. A strukturalista értelemben vett totalitás azt eredményezte, hogy a részből tökéletesen lehet következtetni az egészre, és természetesen fordítva is. Erre a legjobb példa a pillérköteg keresztmetszet, amely elárulja az egész boltozatszakasz struktúráját.

A századfordulói zsinagógák, így a szabadkai templom esetében is a szerkezet sokkal kisebb jelentőségű. A szerkezet csak célszerű, nincsenek eszmei meghatározói, azaz a konkrét építési feladat és statikai számítás következménye. Amíg a szegedi zsinagógánál még megtaláljuk a keresztény templomokban használatos keresztboltozást a földszint mellékhajószerű részében, addig a szabadkai zsinagóga esetében a szerkezet, az

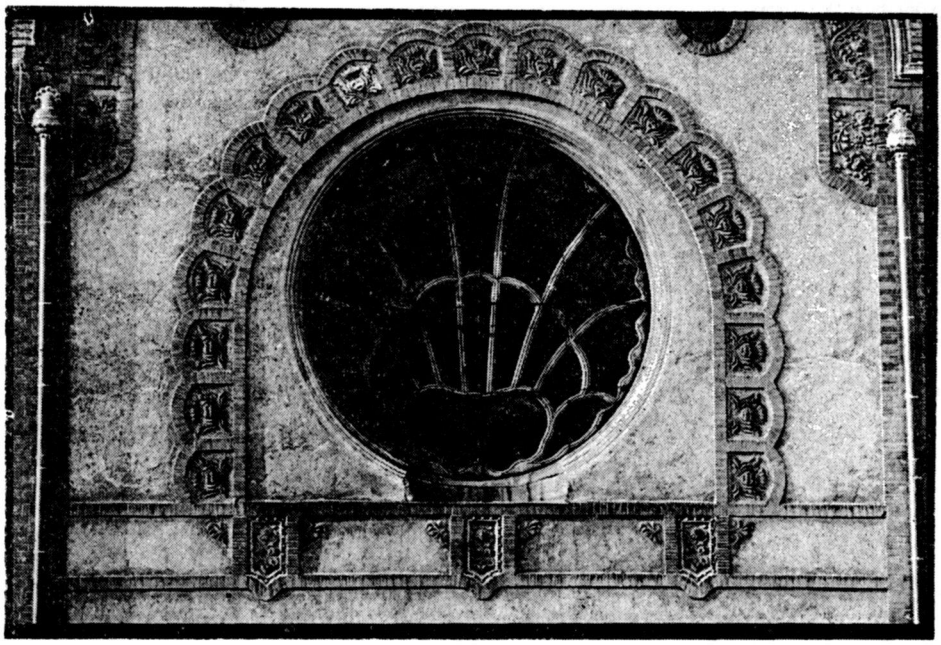

A keleti homlokzat rózsaablakja az eklektikus eredeti verziótól eltérően szecessziós

emeletet tartó födém, a kupola tartószerkezete eltűnik mint kifejező elem. A födémet tartó vasgerendákat elrejti a plafon szerkezete, a kupolát tartó vaspilléreket dekoratív burok fedi. Hogy a szerkezet kifejező erejének milyen kis jelentőséget tulajdonítottak az építészek, az abból is kitűnik, hogy a tulajdonképpeni konstrukciót rabitzfal burkolja, ameiynek alakja nem követi a szerkezetét. A forma tehát autonómiát nyer a szerkezettel szemben. Maga a tartószerkezet, figyelembe véve az építés dátumát, igen korszerű. A kupola cölöpalapokon nyugszik. A facölöpökre betontömbök nehezednek, amelyek a nyolc vaspillért tartják. Ezeknek a pilléreknek szerepe többszörös: az emelet födémszerkezetének hordozói (I-szelvényű összetett tartókon keresztül), és ezek tartják a kupolát. Az épület többi része sávalapokon nyugszik, amelyekre két tégla vastagságú tartófalakat és egy tégla vastagságú válasz- és külső falakat húztak. A nyeregtetők és a kupola tartószerkezete fából készült.

Az ornamentika

A vallási építészet szabadságtényezőinek sémájából kiviláglik, hogy ha a vallás szabadságtényezője kisebb, akkor megnő az alkotó építész és az építtető közösség részszabadsága. Míg a térkompozíció terén a funkció következtében a zsidó vallás előír bizonyos betartandó irány-

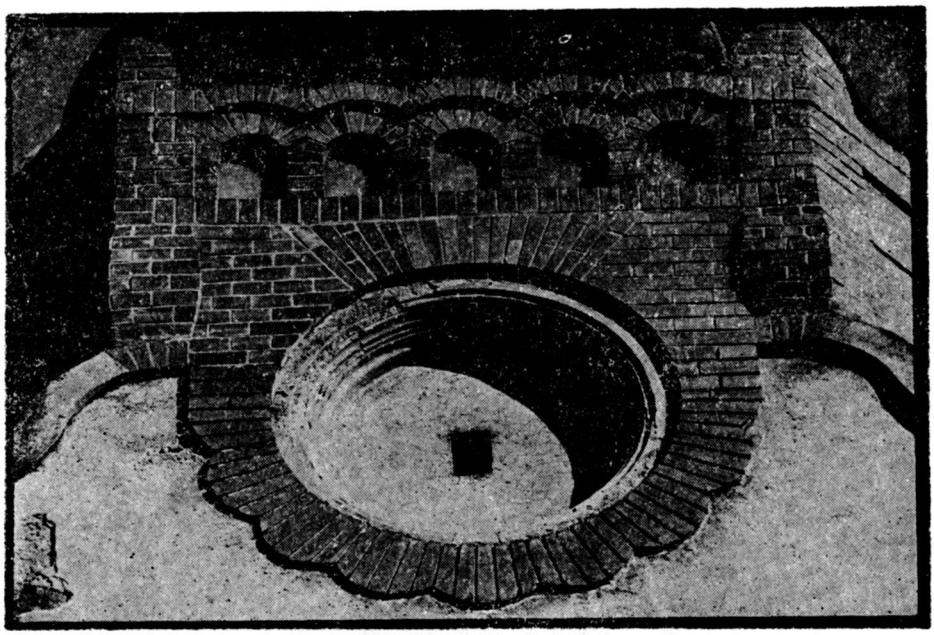

A nyerstégla alkalmazásának módja a tornyokon Lechner építészetére emlékeztet

elveket (a férfiak és nők különválasztása, centrális vagy közel centrális alaprajzi elrendezés, bima, frigyszekrény stb. — illetve bizonyos megkötéseket — isten és emberábrázolás tilalma), addig a dekoráció kérdéseit a fentiektől eltekintve nyitva hagyja. Ezért a zsinagógák díszítése eléggé eltérő. Gyakran alkalmazzák a környező épületek egyes díszítőelemeit vagy más korabeli dekorációt illetve keleti eredetű motívumokat, természetesen, mindig összhangban a vallási előírásokkal. A XIX. században illetve a századfordulón különös előszeretettel alkalmazták a keleti ornamentikát, ezáltal egyszerre sikerül a zsinagógákat megkülönböztetni a keresztény egyházi épületektől. Ezzel ellentétben a keresztény vallások — különösen a katolicizmus — a dekoráció terén bőséges lehetőséget kínálnak az alkotó építész és építtető közösség számára a saját formavilágukból, más szóval nagy a vallás szabadságtényezője, méghozzá a pozitív szabadságé, jóformán minden megkötés nélkül. Talán egyedül a túlzott meztelenség az, amit kerülni kell a szobrok és festmények esetében. A szentek és a hozzájuk fűződő legendák, történetek mérhetetlen bőségét lehet megalkotni, szobrokban, domborművekben, színes üvegablakokon, és később, a reneszánsztól kezdődően freskókon is. Ez a lehetőség a katolikus egyházi művészet és építészet számára egyben eszmei-formai folytonosságot is biztosít. Ennek van egy kevéssé kifejezett és enyhén fejlett párhuzama a zsinagógákban is, de csak tematikai oldalon. A zsidó vallás jelképei és ünnepei néha megmegjelennek az épület belsejében az üvegablakokon, falfestésen, de min-

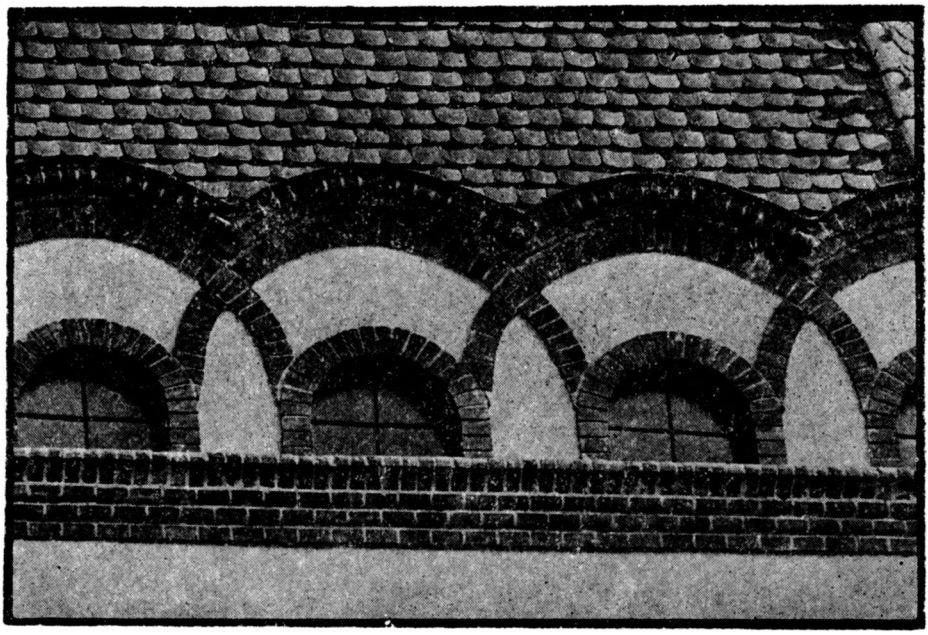

A keleti eredetű fríz helyi anyagokból valósult meg

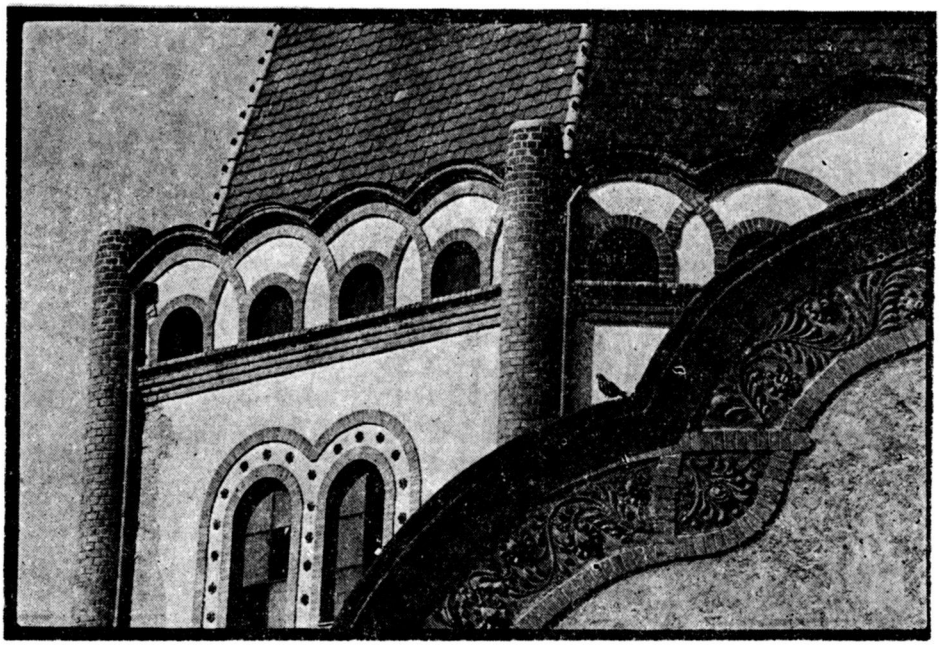

A kupola kettős fala következtében a képen látható ablakok nem felelnek meg a belül látható ablakoknak

dig igen leegyszerűsített formában. Az ábrázolási mód nem kodifikált, esetenként erősen eltérő, ezért a művészi színvonal a kiművelés hiányában nem éri el a keresztény ábrázolásokét.

Ebből a szempontból a szabadkai zsinagóga kivétel, és művészettörténeti ínyencfalat. Az alkotók ráéreztek arra, hogy számukra az a formavilág, amelyet a zsidó dekoratív művészet kínál — figyelembe véve az épület formai egyszerűségét —, nem alkalmas arra, hogy a kívánt művészi hatást elérje. Az eklektika adta lehetőségekkel nem akartak élni, mert azok a századfordulóra már túlságosan is szokványossá váltak. A vákuumot más módon kellett kitölteni. Jakab és Komor, az építészek, akik Lechner Ödön tanítványainak vallották magukat, mesterük nyomán a magyar népművészet felé fordultak.[16] (Ezen az úton haladtak azután is, amikor a szabadkai városházát és a palicsi épületeket tervezték.) A magyar népművészeti ornamentika megjelenését egy zsinagógánál nem lehet viszont csupán pragmatikus okokkal magyarázni. A zsidóság (a rabbik és hitközségi elöljárók) mindig ügyeltek arra, hogy egy épülő új zsinagóga vallási-eszmei — és bizonyos mértékig politikai — szempontból megfelelő legyen. Az építész munkáját figyelemmel kísérte a mindenkori elöljáróság, amely szoros kapcsolatban állt a rabbival, főrabbival, illetve a közgyűléssel. A magyar népi díszítés alkalmazása ennélfogva nem tekinthető véletlen hiánypótlónak, hanem egy érezhető társadalmi folyamat építészeti megnyilatkozása.

A zsidóság helyzete Magyarországon több okból volt specifikus. Az 1848-as forradalom és szabadságharc idején a többi kisebbségtől eltérően, amelyek mint a szerbek és horvátok a forradalom ellen fordultak, a zsidóság a forradalom mellett szállt síkra, hiszen a kedvezőtlen megkülönböztetés eltörlését hirdette. (A szabadkai zsidó temetőben is található egy sír a szabadságharc áldozatainak tiszteletére.) Emiatt a Bach-korszakban fokozott üldöztetésnek voltak kitéve. A kiegyezés után viszont a zsidóság helyzete Magyarországon fokozatosan javult. Ezért növekedett a zsidók beáramlása — elsősorban Galíciából — Magyarország területére. A zsidók viszonylag gyors előretörése nemcsak a magyarok türelmének köszönhető, hanem az ország objektív szükségletei figyelembevételének is. Magyarország ugyanis a múlt században feudális csökevényekkel terhelt, európai mércével mérve iparilag kevéssé fejlett állam, amelynek nagy szüksége volt kereskedelemre, tőzsdeéletre, bankokra, iparra. A magyarországi polgárság — európai viszonylatban — vékony réteg volt a többnyire érdektelen és hagyományosan gondolkodó nemesség és jobbára nincstelen parasztság között. Fennállt az objektív szükséglet egy vállalkozó kedvű kereskedő, bankár és iparos rétegre, amely segít átültetni Magyarországra a fejlett európai tőkés termelést. Ennek a feladatnak az elvégzésében segített a zsidóság. Közben pedig emancipálta magát. Ez az emancipáció odavezetett — s ez egy jelentős szellemi hagyománnyal rendelkező nép esetében nem is különös —, hogy a második-harmadik zsidó nemzedék lassan hátat fordí-

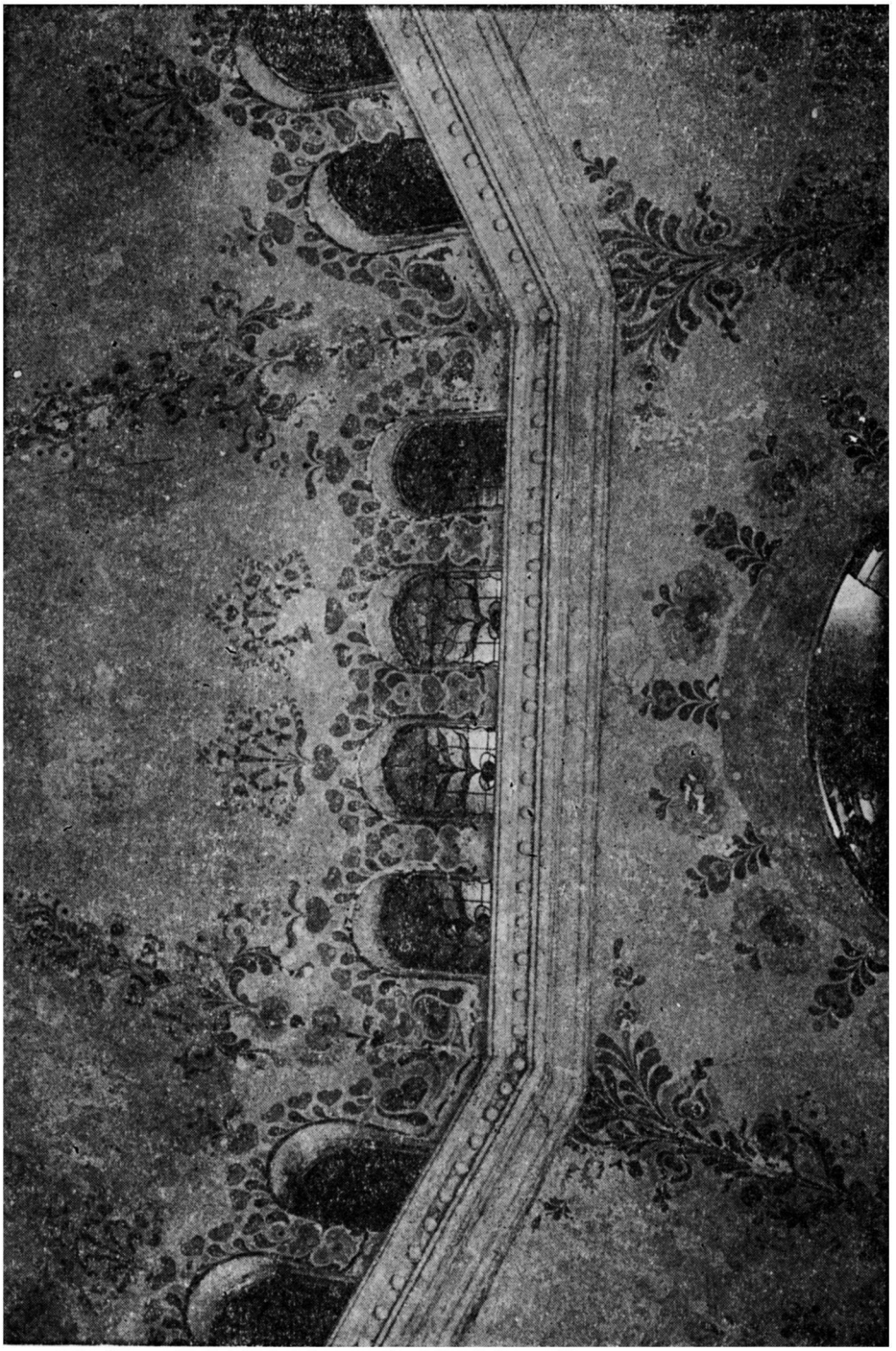

A belső ablakok és hajlatok mentén gazdag magyar népi díszítés található, amelynél keveredik a szív és a Dávid csillag motívuma

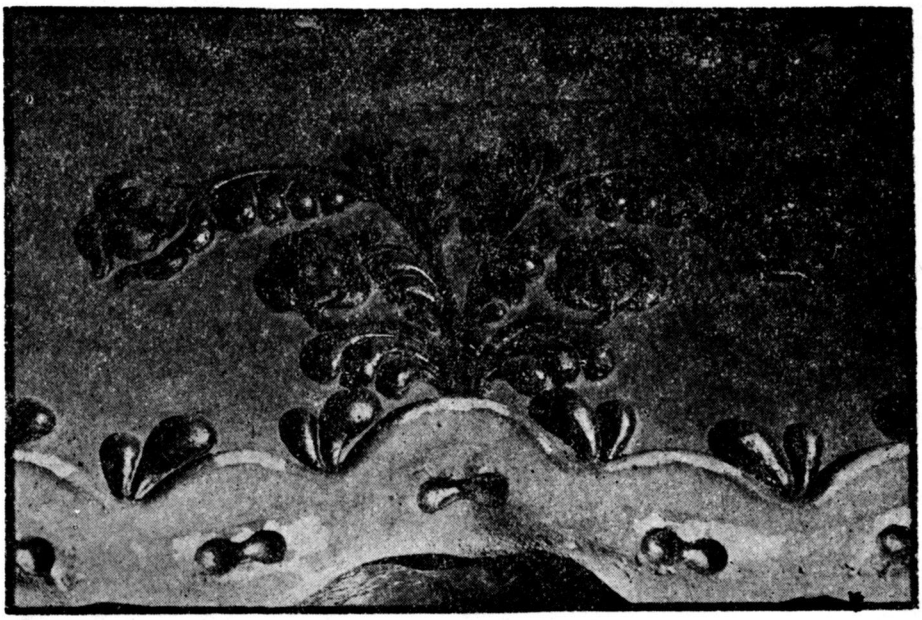

A galéria vasszerkezetét népi ornamentika borítja

tott apái és nagyapái foglalkozásának, a kereskedelemnek, és a kultúréletben vívott ki magának előnyös pozíciókat. E folyamat a XX. század első évtizedeiben érte el csúcspontját, amikor sok vidéki város lakosságának 5—10%-a zsidó felekezetű volt, a fővárosnak, a virágzó Budapestnek a lakossága 23%-ban volt izraelita. Következésképpen a magyar és zsidó kultúra összefonódott. Írók, költők, zeneszerzők, filozófusok kerültek ki a zsidók soraiból. A magyar társadalom befogadta őket, és a zsidóság is sok mindent magáévá tett a magyar kultúrából, kezdve a nyelvtől egészen a népművészetig. Ezért fordult Jakab Dezső és Komor Marcell a Lechner Ödön-féle magyar szecesszióhoz. Nem elhanyagolandó az a körülmény, hogy a szabadkai zsinagóga eredeti terve nem tartalmaz szecessziós elemeket, hanem kizárólag késő eklektikus formákat, díszítést. Az eredeti terven a kupola nem ívelt, az ablakok a dobon neogótikusak, a bejáratra néző rózsaablak nem szecessziós tagolású hanem neoromán, az előtér fölött eklektikus balusztrád van a felépült szecessziós-keleti díszítés helyett stb. Az alaprajzban és a szerkezeti megoldásban nem tapasztalható eltérés a tervbeli és kivitelezett verzió között.[17] Természetesen a magyar szecesszió mellett megtalálható a keleti vegetatív eredetű ornamentika, amely utalás a zsidóság keleti származására. A magyar népi ornamentika dominál a falfestésben és a színes üvegablakok díszítésében. Ez utóbbi Roth Miksa műhelyéből származik éppúgy, mint a szegedi zsinagóga színes üvegablakai, de azoktól lényegesen eltér. A szegedi üvegfestmények egyrészt eklektikus díszítésűek és tartalmazzák az adományozók (személyek vagy közületek, akik

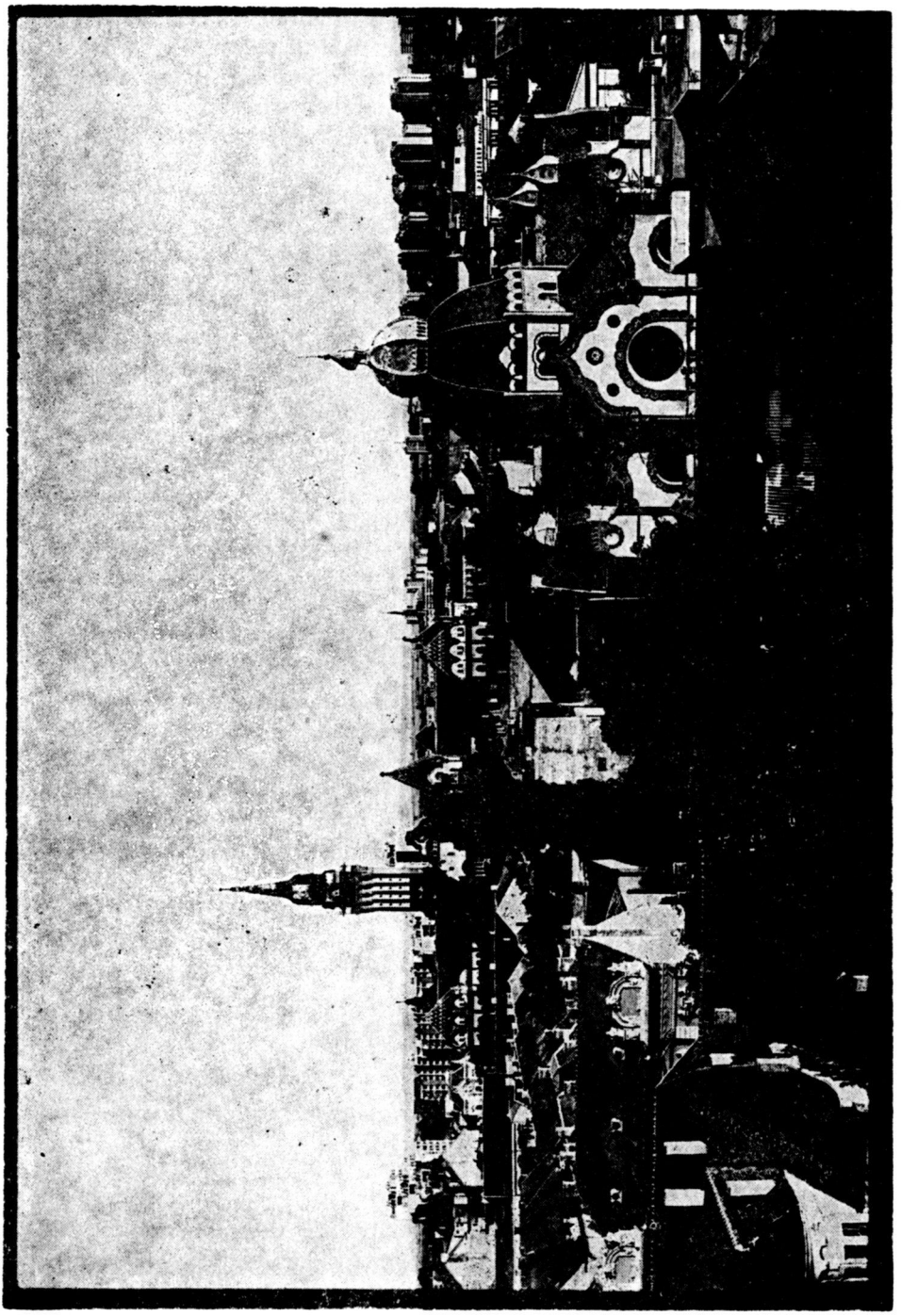

Csak a kupola emelkedik felül a környező épületeken, a templom többi része beolvad a házak sorába

lényegesen hozzájárultak az építkezés finanszírozásához) nevét, másrészt pedig vallási jelképeket ábrázolnak. A szabadkai templom — nem lévén számottevő adományozó, amit panaszosan jegyez meg Jakab Dezső 1925-ben írott cikkében — nem hirdeti a korabeli emberek nagylelkűségét, és mivel az eklektikának is hátat fordít, a népművészeti díszítés a legkézenfekvőbb, annál is inkább, mert ez az emancipáció legjobb kifejezője. A díszítésről Jakab Dezső a már említett cikkében így ír:

„A templom belsejében a festés virágokat mutat és a kupola oszlopai pálmákkal díszített karcsú vasmagvú sudaras képét nyújtják egy sátornak, hogy így a zsidó sátrakra emlékeztessen, amelyeket a virágok színharmóniája boldogsággal tölt el, és a felfelé rózsaszínből kékig húzódó variációk jelképezni akarták a felkelő nap aranysugarait vegyítve az égbolt sötétkékjével, amely felett az aranysugarú nap süt az emberiségre. Az oltár a pálmák ünnepét jelzi a rajta levő pálmaszállal és a kétoldalt elhelyezett szárnyszerű dekoráció a régi zsidó szentély kerubinjának szimbolikus képét adják. Az üvegfestmények az ablakokon ugyancsak virágokból vannak alkotva és átmennek a kupola mennyország képébe és összekötik a földi létet a mennyboltal."[18]

A fenti szöveg eszmei tartalma nem Jakab Dezső kissé szakszerűtlen írása alapján született. Ő csak elmesélte — a maga módján — azt, amit a zsinagógák építésére előirányzott szempontok tartalmaztak. A lényeg az, hogy ezek az irányelvek biztos támaszt nyújtottak a gyakorló építész számára, akinek nem kellett vallásfilozófiai jártassággal rendelkeznie. Ezekből az irányelvekből is kitűnik, hogy a zsinagógák építését szabályozó vallási szabadságtényező merőben eltér a gótikus katedrálisok szerkesztését meghatározó modus operanditól. Erről Jakab Dezső így ír:

„Az egész templomot világosan, derűsen, éles színekben tartottuk, hogy itt elmúljék minden szomorúság és az imádkozó megnyugvással lépjen ki imája végeztével, ellentétben a gothikus templomok komor bensőségével."[19]

A zsinagóga és a város — az építészeti kontextus problematikája

A városkép

Míg a gótikus székesegyház a városban abszolút domináns szerephez jut, hiszen ez a város és erejének szimbóluma a hűbéri társadalomban, addig a szabadkai zsinagóga városképbeli szerepe specifikus: kifejezni az emancipációt, de nem asszimilálódni; nem uralkodni, de tudatni a jelenlétet (jelentőséget). Ennek a követelménynek a szabadkai zsinagóga

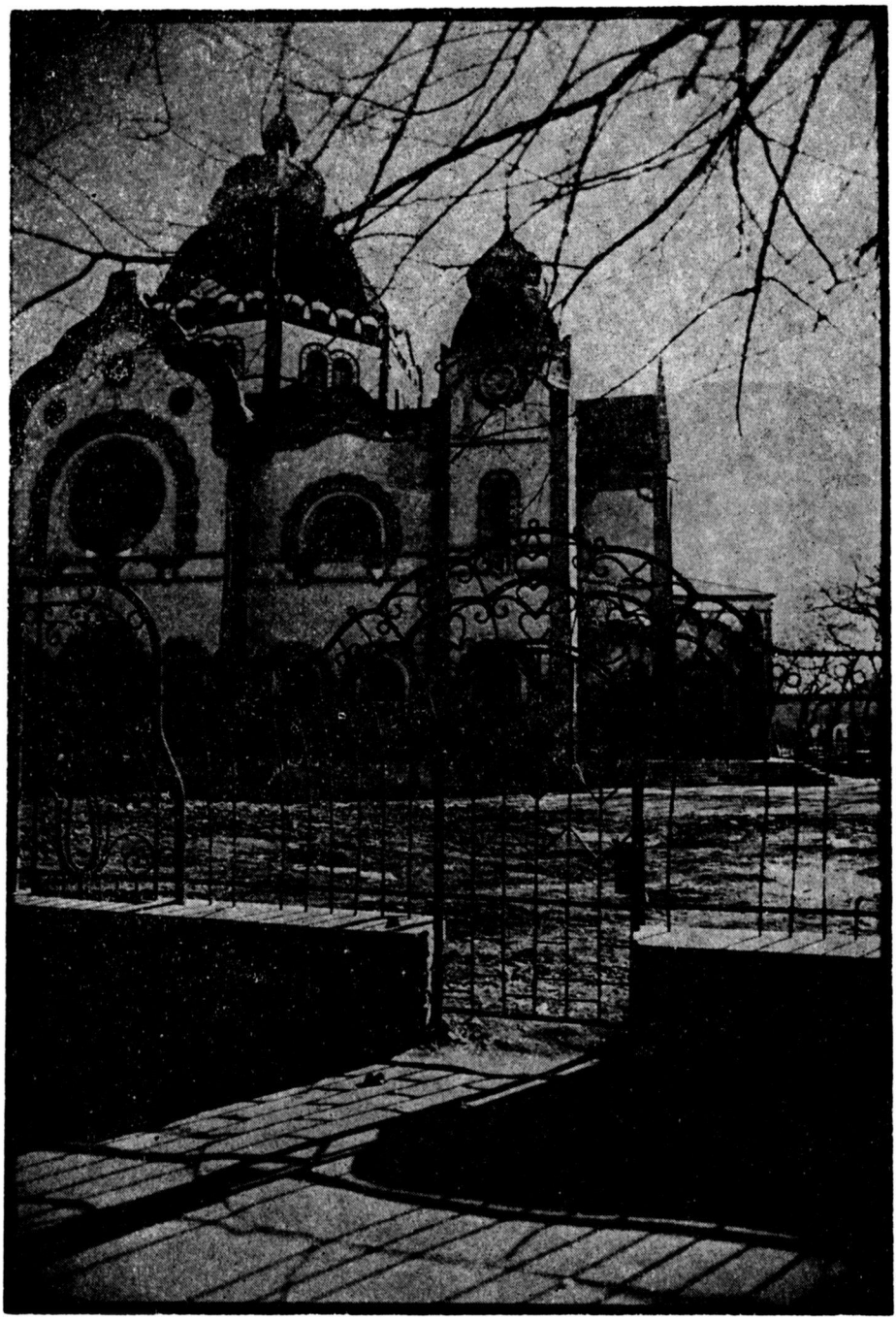

A zsinagógát körülvevő kerítés távlatot ad az épületnek

mesterien tesz eleget. A megoldandó feladatot az is nehezíti, hogy az épület belülről centrális alaprajzú, kívülről viszont a város kontextusának megfelelően nem lehet a templom kör vagy sokszög alaprajzú. A kompromisszumot az építészek egy jól megoldott kettősségben találták meg. Az épület kívülről két részre osztható. Az első a földszintet és az emeletet foglalja magába és az erre húzott nyeregtetőt. Ez a rész görögkereszt alaprajzot sugall, és beilleszkedik a város szövetébe: a nyeregtetők gerincmagassága megegyezik a környező épületek megfelelő részeinek magasságával, még az ereszmagasság is. A homlokzatot emeleti és földszinti részre osztó tagolás magassága szintén megegyezik a környező épületek övpárkányának magasságával. A második rész a felső, amely a dobot és a kupolát foglalja magába. Ez felülemelkedik a város többi épületének szintjénél, sem alaprajzában, sem pedig alakját illetően nem igazodik a város többi épületéhez. A centrális alaprajzot hirdeti, formájával keleti sátorra emlékeztet — hivatkozás a zsidók keleti eredetére — a város szilüettjében meghatározó szerepe van, valahogy úgy, mint Brunelesci kupolájának Firenzében a Santa Maria del Fiorén.

A közvetlen környezet

Amíg a gótikus székesegyház a skolasztikus totalitás révén szerves része a városnak, — a nyugati homlokzat előtt van a szűk bejárati tér, a déli oldalon van rendszerint a szélesebb piactér —, addig a szabadkai zsinagóga a szegedihez és újvidékihez hasonlóan kerítéssel van körülvéve, ami elválasztja a hitközség épületeit a város nyilvános térségétől. (Szegeden a hitközségi épületet a zsinagógától utca választja el.) Ezáltal a zsidó hitközség létesítményei együttest képeznek, ami megmutatkozik az egyes épületek egymás közötti stiláris egységén is.

A szabadkai zsinagóga stiláris különlegessége megmutatkozik a kerítésen is. Kb. 50 cm magasságig klinkertégla — mint a zsinagóga és a hitközségi épület díszítése —, fölötte pedig kovácsoltvas. E kerítés optikai feladata kettős: jelöli az utcahomlokzat helyzetét (így a zsinagóga nem téren, hanem udvarban van), és távlatot ad a mögötte levő épületnek. A kerítés magyar népi ornamentikájú — ezzel is kötődik az épület a zsidóságot befogadó nép kultúrájához —, és vonulata követi az épület körvonalait. Kovácsoltvas virágaival és szíveivel vidámságot, szeretetet, optimizmust hirdetett. A történelem rácáfolt erre.

A zsidóság pusztulását követően az épület is lassan az enyészet áldozatává lesz. Eltűnik a valamikor hatezer fős szabadkai zsidóság utolsó emléke is.[20]

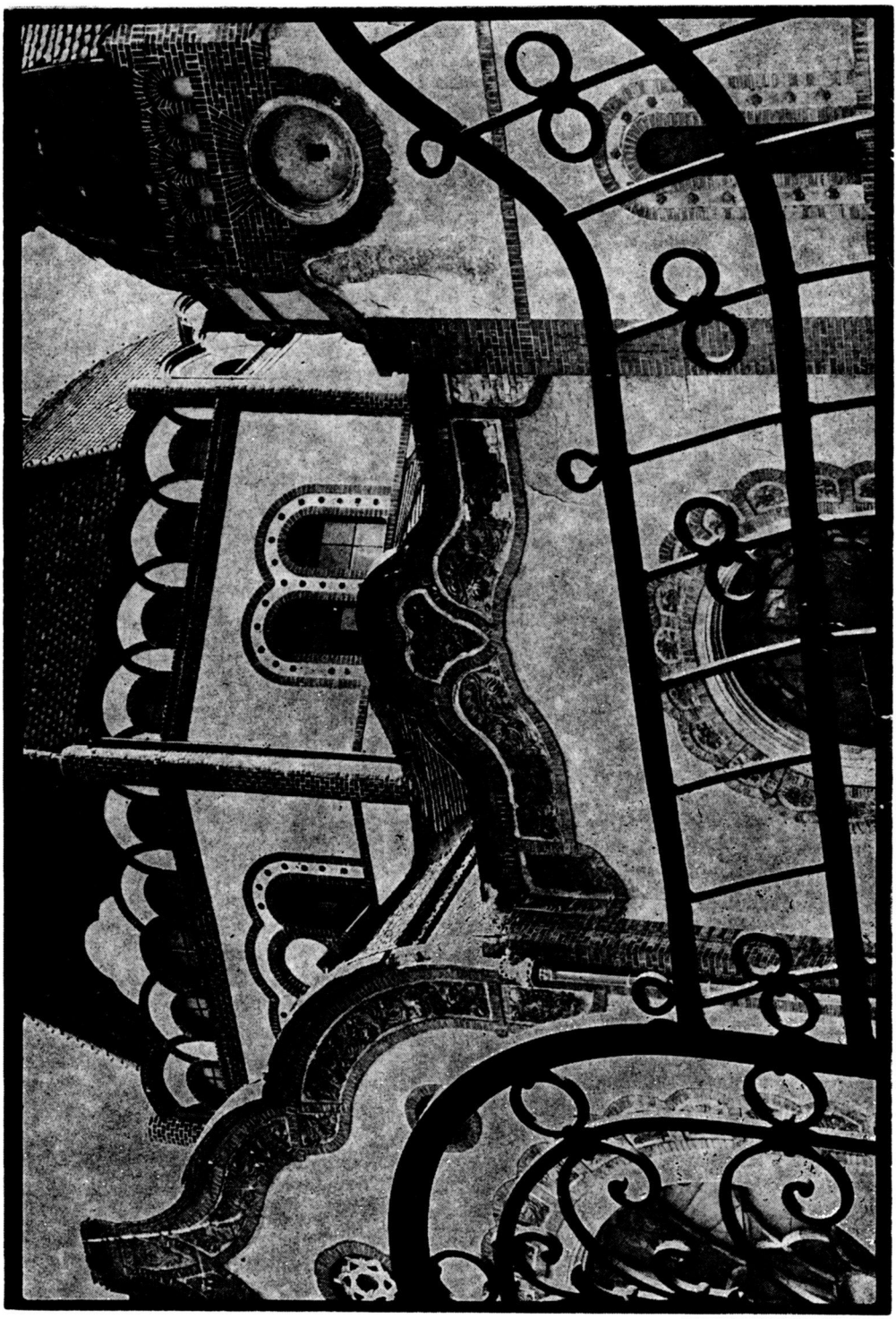

A kerítés követi az épület körvonalait

Jegyzetek

[1] Jakab Dezső: A templomról, Szombat, 1925. december 8., Szabadka, 28—29. oldal.

[2] Budapesti zsinagógák kutatásával foglalkozó kollégáim nem értettek velem egyet abban, hogy a XIII. századi gótikus templomokkal hasonlítom össze a szabadkai zsinagógát s nem korabeli keresztény, neogótikus templomokkal. Történelmi szempontból valószínű a kifogás helyénvaló, hiszen 600—700 év távolság történelmi szempontból döntő. Építészettörténeti szempontból viszont a neogótika — lévén csak imitáció — nem szolgálhatja a referencia céljait.

[3] lásd: Erich Fromm: Escape from Freedom, Menekülés a szabadságtól, szerbhorvátul: Bekstvo od slobode, Nolit, Beograd, 1978.

[4] lásd: részletesebben: Klein Rudolf: Szabadságtényezők az építészetben, Új Symposion, 1987.

[5] lásd: Erich Fromm: You shall be as Gods, Olyan lesz mint isten, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1963.

[6] Ezt a feltevést igazolja Ábrahám vitája az Úrral Sodoma büntetése kapcsán. Ebből következően, mivel isten köteles betartani az igazság és szeretet normáit, az ember megszűnik rabja lenni — felszabadul.

[7] Maimonidesz így ír: „Tudni kell, hogy isten nem rendelkezik lényeges atributumokkal sem értelmét sem alakját illetően, továbbá azt, hogy a testiség elvetése magába foglalja a lényeges atributumok elvesztését is (erősség, hatalmasság stb.). Azok tehát, akik azt állítják, hogy egy az isten, de számtalan tulajdonsággal rendelkezik, nyelvileg az egység mellett, lényegileg azonban a pluralizmus (ebben az esetben politeizmus) mellett szállnak síkra." Ez a „negatív teológia" megmutatkozik a talmudisták írásaiban is, akik rendszerint akörül vitatkoztak, hogyan kell helyesen élni, cselekedni és nem isten fogalma körül.

[8] Hogy ez miért lényeges? A bálvány elidegenített emberi (állati) tulajdonságok anyagiasítása — formába öntése —, amelyeket az emberek imádnak. Ez kielégíti az átlagember hatalomvágyát, birtoklási hajlamát, identifikációs törekvéseit (a bálványokkal azonosulva fantáziájában maga is azok tulajdonságainak részesévé válik). Mivel azonban a bálvány egyes emberi tulajdonságok kivetítése, annak imádata való-

jában önimádat. Az emberi történelem — egyes zsidó gondolkodók szerint — különböző bálványok imádatának sorozata, kezdve a primitív agyag és fabálványoktól a modern bálványokig, amelyek közül Fromm kiemeli a führereket, a termelést — a fogyasztói társadalomban — és a fogyasztást. Minthogy a bálvány elidegenített és parciális emberi tulajdonságok kivetítése és imádata, ez elkerülhetetlenül elhanyagolja a többi emberi tulajdonság fontosságát, tehát összeférhetetlen a teljes emberrel, és az emberi szabadsággal. Az absztrakt isten fogalmának elfogadása tehát, a bálványimádat tagadása révén felszabadítja az embert. Ezért ilyen lényeges az absztrakt isten fogalma. Emellett az sokban hozzájárult az absztrakt gondolkodás kifejlődéséhez, amint azt Sigmund Freud megjegyzi és hozzáteszi, hogy ennek köszönheti a zsidóság sikerét az európai kultúrában. Mások viszont azt állítják, hogy nem az absztrakt isten tette a zsidókat olyanokká amilyenek, tehát alkalmassá az elvont dolgok iránt (matematika, filozófia, mélylélektan, zene stb.), hanem az ő genetikai, faji prediszpozícióik szülték az absztrakt istent.

[9] Helmut von Glasenapp: Az öt világvallás, Gondolat, Budapest, 1981.

[10] A centrális tér elvétve ugyan használatos keresztény templomok esetében is, különösen a reneszánsz korában. A reneszánsz viszont nem kifejezetten vallásos kor, legalábbis nem az XIII. századi mércével mérve, hanem inkább az ókori (gyakran pogány) hagyomány újszerű felélesztése, reinterpretációja. De — amint ez később kiderült —, a reneszánszban tévedésből alkalmazták templomoknál a központi teret — ahogy azt Rudolf Wittkower kiemeli —, mert a fennmaradt római centrális alaprajzú épületekről azt hitték, hogy keresztény templomok voltak. Amikor erről a tévhitről tudomást szereztek, Borromini nyomán visszatértek az inkább hosszanti alaprajzi elrendezéshez.

[11] Ez nem diszkriminációs intézkedés, hanem a nők és férfiak eltérő társadalmi szerepéből fakadó különbség építészeti megnyilvánulása. A zsidó tradíció nagyon nagy súlyt helyez a gyermekek nevelésére — ezért övezi olyan nagy tisztelet a tanítókat, ami a bibliából is kiviláglik —, aminek egyik előfeltétele a szigorú családi élet. A ház gondját elsősorban az asszony viseli. Ezért számukra nem kötelező a templombajárás, ők csak akkor mennek a templomba, ha sikerült eleget tenniük otthoni kötelezettségeiknek. A férfiak számára viszont a templom, a törvény ismerete kötelező. A férfiak földszintjének a nők emeletétől való elválasztása nem a diszkrimináció miatt van tehát, hanem ezt diktálja a „kötelező osztályokat" a „fakultatív osztályoktól" való elkülönítés követelménye.

[12] Ettől némileg eltér a szegedi zsinagóga, ahol a hasonló szerkezeti szerepet sokkal hangsúlyosabb elemek — vastag oszlopok — töltik be, minek folytán a belső tér szélső, oszlopsoron kívüli része egy kicsit a keresztény templomok mellékhajójára emlékeztet.

[13] Ezen a kissé kiemelt és alacsony kerítéssel elválasztott téren van szertartások alkalmával az előimádkozó és a rabbi.

[14] A tóraszekrény vagy más szóval frigyláda tartalmazza a tóratekercseket, amelyre kézzel írva Mózes öt könyvének szövegét találjuk. Ebből a törvényből olvasnak fel a hívők számára a szombat délelőtti istentisztelet alkalmával meghatározott részleteket.

[15] lásd bővebben: Erwin Panofsky: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás, Corvina, Budapest, 1986.

[16] Hasonló kettősséggel találkozunk a Jakab Dezső és Komor Marcell tervezte szabadkai városháza esetében is, ahol a tervezőpáros két verziót dolgozott ki, egy eklektikusat és egy magyarosat. Az eltérés itt is csak a homlokzati kiképzést és a dekorációt érintette.

[17] Jakab Dezső és Komor Marcell opusát vizsgálva feltűnik, hogy maradandót csak a magyar szecesszió stílusában alkottak, sem előtte sem pedig utána, a korai modern építészet korában nem készült irodájukban építészeti szempontból a fentiekhez mérhető alkotás. Szabadkai épületeik egy kedvező társadalmi-művészeti klíma szerencsés szülöttei. Lechner, a jó tanító, gazdag formanyelvet hagyott Jakabra és Komorra, olyan formavilágot, amely egyformán kedves volt az akkori társadalom minden tagja számára, a paraszttól, a nagybirtokosig, a kispolgártól az értelmiségiig. Ezen a klímán (a társadalom pozitív szabadsága) belül a becsülettel megoldott építési feladat biztosította a sikert. Mindezt azért említem, mert ma a modern és a posztmodern korában egyfajta elkésett zsenikultusz övezi az építészeket. Állandóan keressük az óriásokat, ha nincsenek, akkor faragunk ilyeneket. Közben arra kevesen gondolnak, hogy az épített környezet 99%-át nem az építész zsenik teremtik meg, hanem az átlagos építészek. Tőlük pedig csak akkor várhatunk jó eredményeket, ha megvan a kellő művészeti klíma, formanyelv, szokások, megkötések, azaz egyszóval a társadalom szabadságtényezője. Ezt az igazságot bizonyítja Jakab és Komor alkotása is, a szabadkai zsinagóga.

[18] lásd 1. számú lábjegyzet

[19] lásd 1. számú lábjegyzet

[20] A szabadkai zsidó hitközség látván, hogy a kis lélekszámnak nincs anyagi ereje a templom fenntartására, a zsinagógát a városnak adományozta, abban a reményben, hogy az majd javít az épület helyzetén. Az épület viszont tovább romlott. A mostani színházi funkciók ellátása még jobban súlyosbítja a helyzetet. A nem megfelelő fűtés, a díszletekkel való manipulálás és a szakszerűtlen, évek óta húzódó külső tatarozás odáig vezettek, hogy az épület kezdi elveszíteni eredeti ornamentikáját, plasztikáit, falfestését, üvegfestését.

1985-ben a telekrendezési és lakáskezelési érdekközösség a szabadkai nagy helyi építővállalat és mások sugallatára egy lakótömböt terveztetett a zsinagóga közvetlen közelébe, ami figyelembe véve a gyenge hordképességű talajt, veszélyeztette volna az épület stabilitását. Ekkor bontották le a néhai zsidó iskolát, amely útjában állt ennek a vállalkozásnak. Szerencsére a lakosság, a helyi közösség, a polgárok és szakemberek élve az önigazgatási rendszer biztosította jogaikkal, ellenálltak ennek a vállalkozásnak, mert úgy találták, hogy 18 átlagon felüli lakás és néhány üzlethelyiség kedvéért nem érdemes egy műemléket feláldozni.

Irodalom

1. S. Ph. De Vries: Jüdische Riten und Symbole, Fourier Verlag Wiesbaden/Massada Ltd., Publishers, Givatayim, 1986.
2. Heinrich Simon/Marie Simon: Geschichte der Jüdischen Philosophie, Verlag C. H. Beck, München, 1984.
3. Erich Fromm: The Dogma of Christ, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1963.
4. Erich Fromm: You shall be as Gods, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1966.
5. Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás, Gondolat, Budapest, 1981.
6. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története, Könyvértékesítő vállalat, Budapest, 1986.
7. Erwin Panofsky: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás, Corvina, Budapest, 1986.
8. Cs. Tompos Erzsébet/Zádor Mihály/Sódor Alajos: Az építészet története — Középkor, Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.
9. Jékely Zsolt/Sódor Alajos: Budapest építészete a XX. században, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1980.
10. Bakonyi Tibor/Kubinszky Mihály: Lechner Ödön, Corvina Kiadó, Budapest, 1981.
11. Henry A. Millon/Alfred Frazer: Key Monuments of the History of Architecture, Harry N. Abrams, Inc. Publishers, New York, 1980.
12. Rudolf Wittkower: A humanizmus korának építészeti elvei, Gondolat, Budapest, 1986.
13. Hanno-Walter Kruft: Geschichte der Architekturtheorie, Verlag C. H. Beck, München, 1986.

Rezime

Subotička sinagoga u svetlu gotičkih katedrala

U ovom članku se prikazuje subotička sinagoga kao materijalizacija jevrejskog koncepta. Poređenje sa gotičkim katedralama nije slučajno, već potiče od projektanta sinagoge, arh. Deže Jakaba. Ovo ujedno pruža priliku da se na bazi razlika religijskog koncepta prikažu razlike u prostornoj manifestaciji istih.

U prvom delu je reč o vezi između arhitekture i ideologije, gde autor izlaže svoju metodologiju analize. Primenjuje svoj model o slobodama arhitektonskog stvaranja, koji se kod svetovne arhitekture pokazao kao dobar, na crkve i sinagoge. Prema tom modelu religijsku arhitekturu u idejnom pogledu određuju: 1. sloboda religijskog koncepta (pozitivna i negativna sloboda), 2. sloboda zajednice koja gradi, i 3. sloboda arhitekte-projektanta. U drugom delu je reč o osnovnim religijskim postavkama katolicizma i jevrejske religije, iz kojih proizlaze različiti prostorni koncepti.

U trećem delu se autor posvećuje analizi materijalizacije spomenutih religijskih koncepata. Prvo razmatra teoretske postavke gotičke arhitekture kao posledice skolastičke filozofije, zatim problematiku lepih umetnosti i arhitek-

ture u jevrejskoj tradiciji da bi na bazi toga detaljno analizirao funkciju, osnovu, presek, volumen, ornamentiku i položaj u kontekstu grada gotičkih katedrala i subotičke sinagoge.

Konceptu bejt ha kneset (kuće za okupljanje tj. sinagogi) najbolje odgovara centralna osnova (odnosno osnova koja nije previše izdužena tj. sa odnosom stranica maksimum 1:2), tj. prostor oko nečega, određenog sadržaja, koji sledi iz oblika molitvenog šatra iz biblijske dobi. Katoličkoj crkvi kao božjoj kući je prikladnija izdužena, longitudinalna osnova, koja simbolizuje put, životni put vernika. Presek je isto bitno različit: sinagoga ima približno istu visinu kao i širinu, a kod katedrala smo svedoci izrazitog stremljenja u visinu kako u enterijeru (tj. odnosu širine i visine *glavnog broda,* koji ide čak do odnosa 1:3,8), tako i u pogledu volumena, gde tornjevi naglašavaju vertikalizam i pokazuju prema nebu. Raščlanjivanje unutrašnjeg prostora je isto različito. Shodno nebeskoj hijerarhiji katolicizma i zemaljskoj hijerarhiji srednjevekovnog društva katedrale su raščlanjene na određene delove, čiji je međusobni odnos kao i odnos prema celini striktno određen. Za razliku od toga sinagoge su manje podeljene u enterijeru, jedini je zahtev da se muškarci odvoje od žena, što se postiže odvajanjem spratnog (ženskog) dela od prizemnog (muškog) dela. Postoji razlika i u kompoziciji volumena katedrala i sinagoge. Pošto je sinagoga centralnog tlocrtnog oblika, dominira kupola. Kod katedrala je najveći akcenat na zapadnoj fasadi koju *flankira* par vrlo visokih tornjeva. U pogledu konstrukcije postoje značajne razlike. Dok je kod gotičkih katedrala konstrukcija bitan element arhitektonskog izraza, dotle je nosiva konstrukcija u subotičkoj sinagogi (kao i kod njoj sličnih sinagoga na početku ovog veka) kamuflirana. Forma je donekle autonomna, što se očituje u odvajanju nosive konstrukcije kupole od vidljive unutrašnje opne od *rabic* konstrukcije.

Ornamentacija je kod subotičke sinagoge jedinstvena. Emancipacija Jevreja u mađarskom društvu nalazi svoj likovni izraz u primeni mađarske folklorne ornamentike, koja se spaja sa istočnjačkim elementima i simbolima.

Uloga i položaj u kontekstu grada je bitno različit kod gotičkih katedrala i sinagoge. Gotičke katedrale dominiraju *vedutom* grada kao izraz snage nove građanske klase u feudalnom *društvu.* Sinagoga donjim delom se utapa u gradsko tkivo, a gornjim delom (tamburom i kupolom) izlazi iz njega markirajući položaj Jevreja kako u fizičkom tako i u prenosnom smislu.

Summary

The Synagogue of Subotica in the Aspect of the Gothic Catedrals

In this article the synagogue in Subotica is presented as the materialization of the jewisch religious concept. The comparison to the gothic cathedrals is not accidental, it comes from Dezső Jacab, the architect of the synagogue. At the same time it gives an opportunity to show the differences in the spacious manifestation based on the differences in the religious concepts. In the first part the article deals with the relatioship between the architecture and ideology and further the author presents his own methodology of analysis. He applies his model of freedoms of the architectural creation, which turns right

in the aspect of the secular architecture, in cases of churches and synagogues. According to this model the religious architecture regarding the ideological view is determined by: 1. the liberty of the religious architecture regarding th view is determined by: 1. the liberty of the religious concept (which could be positive or negative), 2. the liberty of the comunity which carries out the building, 3. and the liberty of the architect-constructor.

The second part deals which the basic religious assumtions of the Catholicizm and the Jewish religion from which arise different spacious concepts.

In the third part the author analyses the materialization of the above mentioned regious concepts. First he takes into consideration the theoretical assumptions of the gothic architecture as results of the scholastic philosophy, then the problems of the fine arts and the architecture in the jewish tradition founding a base for detail analysis of function, base, section, volume, ornaments and position in the context of the city in the aspect of the gothic cathedral and the synagogue in Subotica.

To the concept „beith ha kneset" (the house for assembling or synagogue) corresponds the central plan that is, a Floor plan not too long, the relation of sides maximum to 1:2) or the space around something, a defined subject, which results from the shape of the praying tent from the time of the Bible. To the Catholic church as the house of God it is more appropriate the longitudinal base which symbolize the route, the life time of the believer.

The sections also differs in essence: the synagogue has approximately the same height and width, while the cathedral shows a characteristic aspiration in the height in the interior (the width and height of the nave goes as far as the relation 1:3,8), likewise the volume, where the steeples emphasize vertical lines rushing towards sky.

The dividing of the interior space is also different. According to the celestial hierarchy of the Catholicizm and the profan hierarchy of the medieval society, the cathedrals are divided into specific parts, whose mutual relationship, as well as the total relationship are strictly determined.

Compared to this situation, the interior of the synagogues are less divided and meet only one demand, the separation of men and women, achieved by setting apart the floor (women's part) and the ground floor (men's part).

There is a difference in the composition of the volume between the cathedral and the synagogue.

The ground plan of the synagogue is central shaped and therefore the cupola is dominant. The greatest emphasize with the cathedrals are their west facade, marked by a pair of very high steeples. Regarding their construction there are significant differences.

The construction is an essential element of the architectural expression with the gothic cathedrals, but the carrying construction of the synagogue in Subotica (and similar synagogues at the beginning of the century) is being camouflaged.

The form is partly autonomous, which is declared in the separation of the carrying construction of the cupole from the visible internal membrane from the rabitz construction.

The decoration of the synagogue in Subotica is unique. The emancipation of the Jews in the hungarian society finds its artistical expression in the application of hungarian folklore ornamentation which joins together with the oriental elements and symbols.

The role and position in the context of the city essentially differs between the gothic cathedrals and the synagogue.

The gothic cathedrals dominate the city scene as an expression of the power of the new citizenship in the feudal society.

The synagogue with its lower part sinks into the urban tissue, and the upper part (the cupole and the drum) comes out from it marking the position of the Jews in phisical as well as in metaphorical sense.

Bela Duranci

BOSZNIA-HERCEGOVINA ÉPÍTÉSZETE A SZÁZADFORDULÓN

A *Bosznia-Hercegovina építészete 1878—1918* című kiállítást a szarajevói galériában rendezték meg 1987. február 17. és március 10. között. Szarajevó és a többi város számára az építészeti hagyománynak ez az egybegyűjtése az értékek megőrzésének egyik igen fontos mozzanata, amit ezúttal egy színvonalas tanulmány és reprezentatív katalógus tett még hangsúlyozottabbá.[1]

Ibrahim Krzović magiszter bevezető tanulmánya három időszakra osztja fel az osztrák—magyar városépítés bosznia-hercegovinai időszakát: a historizmusra, a szecesszióra és a bosnyák stílus keresésének periódusára. Az így áttekinthetővé tett építészeti anyag bizonyára nemcsak az építészek és a művészettörténészek, hanem más területek szakembereinek a figyelmét is felhívja magára.

Danka Damjanović magiszter a többnyire feledésbe merült építészek egész sorát mutatja be, akikről a szülőházájuk is, a környezet is megfeledkezett, ahol alkotótevékenységüket kifejtették.

Városi környezetbe illesztett épületeik mellett úgy haladunk el, hogy fel sem figyelünk rájuk, mert hajlamosak vagyunk megfeledkezni ezekről, nem csak építőik sorsáról. Az ilyen kiállítások arra valók, hogy ismét rádöbbentsenek értékeikre, a katalógusok pedig ébren tartják az érdeklődést, és az építészeti múlt értékelésére ösztönöznek.

A katalógusba gyűjtött kordokumentumok egy olyan időszakról vallanak, amikor az idegen építészek a magukkal hozott elképzeléseket úgy építették be, hogy azok a mások szemével felfedett autentikus jellemvonásokat kiemelve egy autochton világot eredményeztek.

Ennek a vidéknek az építészete a századforduló évtizedeiben mérföldkő volt múlt és jövő között a jószándékú építészek kreatív tévelygéseinek sötét színeivel árnyékolva. Ezek az épületek ugyanakkor a „császári és királyi" korszak bürokráciájának valamint a jövő „hírnökeként" érkező tőke kirajzolódó időszakának tanúi.

Gyakorlatilag ez abból áll, hogy építészeket hívtak a művelt Euró-

pának erre az elhagyatott vidékére, hogy kreativitásukkal ellensúlyozzák a „hívatlan vendég" jelenlétét. Megbízták őket, hogy építsenek!

„Az 1878-as berlini kongresszus határozatai alapján a Monarchia megszállta (okkupálta) Bosznia-Hercegovinát"[2] — mégpedig a magyar közvélemény élénk tiltakozása ellenére. Ennek következtében Magyarország területéről nem sok építész érkezett Bosznia-Hercegovinába, hanem inkább Bécsben iskolázott cseh építészek terjesztették el az osztrák műépítészeti gyakorlatot. Niemeczek, Pařík és Wittek sajátos kreativitásról tettek tanúbizonyságot, Vanczás egész építészeti tevékenységét itt fejtette ki, a cseh Blažek és az osztrák Stix viszont a Budapesten megrendezett milleneumi kiállításon elért bosznia-hercegovinai sikerrel szerzett magának érdemet.

„A bosznia-hercegovinai építkezés első évtizedében az osztrák—magyar hatalom arra törekedett, hogy az odatelepített üzletemberek és vállalkozó szelleműek segítségével létrehozza a legfontosabb létesítményeket" — írja tanulmányában Krzović. Amellett, hogy ezeknek az épületeknek a külalakját rendeltetésük határozta meg, az akkor divatos neoreneszánsz stílus díszítő művészete érvényesül rajtuk. A homlokzatokkal eltakart épületszerkezetek azonban számos mérnöki, technológiai és anyagfelhasználási újítást tartalmaznak. Utakat és hidakat építenek, piacokat fednek le és gyárcsarnokok készülnek, vasútállomások, iskolák és közigazgatási épületek sora nő ki a földből.

Amíg a földrajzi és történelmi távolságokat lerövidítő Száva-híd Slavonski és Bosanski Brod között a Szávát áthidalta — 484,45 méter hosszú vasszerkezete 1879. június 26-ától 1884-ig készült —, addig az olyan funkcionális épületeken mint például az Európa Szálló az építészeti historizmus a múlt esztétikáját felelevenítve hirdette egy új kor kezdetét.

A Nordenau által tervezett Száva-híd Gomboson és Szabadkán át Budapesttel kötötte össze Szarajevót. Köldökzsinór volt ez a lendületesen fejlődő kapitalizmus és az ígéret földjének képzelt vidék között.

Ezt követően bontakozott ki az okkupációs időszak legjellemzőbb stílusa, az eklekticizmus. A vidékre érkező építészek hozzáláttak a munkához. Jozef Vanczás (1859—1932) elképesztő szorgalmával és gyakorlatiasságával az eklektikus építész típusának volt a megtestesítője. Családi házának megépítésével mintha egy építészeti álarcosbál kezdetét jelentette volna be a múlt század utolsó évtizedében. Az eklekticizmus a nagy építészeti korszakok különböző stíluselemeinek az elegyítésével alakította ki a polgárság építészeti kifejezésmódját. A hatalmasságok stílusa volt ez: a konzervatív nagybirtokos rétegé, a közhivatalokat kisajátító elszegényedett dzsentriké, de ugyanúgy a hirtelen meggazdagodott gyárosoké, háziuraké és részvényeseké. A konzervatív ízlés ütközött meg itt a jövő racionális építkezésével. A bőséget szuggeráló, de nem sokba kerülő pazar külső megfelelt az uralkodó osztályhoz tartozó újgazdagok demagógiájának, mert hamis biztonságérzetet kölcsönzött nekik.

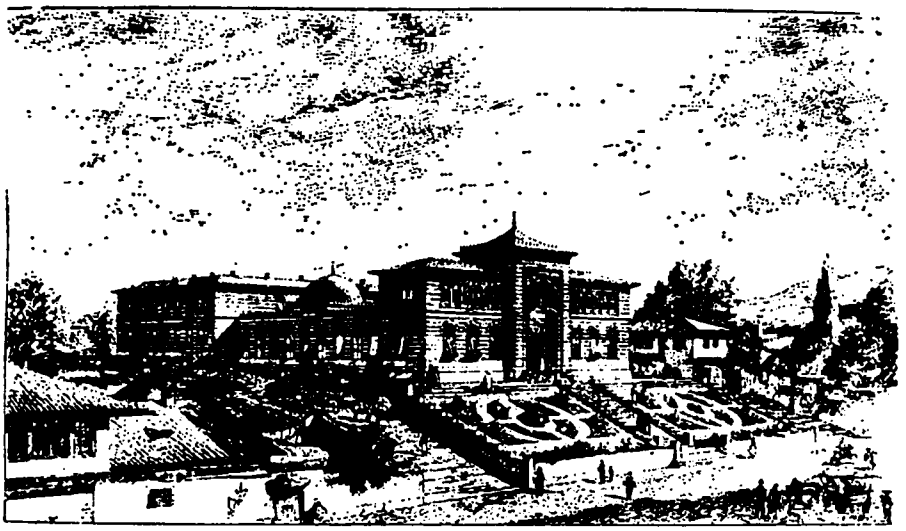

Karl Pařik: A bíró iskola (szeria), 1887.

A polgárságnak az az elképzelése, hogy pénzzel megvásárolhatja a tradíciók által szerzett előnyöket, anakronizmusnak bizonyult. Ezek a természetüknél fogva takarékos újgazdagok gipszből készült ornamentikával helyettesítették a nemes anyagokat, a múlt olcsó utánzásával leplezték a felsejlő jövőt. Azáltal, hogy a múltat hívták segítségül a jövő építéséhez, az eklekticizmus támogatásával lelassították az építészet természetszerű fejlődését. Nem idegenkedtek a szecessziótól sem mint új divatáramlattól, ha az megelégedett a felszín díszítésével.

Bosznia-Hercegovinában, ahová mindenünnen özönlöttek az üzletemberek, és ahol a helybeli hatalmasságok könnyen alkalmazkodtak az új körülményekhez, az eklekticizmus ugyanúgy és ugyanakkor bontakozott ki, mint a Monarchia más városaiban. A többnyire vele összefonódó szecesszió is hamarosan, már századunk első évében — feltűnt.

Bosznia-Hercegovina építészetét a századforduló évtizedeiben azaz az eklekticizmus időszakában a pszeudo-mór stílus jellemezte. Ennek a stílusnak a képviselői — akárcsak az ugyanabban az időszakban épült budapesti Iparművészeti Múzeum tervezője — azt képzelték, hogy eredeti nemzeti stílust teremtenek. A híressé vált Lechner Ödön maga jelentette ki, hogy múzeuma „túlságosan indiainak" tűnik a számára, Witteket, a tragikus zsenit viszont a halál akadályozta meg abban, hogy rádöbbenjen a nemzeti stílust kereső építészek jószándékú törekvéseinek elhibázottságára. Lechner Ödön (1845—1914) épületei ennek a zseniális melléfogásnak a kivételes értékű megvalósulásai, és a századforduló magyar kezdeményezéseinek mérföldkövei. Vanczás, Pařik, Niemeczek, Wittek, vagy a lelkes konzervátorként és restaurátorként ismert Ćiril

Iveković szintén jelentős épület-együtteseket hoztak létre a maguk „keleti stílusában".

A cseh Frantisek Blažek (1863—1944) számára, aki iskoláit Brünnben és Bécsben végezte, nem maradt más hátra, mint a külföldre került tehetséges építészek sorsát reprezentálni, felsőbb döntés alapján eredeti és humánus színezetű stílust kialakítani egy sajátos történelmi múltú környezetben.

A szarajevói tartományi kormány adminisztrációja igen ügyes manőverekkel állította a hatalom szolgálatába mind a művészetet, mind a turizmust.

Az „európai célokat" érvényesítő Monarchia a maga begyöpösödött és korlátolt bürokráciájával rendkívül korszerűnek, rugalmasnak és jövőbelátónak bizonyult az emberi kreativitás ösztönzése terén.

„Miután ugyanis ez a két állam együtt szállotta meg és kormányozta Bosnyákországot és a Hercegovinát, teljesen igazolt dolog volt, hogy ezeknek az országoknak fejlődését és a kormányzásuk terén elért eredményeket a magyar fővárosban bemutassák; ezt az eljárást továbbá annak szükségessége is megokolta, hogy Magyarország, mint az egyik közelről érdekelt fél, megragadja a Milleneumi Országos Kiállítást is arra, hogy az idesereglett többezer külföldi révén tájékoztassa Európát, hogyan hajtották végre az említett „európai missziót".[3]

Budapesten, a Városligetben az 1896-os milleneumi kiállításon a megszállt tartományt egy épületegyüttes képviselte, a maga bazár-boltjaival: eleven aranyműveseivel, rézműveseivel, késeseivel, csizmadiáival, és számos más iparosával. Bemutatták a vidék népművészetét is; öltözékeket, szőnyegeket, szerszámokat, bútorzatot állítottak ki eredeti környezetben, de felvonultatták az „egzotikus" tartomány bányászatát, erdészetét bemutató jellegzetes termékeket is. A turistákat és az üzletembereket egy külön csarnokban felállított, négy keskenyvágányú vasútkocsiból álló szerelvény hívogatta. Bosznia-Hercegovina kiállítási bemutatkozása egészében azt sugallta, hogy az izgalmas kikapcsolódást jelentő kalandot itt tartós gazdasági érdekként lehet kamatoztatni.

„A megismertetéssel karöltve haladt az a törekvés, hogy ezeknek az országoknak anyagi helyzete javuljon az üzleti összeköttetések körének kiterjesztésével, mert minél alaposabban megismeri Bosnyákország és a Hercegovina termelési viszonyait, valamint szükségleteit elsősorban Magyarország, továbbá Európa, annál könnyebben fordul arrafelé a tőke, annál könnyebben fog föllendülni a forgalom és a kereskedés."[4]

A kiállítási csarnokokat Edmund Stix (1837—1903) irányításával Frantisek Blažek tervezte, ennek köszönhetően ez a részleg vált a kiállítás legvonzóbb színhelyévé a nagyközönség és a hozzáértők számára egyaránt. A kiállítási csarnokokat pszeudo-mór stílusban tervezte, de az ott bemutatott bosnyák lakóházat igyekezett a legeredetibb módon a helyszínre varázsolni. A kiállításrendezői szándék mellett valószínűleg az is vezérelte, hogy az építészek, a néprajzosok, a zenetudósok, az irodalmárok éppen ezekben az években kutatták legintenzívebben a nép-

Jozef Vanczás lakóháza, 1892

hagyományokat, mint a korszerű építészeti formateremtés lehetséges forrásait. A milleneumi kiállításon bemutatott bosnyák lakóház a Monarchia legkülönbözőbb vidékeinek népi építészetét képviselő objektumok társaságában először jelenhetett meg Európa színe előtt és kerülhetett be az avantgarde tudatába.

A kiállításról tudósító újságíró is felfigyelt Blažek törekvéseire: „Ezek az épületek nem véletlen szeszélynek vagy a sablonos kiállítási architektúrának köszönhetik létezésüket. Már itt az az öntudatos törekvés vezette a kiállítás szervezőit, hogy a bosnyák-hercegovinai építkezésről hű képet nyújtsanak a kiállítás látogatóinak. Először is azért volt in-

dokolt ez a szándék, mert a bosnyák építkezés a miénktől teljesen eltérő, másodszor, mert a bosnyák-hercegovinai országos kormány rendszeresen azon fáradozik, hogy a keleti építészet szépségeit megtartsa Bosnyákország és a Hercegovina számára. Az országok jellegzetességének egyik kiegészítő része az építészeti stílus; mennyit fáradozunk például azon, hogy megszerkesszük a magyar építészeti stílust, mert érezzük, hogy ez hiányzik városainkból, különösen fővárosunk karakteréből. Ez a fáradozás fogékonnyá tehet bennünket annak méltánylásában, hogy a szarajevói kormány nem engedi elpusztulni az ország sajátos építészetét, sőt azon van, hogy azt magas színvonalra emelje. Van immáron néhány olyan középülete Bosnyákországnak s Hercegovinának, amelyek nemcsak ezeknek az országoknak válnak díszükre, hanem általában értékes monumentumai a keleti építészetnek, ilyen elsősorban a városháza..."[5] Blažek valóban nem gyakorolhatott hatást erre, ugyanis „a magasabb szintre emelés" nemcsak a tartományi kormány téves elképzelése volt, hanem európai szintű szakmai tekintélyeké is. Blažeknek sikerült megőriznie a lakóház atmoszféráját, a vásárcsarnoknak azonban a népi építészetben nem volt megfelelője.

Ezúttal mellőznénk annak taglalását, hogy a pszeudo-mór stílus milyen mértékben tartotta magát az eredeti építkezési formákhoz, és menynyiben szándékozott hangsúlyozni a „keleti", vagy „bosnyák" hatást. Kétségtelen viszont, hogy az eklektikus építészetnek ezek a változatai jelentős tényezővé váltak a turizmus tervezett fellendítésének.

„Jelentőségét tekintve a szarajevói városháza után azonnal a Bosanski Brod-i vasútállomás épülete következik" — állapítja meg joggal Ibrahim Krzović, ugyanis a tartományi kormány adminisztrációjának ravaszkodása folytán éppen itt építtették. A legfontosabb szerepet az áruátrakodó hely tölti be, ugyanis itt, a keskeny vágányú és normál nyomtávú vasutak találkozásánál lehet leghatékonyabban „vámellenőrzést" gyakorolni a két irányba áramló tőke felett. Ugyanilyen jelentősége volt az utasok átszállásának. A korszerű értelemben vett turizmus őskorában, amikor még a vasút volt az első és legkényelmesebb közlekedési eszköz, a „keleti kalandra" felhangolódó utasok fogadására Niemeczek 1895-ben turistacsalogató plakáthoz hasonló, díszes állomáshomlokzatot tervezett, amelynek látványos kulisszája önkéntelen sétára hívja az átszálló utasokat.

A két világ határán álló, a titokzatos Boszniát Európától elválasztó pittoreszk kapun üzleti és pénzemberek, családjukkal vagy szeretőjükkel utazó ráérő nábobok, kalandorok, munkát kereső hazátlanok, szellemi foglalkozásúak — írók és művészek, mérnökök és tisztviselők — tömege haladt át. Csontváry 1903-ban itt festette meg ismertté vált jajcei és mostari képeit, később pedig, 1913-ban a vajdasági Pechán József (1875—1922) készít vázlatokat Szarajevó utcáin.

Az állomás vörös csipkéinek élménye vezette el a turistákat. Pařík 1887-ben épült muzulmán (seria) bíró iskolájához, Vanczás 1890-ben befejezett fürdőjéhez, amelyet Gazi Isa bégről neveztek el, a híres sza-

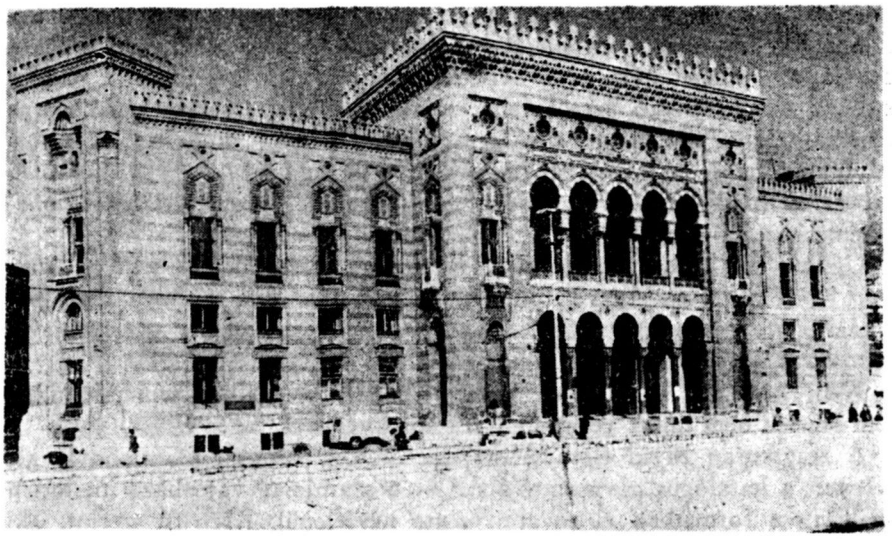

Aleksander Wittek: A Városi Tanács épülete, 1894

rajevói városházához, amely 1891 és 1896 között épült. Ezt a Wittek által tervezett középületet Ivković fejezte be, aki szintén egy látványos városházát hagyott maga után Brčkóban (1891). A sort folytathatnánk Blažek 1898-ban megnyílt mostari gimnáziumával stb.

Az említettek mellett még számos ezekhez hasonló magán- és középület hívja fel magára koloritjával és csipkés mór díszítésével, vagy szaracén boltíveivel a figyelmet. A Bas-Csarsi 1891-ben megépült vendégfogadója ma is kedvelt látogatóhelye a turistáknak, s véleményünk szerint maguk a szarajevóiak is ragaszkodnak hozzá. Egyre nyilvánvalóbb, hogy ezek a létesítmények a maguk formájával és méreteivel a szakemberek eltérő hozzáállása és az elhibázottnak mondható építészeti elgondolások ellenére polgárjogot nyertek.

A történelmi és építészeti változásoknak abban a konglomerátumában, amelyben egy török városka európaivá kezd válni, és lakossága 20 ezerről több mint 50 ezerre növekszik, az építészeti stílusok is gyorsan váltják egymást. A jól megkomponált, de a régebbi koroktól örökölt miliőbe nem teljesen illeszkedő neoreneszánsz épületeket eklektikus stílusúak váltják fel, utána a szecesszió tiltakozása következik, majd a modern építészet előhírnökei a városépítés felgyorsult ritmusában. A korabeli építészeti gyakorlatot és ízlést megtestesítő sorozatban készült építményektől el kell határolnunk a kreativitás nyomait magán viselő épületeket. Igen tiszteletre méltóak azok a kezdeményezések és példák, amelyek a helyi építészeti hagyomány eredeti értékei után kutatnak. 1904-ben a bécsi Wagner-iskola még egy építésze, Ernst Lichtblau kezd hozzá a vidék hagyományos formaművészetének tanulmányozásához. Tevékenységéről a katalógus a következőket írja: „Ezeknek a tanulmányoknak az alapján alakította ki boszniai háztípusának a tervét...,

amelybe kreatív módon építette be a régi bosznia-hercegovinai építészet egyes értékeit (ilyen például a kimagasló alap, a teraszos megközelítés, az épületet körülvevő kert, a pihenésre alkalmas lugas, a padokkal, az udvart övező magas fehér falak, a szögletes rácsos ablakok, az emeleti szinten kialakított tornác, a magas, piramis alakú tető)." A továbbiakban még a következőket olvashatjuk: „*Lichtblau végül ezeket a tapasztalatokat bécsi villája megtervezésekor is igyekezett hasznosítani.*" (kiemelés a szerzőtől)

Ugyanilyen tapasztalatszerzésre törekedett Alexander Wittek is, amikor Kairóban Hasszán szultán mecsetjét és Dar qua it Baya emir palotáját tanulmányozta, hogy az ott szerzett ismereteket a szarajevói városháza megformálásánál felhasználja.

Nem kétséges, hogy ilyen kreatív hozzáállás nélkül sem Lichtblau sem Wittek nem jutott volna messzire törekvéseivel.

A tragikusan rövid életű Alexander Wittek — akit Damjanović kifelejtett a katalógus névmutatójából[6] — a szarajevói városháza mesterien kialakított formáiban él tovább szinte névtelenül. Krzović szerint, aki ma kétségkívül a szarajevói építészet említett időszakának legjobb ismerője, a városháza korának legkifejezőbb szimbóluma, a Bas-Csarsi vendégfogadójáról pedig csak felsőfokban lehet beszélni.

Mindebből arra következtethetünk, hogy felül kell vizsgálnunk az eklekticizmusról mint egy meghatározott történelmi időszak építészeti stílusáról kialakított szemléletünket.

Az utóbbi évtizedekben ugyanis egyre inkább szemtanúi lehetünk a városközpontok revitalizálásának. Számos városnak a központja éppen az eklekticizmus időszakában jött létre. A homlokzatfelújítás alkalmával újra festett díszítő elemek kellemes külsőt kölcsönöznek a megfakult épületeknek.

Mire véljük mindezt, amikor tudatában vagyunk az eklektikus stílus értéktelenségének és az építészet fejlődésére gyakorolt fékező hatásának?

Minden bizonnyal ugyanarról van szó mint a nemrégiben rehabilitált szecesszió esetében, amikor a figyelem az emberi kreativitásnak erre a pompás együttesére, szenvedélyesen kavargó vonalaira és formáira, lobogó színeire, szokatlan megoldásaira és funkcionális térelrendezésére, az építészet és az iparművészet összefonódására irányult.

A szecesszióban jutott kifejezésre a századforduló szorongásos életérzése, a korábbi stílus elmeszesedett múltbafordulása elleni tiltakozás, de a bizonytalan jövő megsejtése is. Az alapvető társadalmi változásoktól ösztönözve az új század küszöbén a szecesszió a nyugtalan ember lelkiállapotának kifejezőjeként vált egységes művészeti kifejezésformává.

Az eklekticizmust, amelyet mint párhuzamos irányzatot a szecesszió nem túlságosan szívelt, még jobban elítélte a rákövetkező évtizedekben kibontakozó és többnyire személytelen építészet.

A nagyüzemi építkezést megelégelő ember, akinek egyéniségét szinte megsemmisítették az antihumánus szükségletből létrejött, hűvösen ismétlődő csupasz felületek, s akit visszariasztott az egyre ellenőrizhetetle-

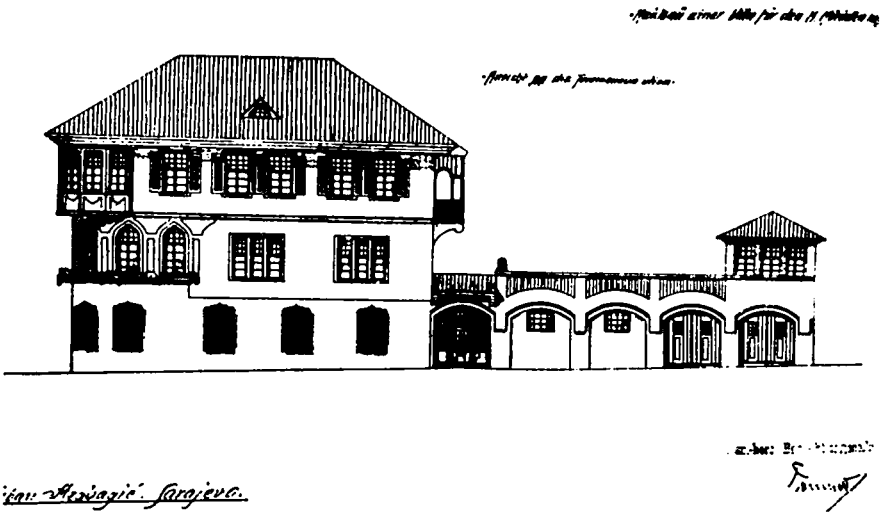

Rudolf Tönnies: H. N. Azabagić villája, 1910 körül

nebbé váló technológiai fejlődés, egyre inkább vágyott gyermekkora színes álmai után.

Az eklekticizmus kötetlen játékba csalogatja az embert, noha az az épületek olcsó és sekélyes különbözőségeiben jut kifejezésre. A feszült idegállapot megnyugtatásához olyannyira szükséges játékossággal, a formák, a díszek, a színek sokaságával és felesleges részletezéssel hívja fel magára a figyelmet. Amikor ezeknek a ma már kihalt foglalkozásoknak a segítségével mesteri tökéllyel készítik el a tervezők által kidolgozott valamennyi részletet, akkor az épület a maga autentikus egységével az egyediségnek a sorozatgyártás feletti győzelmét jelenti, s lényegtelenné válik a funkcionalitás és a gazdaságosság.

Valójában az eklektikus díszek is sorozatgyártás eredményei, mert többségük gipszöntvény, amely idővel ugyanúgy megfakul, mint a tulajdonosa anyagi helyzetéről árulkodó kopott bunda, de ezeket éppen a kopottság „patinája" teszi emberi léptékűvé.

A szerencsés véletlen úgy hozta, hogy a Karl Pařik által 1898-ban befejezett színházépületben megrendezett építészeti kiállítás helyszínén láthattuk Mersad Berber szarajevói festő jellegzetes alkotásait.

Képeinek a Bosznia-Hercegovina múltjában gyökerező, megrázó és autentikus világa nem más, mint szorongásos megnyilvánulás a ma emberéről és koráról. Vásznairól a jelen lüktetése érződik, még ha alkotójuk virtuozitása elválaszthatatlan is a szülőföld élményétől, s eklektikus kifejezésmódja a múlt nagyjainak nyomdokain jár. Az emlékezet aranyködéből és sokszínűségéből kibontakozva válnak korszerű emberi tartalommá, a biológiai végesség tragikus vagy éppen fenkölt túlhaladóivá, a humanitás kreatív emberi lenyomataivá.

Alexander Wittek városházája is túlélte alkotóját, a múlt csodálatával betelni nem tudó látnokot, a városszerkezet szerves részeként dokumentálja a történelmet, és válik az emberi környezet sajátos értékévé. Öltözékét az alkotó az építészeti hagyományok kelléktárából kölcsönözte, Zsolnay-kerámiája a névtelen mesterek kezenyomát viseli magán. Az utolsó simításokat a harminc éves Ćiril Iveković, a pályakezdő építész végezte el rajta.

Frantisek Blažek 33 éves volt a mostari gimnázium építésekor és a bosnyák lakóház milleneumi bemutatója idején. Karl Pařik harminc éves volt, amikor megformálta a muzulmán (seria) bíró iskolát, Jozef Vanczás pedig mindössze 25, amikor katedrálisát és kormánypalotáját megtervezte, s 52 éves, mikor 1911-ben a boszniai tartományi gyűlés elé terjeszti az általa megszövegezett műemlékvédelmi határozatot.

Az idegenből érkezett, többnyire fiatal műépítészek alkotásaikkal beleolvadtak a város jövőképébe, amelynek látképén a névtelenségükben is jelen vannak. Fiatalos törekvéseik és érett elgondolásaik divathullámokat és kormánytöréseket túlélve pazar részleteikkel, szellemes balkonjaikkal mértékkel taglalt tömegükkel, játékos tetőszerkezetükkel, színvilágukkal és hellyel-közzel megőrzött enteriőrjeikkel itt-ott fennmaradt fényűző berendezésükkel hirdetik létüket.

Hermina Rädisch 1903-ban épült villája a maga szecessziós virágaival a tiszta felületek iránti vonzódás mór koloritját és a modern törekvések csíráit magukban hordozó leegyszerűsített formákat közvetíti felénk. Rudolf Tönnies az eklektikus díszekkel játszadozott el a szecesszió ritmusában, és a soron következő építészeti stílus racionalizmusát jelentette be az 1911-ben épült Salom-palotán. Jan Kotera Slaviájának erőteljes konzoljai „egyedülálló példái a szimbolizmusnak, a szecesszionak, a kubizmusnak és az expressionizmusnak".[7] Míg Európában az említett stílusok egymás ellen vívják harcukat, és a futurizmus a gépkocsikban, repülőkben az elkövetkező korszak legfontosabb jellemvonását, a gyorsaságot fedezi fel, Jozef Gramer Bosznia közepén az általa tervezett Orešković-ház megformálása során a keleti színvilágot ötvözve az angol méretarányokkal megfogalmazta a maga szecessziós tiltakozását. A még ugyanabban az évben fellángolt felkelés az osztrák —magyar építészet számára a vég kezdetét jelentette.

Ezek az építészettörténeti emlékek a múló idő nyomát magukon viselve többé vagy kevésbé impresszív szerepet töltenek be Szarajevó és a többi bosznia-hercegovinai város sajátos külsejében.

A kreatív személyiségek teremtő ereje által autentikussá formált eklektikus épületek méltóak arra, hogy védelembe vegyük őket a korszerű városépítés tekintetnélküliségével szemben. Annál is inkább, mert a századforduló építészei ifjúságukat és tehetségüket feláldozva eljutottak az autochton építészet és hagyományok sajátosságainak és értékeinek a felismeréséig.

A tanulmány utolsó, A bosnyák stílus keresése című fejezete sorolja fel melléfogásaikat, amelyekért nem vonhatók felelősségre és a helyi

formák alkalmazására tett erőfeszítéseiket, amelyek eredménnyel jártak.

Bosznia-Hercegovina 1878—1918 közötti építészete a múlt kövületeként él tovább a mai nemzedékek mindennapi környezetében, és olyan értékes hagyomány, amelynek az emberi pszichére gyakorolt hatását és értékeit még hosszú időn át fogják kutatni.

A különböző törekvéseket, az ellentmondásoktól terhes idők jelenségeit mozaikba foglalni, az értékeket kiemelni és a műépítészek életét is megvilágítani szándékozó kiállítás és katalógus egyedülálló kezdeményezést jelent ennek a megismételhetetlen és sajátos „európaiságnak" — építészeti hagyománynak méltó továbbéltetésére.

(A képeket a kiállítás katalógusából vettük át.)

Jegyzetek

[1] Arhitektura Bosne i Hercegovine (Bosznia-Hercegovina építészete 1878—1918) Ibrahim Krzović bevezető tanulmányával, Bosznia-Hercegovina Művészeti Galériájának a kiadása, Szarajevó, 1987.

[2] Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: Magyarország története (rövid áttekintés), Gondolat, IV. kiadás, Budapest, 1979., 222. o.

[3] Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, szerkesztette Matlekovics Sándor, III. kötet, Budapest; az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, a kiállítás szervezete és berendezése, Bosnyákország és Hercegovina kiállítása c. fejezet, 445. o.

[4] I. m. 448. o.

[5] I. m. 450. o.

[6] Damjanović, Danka: Važniji arhitekti, inžinjeri i tehničari (A fontosabb építészek és technikusok) c. tanulmánya a katalógusban. 32 nevet vonultat fel rövidebb-hosszabb életrajzi ismertetéssel és a vonatkozó irodalom felsorolásával. Egyes műépítészek halálának az évszámát nem tüntette fel, mert Szarajevóból távozva nyomuk veszett, másoknak viszont csak a neve maradt fenn. Az adatok az erőfeszítések ellenére szűkösek, ezért az olvasók kiegészítéseit szívesen fogadnánk. Ezt azért említjük, mert például a kiállítás hírére ezekben a napokban ajánlotta fel segítségét Karl Pařik unokája.

[7] Krzović, Ibrahim tanulmánya a katalógusban, 135. o.

Rezime

Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878—1918

Umjetnička galerija BiH, Sarajevo, 17. II—13. III 1987.

Izložba pod gornjim nazivom, snimcima i dokumentacijom, svedoči o veoma uzbudljivom razdoblju u razvoju urbane strukture Sarajeva i drugih bosansko-hercegovačkih gradova. To je doba austrougarske okupacije ovih krajeva, kada Sarajevo od turske varošice izrasta u grad — arhitekturom sličnoj kao u gradovima Monarhije. Smenjuju se neo-istorijski stilovi, javlja secesija i vrše pokušaji zasnivanja „bosanskohercegovačkog" stila.

Mr Ibrahim Krzović, uvodnom studijom daje veoma iscrpan pregled a priloženim fotosima (izložbenim eksponatima) ukazuje na trajne vrednosti pojedinih gradjevina.

Mr Danka Damjanović, priložila je imenik: Važniji arhitekti inženjeri i tehničari, prilažući i raspoložive biografske podatke. Među imenima ima krajnje oskudno obradjenih ličnosti: Buday, József, arhitekta, rodjen u Komaromu (Mađarska) 18. VI 1854. — ?; David, Max, arhitekta, roden u Moravskoj 7. XII 1959. — ?; Niemeczek, Hans, arhitekta, deluje u Sarajevu u godinama prekretnice vekova; Pánek, Carl, arhitekta, Mistek (Čehoslovačka), 11. VI 1860. — ?; Ribarch, Matthäus, inženjer, (?); Wittek, Alexander, projektant Većnice (?) itd. Naime, graditelji Sarajeva bili su mahom pridošlice sa teritorije Čehoslovačke i daleko manje iz Madjarske. Iza njih, ostala su vredna ostvarenja ali malo ili ništa zapisa u literaturi.

Aleksandar Vitek, na primer, maštovit i talentovani arhitekta, projektant sarajevske Većnice, raskošno ukrašene, pored druge dekoracije i vrednim, plavo-belim pločama žolnai keramike, umro je mlad bez zapisa o poreklu, školovanju i eventualnim uticajnim profesorima. Pripadao je grupi graditelja, koji su ostvarili dragocene objekte u „mavarskom stilu", administrativno podržavanom, ali sa kreativnim osobenostima pojedinca-projektanta.

Izložba, stručno prezentirana graditeljska baština u kojoj se naročito ističe razdoblje eklektike, kome pripada i pomenuti „mavarski" stil, navodi nas na razmišljanje o potrebi revidiranja stava o tom prezrenom „nestilu" medju stilovima uoči prekretnice vekova.

Poput slikara Mersada Berbera, koji u danas ostvarene nezaboravne, autentične kreacije stiže sa polazišta kompilacije velikih slikarskih uzora prošlosti, arhitekti su, takodjer, ostvarivali jedinstvene gradjevine — u skladu sa kreativnim nabojem u sebi.

Revitalizacijom gradskih jezgara, sve češće dolazimo u situaciju da moramo priznavati osobenosti ovih građevina; bliske su čoveku danas, zasićenom od „funkcionalističkih" izgovora projektanata, često neinventivnih i surovih volumena savremene arhitekture.

Otkrivajući izložbom jedinstveno razdoblje gradogradnje u vreme austrougarske okupacije, organizatori su reprezentativnim katalogom otvorili mogućnost svestranijem sagledavanju i vrednovanju arhitektonskog nasledja sa prekretnice vekova: eklektike, secesije i kratkog perioda traganja za novim stilom primerenim prirodnom okruženju, što je graditeljska praksa mahom zanemarivala, tada pa još i danas! Istovremeno, autori izložbe i kataloga, skrenuli su pažnju na maštovite ansamble „mavarske" zablude, slične Lehne-

rovoj (Lechner, Ödön) kada je započinjao traganje za „madjarskim nacionalnim stilom". Ne može se, medjutim sporiti, da su te gradjevine akcenti, traju živopisnošću oblika i lepotom dekoracije, poput sarajevske Većnice i Vitekovog „sebilja", mete turističkih foto-objektiva na Baščaršiji.

B. D.

Summary

The Architecture of Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1918

The Art Gallery of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo,
from February 17th till March 13th, 1987.

The Exhibition under the above mentioned title, by photos and documentation testify about a very exciting period in the development of the urban structure of Sarajevo and other towns in Bosnia and Herzegovina. It is the period of the Austria Hungarian occupation of these areas, when Sarajevo from a turkish village grows into a town similar in construction to the other towns of the Monarchy. The new-historian styles replaced one another, the secession appeared and attempts were made for the foundation of a „bosnian and herzegovinian" style.

Mr. Ibrahim Krzović, M. A. in the leading article gave a detailed survey, which along with the exhibited photos showed the everlasting values of some constructions. Mrs. Manka Damjanović, M. A. added a register of the prominent architects, civil engineers and technicians with the available biographies.

Among the names there are some very sparingly treated: Buday, József, architect, born in Komarom (Hungary) on July 18, 1854. — ?; David, Max, architect, born in Moravia, on December 7, 1859. — ?; Niemechek, Hans, architect, worked in Sarajevo in the period of turningpoint of the centuries; Panec, Carl, architect, born in Mistek (Chechoslovakia), on June 11, 1860. — ?; Ribarch, Matthaus, engineer, (?); Wittec, Alexander, the constructor of the Town Hall (?) and so on.

Namely the builders of Sarajevo were mostly newcomers from Chechoslovakia and far less from Hungary. They had left behind valuable creations but very little or no record in literature.

Alexander Wittec, for example, the imaginative and gifter architect, the designer of Town Hall in Sarajevo, luxuriously ornamented among other decorations by valuable blue and white slabs of Zsolnay ceramics, died young, with no records about his origin, schooling and possible influential teachers.

He belonged to a group of architects which had left behind valuable objects in „moorish" style, administratively supported, but at the same time holding the individual creativity of the constructor.

The Exhibition professionally presented the architectural inheritance, particulary emphased the period of eclectic which included the mentioned moorish style and made us to revise our opinion about this despised „non-style" among the other styles on the eve of the turning-point of the centuries.

Like the painter Mersad Berber, whose starting point were great painting

models of past, the architects also created unique buildings in harmony with the creativity they possessed.

By revitalization of the urban cores, we are more often in position to acknowledge the peculiarities of those buildings so close to people today, who are fed up with „Functionalistic" excuses made by architects, often unimaginative and brutal volume of the up to date architecture.

The Exhibition reveals a period of constructing the structures of the towns during the Austria-Hungarian occupation, and by means of the representative catalogue, the organizers opened the possibility to survey and evaluate the architectonic inheritance from the turning point of the centuries: eclectic, secession and a short period search for a new style keeping up with the natural surrounding, so long neglected in building practice even today.

At the same time the authors of the Exhibition and the catalogue called attention to the imaginative ensembles of „moorish" delusion, similar to Lecher's (Lechner, Ödön) tracing for „the Hungarian national Style". However, it is impossible to deny that those buildings represent symbols and last together with the picturesque forms and beautiful decorations like the Town Hall in Sarajevo or Wittec's „ornamental well", the targets of the tourists snap shots in Baščaršija.

Miloš Nikolić

MARXIZMUS AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

III. RÉSZ

Az újbaloldal, illetve a hatvanas évek diákmozgalma

A marxizmus fejlődésének harmadik hulláma az Egyesült Államokban az újbaloldal mozgalmával veszi kezdetét a hatvanas évek elején. Még ugyanebben az évtizedben tömeges mozgalommá válik, az évtized végére pedig már el is hal.

Az újbaloldal mozgalmát nem Marx eszméi inspirálták, bár közülük némelyek — különféle változatokban — kimutathatók. Ez a mozgalom nem elméleti megismerésen, illetve a jelen és a jövő társadalomképének elméletileg megalapozott kritikai elemzésén alapult és fejlődött, s nem is „egy Európából átvett jövőkép kialakításával kezdődött, amely elmeletet és történelmet egyaránt magába foglal, hanem azzal, hogy tudatára ébredtek a demokratikus proklamációk és a nem demokratikus valóság közötti ellentmondásnak. Gyökerének az abolicoinisták és Wobblie-k, nem pedig Marx tekinthető".[173]

Habár nem elméleti ellaborátumok és víziók, s nem Marx eszméinek hatására jött létre, a mozgalomnak köszönhetően fokozódik majd a marxista elmélet iránti érdeklődés akadémiai körökben, hatására intenzívebbé válik a marxista kutatás és írói tevékenység, és kialakul az amerikai marxizmus új hulláma a hetvenes években.

Az amerikai újbaloldal jelentősen különbözik a régi baloldaltól — nemcsak az amerikaitól, hanem általában. Herbert Marcuse erről a következőket mondja: „(Az újbaloldal) először is — egyes kisebb csoportjaitól eltekintve — nem ortodox marxista és nem szocialista. Mély bizalmatlanság jellemzi minden ideológiával szemben... Emellett — ismét kevés kivétellel — semmilyen módon sem kötődik a munkásosztályhoz mint forradalmi osztályhoz. Így hát osztályszempontból ő maga teljesen meghatározhatatlan. Értelmiségiek, a polgári jogokért harcoló mozgalom képviselői, az ifjúság — főleg annak radikális elemei — alkotják... Olyan ellenzékről van tehát szó, amely semmiféle hasonlóságot nem mutat a marxizmus emlegette klasszikus fornadalmi erővel... Véleményem

szerint az ellenzéknek ez a merőben nem ortodox volta az »egydimenziós társadalom« hű kifejezője. Ilyen körülmények közepette az ellenzék a fennálló rend outsider-eire korlátozódik, vagyis először nem privilegizáltakra, majd azokra a privilegizáltakra, akiknek tudata és ösztöne szembeszegül az adott társadalmi irányvétellel... A társadalom azon rétegeire gondolok, amelynek pozíciója és műveltsége folytán még lehetősége van a tények meg- és felismerésére..."[174] A nem privilegizáltak közé elsősorban, és leginkább „a faji és nemzeti kisebbségek" tartoznak, a privilegizáltak közé az egyetemisták.

„Ez egy, a társadalom többségével szemben álló ellenzék, ideértve a munkásosztályt is... Az ellenzék az adott rendszer egész életvitele — way of life — ellen lázad, a rendszer állandó nyomása ellen, amely a represszív és destruktív termelékenység folytán egyre embertelenebb módon mindent áruvá degradál. A rendszer ellen irányuló oppozíciót csak a polgári jogokért harcoló mozgalom, majd a vietnami háború mozgósította... A vietnami háború fedte fel először a diákság előtt a fennálló rendszer lényegét: az expanzió és agresszió rendszerre jellemző immanens és a nemzetközi konkurenciaharc brutális voltát."[175]

Wini Brienes, az amerikai újbaloldalt elemezve a következő jelentős — az új- és régi baloldalt megkülönböztető eltérésekre mutat rá: Először is, a régi baloldal minden irányzata és szervezete megszállottja volt a Szovjetuniónak[176] (a kommunisták számára a Szovjetunió a „szocialista paradicsom", a szociáldemokraták számára a „nagy bűnös" megtestesítője, a trockisták számára pedig valami a kettő között), és politikájukat, valamint ideológiájukat a szóban forgó országhoz való viszonyulásuktól függően definiálták. Az újbaloldal számára a Szovjetuniónak közel sem volt akkora jelentősége. Másodszor, az új baloldaltól eltérően „a régi baloldal egészében véve azt a nézetet képviselte, miszerint az ipari munkásosztály az a hatóerő, amely a kapitalizmust szocializmussá változtatja" és „a lakosság munkásosztályhoz nem tartozó szegmentumaira nem tekintett a szocialista átalakulás támaszaként". Harmadszor „a régi baloldal a történelem, a kapitalizmus és a baloldali politika gazdasági interpretálását helyezi előtérbe", és „bizonyos kivételektől eltekintve olyan kérdéseket taglal, mint az elidegenedés, a bürokrácia. A kultúrát pedig a legjobb esetben is csak szekundárisnak tekinti." Az újbaloldal viszont ez utóbbi kérdésnek megkülönböztetett figyelmet szentelt és megkérdőjelezte a gazdasági determinizmust. Negyedszer, „a régi baloldal hitt a kapitalizmusnak fentről történő »progresszív« reformjában". Ötödször, „talán a legjelentősebb" különbség: „a régi baloldal tevékenységének fő szervezeti formája a politikai párt volt, míg az újbaloldal esetében nem ez a helyzet. Hatodszor, az újbaloldal a participatív (részvételi) demokrácia eszméjét és gyakorlatát érvényesítette. Hetedszer, a régi baloldalt főleg a forradalom „objektív forrásai" foglalkoztatták, míg az újbaloldal a „szubjektív feltételek" jelentőségére világít rá. És végül, „a régi baloldal inkább volt szocialista, mint az új". „A diákmozgalmak — legalábbis a mozgalom kezdeti szakaszában — nem voltak szocialista irányultságúak

a szó tradicionális értelmében." James Weinstein szerint Stangton Lynd „*Socialism, the Forbidden World*" című, 1963-ban a Studies on the Left-ben megjelent tanulmánya volt „az első explicit értekezés a szocialista perspektíva szükségességéről" az újbaloldalon belül.[177]

Az amerikai újbaloldal eszmeileg igen heterogén politikai mozgalom volt. „Visszatekintve elmondható — írta Dick Howard — hogy az újbaloldal elképesztően zilált képet mutatott. Mindenféle — a különböző problémák kapcsán vezetett kampányok egyesítette — politikai és erkölcsi meggyőződést magában foglalt, ami a színes amerikai „kabát" rendkívül összetett szövetét bizonyítja. A társadalom kritikusait nem a jövő víziója egyesítette, hanem a gerilla mozgalmak képzete, a velük való azonosulás, tekintet nélkül arra, hogy Castro híveiről, keresztényekről vagy trockistákról volt-e szó; azonosulás a kelet-európai értelmiséggel és ifjúsággal, akik szabadon mertek szólni a totális bürokrácia merev világában; azonosulás a vietnamiakkal, kínaiakkal, észak-koreaiakkal, sőt még az albánokkal is. A figyelmet az amerikai négerekre, az etnikai csoportok szegény rétegeire és a hagyományos munkásosztályra irányították. A mozgalom követői számára egyaránt fontos volt Camus és Marx, a biblia és *Az ellentmondásokról*, Nietzsche és Freud, Bakunyin és Tolsztoj. Mindez (egy ideig) összhangban állt a mindennapok átstrukturálására irányuló törekvésekkel, az ellenkultúra megteremtésével, miközben ugyanakkor harcok folytak az imperialista kapitalizmus mint legfőbb ellenség ellen is".[178]

Az újbaloldal mozgalmát valójában néhány tiltakozó mozgalom alkotta, mindenekelőtt a polgári jogokért harcoló mozgalom (Civil Rights Movement), az egyetemi reformot (University Reform Movement) a szólásszabadságot (The Free Speach Movement) követelő mozgalmak, a háborúellenes, vagyis a vietnami háború elleni mozgalom, néhány színesbőrű- és nőmozgalom. E harcias tiltakozó mozgalmak mellett meg kell említeni az ellenkultúra előretörését, illetve a hippimozgalmat, amely századunk kultúrájának fő jegyei iránt tanúsított gyűlöletével és radikális elutasításával az ifjúság sajátos kultúrforradalmának megteremtésén fáradozott.

A hippimozgalom virágzása idején, 1967-ben Martin Nicolaus, a kiemelkedő amerikai marxista (Marx *Grundrisse*-jének fordítója) a következőket írja: „Nem szeretném elhitetni, hogy a hippikultúra forradalmi erőt képvisel, illetve képvisel majd . . . , amely megváltoztatja a kapitalizmus alapvető politikai és gazdasági struktúráját, lehetséges azonban, hogy léte jelentősen aláássa majd a fennálló értékrendszert, amely lényeges a kapitalista társadalom zavartalan funkcionálása szempontjából."[179]

Bár néhány tiltakozó mozgalmat is magába foglalt, az amerikai újbaloldal mindenekelőtt diákmozgalom volt, amely az amerikai egyetemeken bontakozott ki. „Az újbaloldal — hangsúlyozza Martin Sklar és James Weinstein — lényegében egyetemista mozgalom. Tagjainak és aktivistáinak legnagyobb része a középosztálybeli családokból került ki, igen sokuk pedig a felső középosztályból."[180] A diákmozgalom az egyetemeknek az

amerikai társadalomban betöltött ellentmondásos társadalmi helyzete és szerepe miatt bontakozott ki. Christopher Lasch szerint „az egyetem funkciói között feszülő konfliktusok radikalizálták az egyetemistákat: az egyetem egyrészt a szabad gondolat központja, másrészt viszont erősen korumpált a hatalom, a különféle korporációk és a hadsereg által."[181] Ez „a radikalizmus abból az érzésből eredeztethető, miszerint az amerikai társadalomnak nem sikerült lehetőségeivel és megfogalmazott értékeivel összhangban élnie. A demokráciáról, liberalizmusról szóló mese félrevezetésnek bizonyult, olyan álcának, amely mögött a nagy korporációk neokolonialista háborút folytatnak, ízléssel, gondolkodással és szükségletekkel manipulálnak, hogy új jelentőséget tulajdonítsanak valamely terméknek, amely ugyanolyan mértékben degradálja, mint amilyen mértékben kielégíti a szükségleteket... Ez a radikalizmus azonban nem az anyagi szegénység tudatosodásának eredménye, hanem inkább az emberi viszonyokban és értékekben kifejezésre jutó szegénységgel hozható összefüggésbe."[182]

A radikalizált diákmozgalom fejlődési témáit, intencióit, az előtérbe állított problémákat, valamint ellentmondásosságát tekintve lényegében a hatvanas évek legtömegesebb baloldali egyetemista szervezetével — a Student for a Democratic Society-vel, az SDS-szel — vizsgálható szoros összefüggésben. Az SDS 1960-ban jött létre a szocialista irányvételű League for Industrial Democracy elnevezésű szervezetből (kétszázötven tag, nyolc egyetemi szervezet) és 1968-ban érte el erejének tetőfokát: százezer tagot tömörített mintegy négyszáz egyetemi szervezetbe. Irwing Howe az ismert jobboldali (szociáldemokrata) amerikai szocialista, aki nemigen rokonszenvezett a hatvanas évek diákmozgalmával, úgy tűnik, helyesen a következő három fázist különbözteti meg az SDS fejlődésében: „Az első fázist a populista testvériség jellemezte, és az az idealista törekvés állt homlokterében, amely az amerikai tradíció egalitárius törekvéseinek megvalósulását sürgette; kifejezett volt a politikához való ideológiamentes, sőt antiideologikus viszonya és a lokális közösségbe való visszavonulás stratégiája az elnyomott kisebbségeknek való segítségnyújtás céljából." „Az újbaloldal második fejlődési szakasza éles fordulatot képvisel: visszakanyarodást a testvéri szimpátiától a káros dogmákhoz, a szépségtől, a participatív demokráciától vissza az avantgard elit merevségéhez, a szeretet szellemétől és erőszaknélküliségtől vissza az erőszakért való kvázi-leninista lelkesedéshez."[183] Howe szerint 1970-ben, könyve írásakor, mintha kezdetét vette volna az egyetemista újbaloldal fejlődésének harmadik szakasza, amelyben frakciói a Weatherman-ek és Crazy-k „úgy tűnik, felhagynak azzal, amit ortodox leninizmusnak tartunk és az avanturista erőszak, a megjátszott elkeseredés, sőt a huliganizmus valamiféle keveréke felé fordulnak, szociálpatológikus tüneteket juttatva kifejezésre."[184]

„Az amerikai SDS történetére úgy is tekinthetünk — írja Dick Howard —, mint a forradalmi szubjektum keresésére",[185] amit alapvetően egy belső feszültség jellemzett. „Feszültség volt ugyanis azok között,

akik saját hsznukat tartva szem előtt szükségét érezték egy új társadalomnak, és ezért önmagukat és a hasonló szociális státusúakat tekintették a forradalmi mozgalom legitim tényezőjének, valamint azok között, akik önmagukat a kiváltságos középosztály részének érezték, és akiknek »radikálisokként« az a feladat jutott, hogy megszervezzék a valóban elnyomott csoportokat és támogassák harcukat."[186] Először az előbbiek léptek színre. „A jelentől a jövőbe vezető út stratégiája azon a meggyőződésen alapult — írja Kirkpatrick Sale az SDS első napjairól —, hogy a diákság, az egyetemi káder és az intelligencia létrehozhatja Amerika számára az újbaloldalt, méghozzá a törvényhozó hatalom, a gyárak, az utcák tömegeinek kizárásával, kifejezetten az egyetemre mint „a társadalmi változásokat sürgető mozgalom egyetlen lehetséges bázisára és tényezőjére"[167] támaszkodva.

Az 1972 tavaszán elfogadott Port Huron Statement (szerzője Tom Hayden, az SDS egyik kiemelkedő vezére) — az a dokumentum, amely egész 1968-ig az SDS egyfajta programnyilatkozatakénti funkcionált — előtérbe épp az egyetem szerepét állítja:

„1. Amerikában az újbaloldalnak *valóban* felkészültnek kell lennie intellektuálisan; munkaeszközként az értelemre, a tiszteletre és a gondolkodásra kell támaszkodnia. Az egyetem lehetővé teszi a politika számára, hogy az akadémiai élet segítője legyen, és az értelemmel áthatott akcióknak sem áll az útjában.

2. Az újbaloldalnak ahhoz, hogy jelentős társadalmi szerepet tölthessen be, át kell szőnie a társadalom egészét. Az egyetemek megoszlása ilyen értelemben eleget tesz ennek a követelménynek.

3. Az újbaloldalnak a fiatalokra kell támaszkodnia, azokra, akik a háború után nőttek fel, és a fiatalok további regrutálásának is figyelmet kell szentelnie. Ebben is az egyetem a legjobb kiindulópont.

4. Az újbaloldalnak fel kell ölelnie a liberálisokat és a szocialistákat... Mivel az egyetem értelmesebb intézmény a politikai pártnál, így lehetővé kell tennie, hogy e két tradíció vitát nyisson az őket megkülönböztető jegyekről, és hogy keressék a politikai szintézis lehetőségeit.

5. Az újbaloldalnak vitát kell kezdeményeznie az egész ország területén, amennyiben a nemzeti politika és a nemzeti apátia megváltoztatására törekszik. Az ideális egyetem a vita közössége...

6. Az újbaloldalnak korunk összetettségét olyan kérdésekké kell transzformálnia, amelyek minden emberi lény számára érthetőek és világosak. Magyarázatot kell adnia arra a reménytelenségre és közömbösségre, amely az embert hatalmába kerítette, hogy ez utóbbi felmérhesse saját személyes nehézségeinek politikai, társadalmi és gazdasági forrásait és szervezkedni tudjon a társadalom megváltoztatása érdekében. A feltételezett prosperitás, az erkölcsi önelégültség és politikai manipuláció időszakában az újbaloldal nem apellálhat kizárólag a gyomorra, mint a társadalmi reform hajtóerejére. A komoly egyéni erőfeszítéseket igénylő változások, alternatívák okát korábban nem tapasztalt alapossággal kell megindokolnia. Ehhez az aktivitáshoz pedig az egyetem a legmegfelelőbb hely."[188]

A fentiekből is kitűnik az a meggyőződés, miszerint a szükséges társadalmi változások legfőbb szubjektumai az egyetemek és az egyetemisták. „A társadalmi változásokat itt még mindig — amint azt a Port Huron Statement többi kitétele is bizonyítja — az amerikai demokratikus tradíció szellemében értelmezik, a népi önigazgatás, az egalitárius etika és a társadalmi igazságosság tradicionális amerikai eszméinek folytonosságában."[189] Ennek az ismert reformista politikának a legfőbb jelentősége pedig abban a radikális felismerésben rejlik — legalábbis Kirkpatrick szerint —, miszerint mindezek a problémák egymással szoros összefüggésben állnak és hogy az amerikai rendszer egészére vonatkoznak... Hogy az egyik területen kiütköző társadalmi betegségek szorosan összefüggnek más területekéivel, s így a megoldások sem lehetnek parciálisak."[190] Ám hamarosan, alig egy évvel később, azok lépnek színre, akik a középosztályhoz való tartozásuk miatti bűntudatukban a radikális változások más hatótényezői után kutatnak, és végül a „szegények", különösen pedig „a társadalomtól elszakadtak, az outsider-ek, a kizsákmányolt és üldözött fajok, valamint a színes bőrűek, a munkanélküliek mellé állnak", közöttük is elsősorban a fiatalok mellé.

A szegények potenciális radikalizmusát az SDS egyik vezető egyénisége épp a szegénységből és nyomorból vezeti le, amit a következőképp ecsetel: „A szinte törvényszerűen rossz lakáskörülményeket, a gyenge és megalázó szociális gondoskodást, a destruktív városrendezési politikát, a rendőrség kíméletlen magatartását, a nem megfelelő iskolákat és kommunális szolgáltatásokat... az elnyomás rendszereként éli át, ami így egészében véve túlnő az említett problémák mindegyikén."[191]

Nyomoruk folytán a szegények a radikális változások szubjektumává válhatnak, amint nyomoruk okának tudatára ébrednek. Egymaguk azonban erre nem képesek. Azért vannak az egyetemisták, hogy felvilágosítsák és megszervezzék őket. És mint ahogy az ifjú Marx 1843-ban azért száll síkra, hogy „a szenvedő emberiség" egyesüljön a „gondolkodó emberiséggel" a radikális társadalmi változások érdekében, ugyanígy a radikalizálódott amerikai diákság is a szegények és a gondolkodók szövetségében látja a társadalmi változások zálogát a hatvanas években. Arról, hogy miként jöhet létre ez a szövetség az olyannyira különböző társadalmi környezetből kikerülő társadalmi csoportok között (ahol az egyik csoporthoz tartozók „azért vesznek részt a mozgalomban, mert a fennálló rendszerben már nincs mit elérniük", a másik csoportbeliek pedig azért, mert „túl sokat kaptak tőle"),[192] Tom Hayden a következőket írja: „A diákság hoz magával valamit, és puszta jelenléte is azt sugallja a szegényeknek, hogy aktivista eszméik végül mégis helyesek lehetnek. Egyedül a diákság mondhatja: »Nézzétek, mi abban a világban élünk, amely váltig azt állítja, hogy ti alkalmatlanok vagytok, de mi tudjuk, hogy ez hazugság...« A diákok láthatóvá és ijesztővé tehetik a szegénység problémáját... Végül a diákok és a szegények kölcsönösen lehetővé tehetik egymás számára, hogy valóságosnak érezzék magukat."[193]

A feszültséget, amelyről James Weinstein beszél, már 1962 végén és

1963 elején a következő alternatíva élezte ki: Vajon az egyetem keretében, a diáksággal, vagy pedig az egyetemen kívül, a szegénységgel karöltve kell-e a mozgalmat megvalósítani? Erről a feszültségről, illetve az SDS számára sorsdöntő alternatíváról Sale a következőket írja: „A két alternatíva közötti feszültség közvetlenül is kifejezésre jut az évtized folyamán a diákmozgalom minden fázisában, több dilemma elé állítva az érintetteket: Vajon az egyetem a valóságos társadalmi változásokat kiszközölni tudók fészke-e, avagy azok üvegháza, akik ellenállnak ezen változásoknak? Vajon a társadalmi változások igazi hatótényezői-e az egyetemisták, avagy el kell hagyniuk a campus-okat és a külső, »valós« világban kell hatást kifejteniük? Vajon az egyetemek olyan bázisok-e, ahonnan sikeresen támadható a társadalmi rendszer, vagy pedig a rendszer olyan bástyái, amelyek épp e rendszer kegyenceinek a kitermelői? Az első lehetőség a Berkley Free Speach Movement-hez, az egyetemista hatalom létrehozásához, a lázadások robbanásszerű elterjedéséhez vezet az egyetemeken; a másik viszont a gettók megszervezéséről szóló SDS tervezetekig, a szabadegyetemekig, az ifjúsági gettó „dropp out" kultúrájáig visz el . . .")[194]

1964 elején az SDS elfogadja a The Economic Ressearch and Action Project (ERAP) című tervezetet és ezzel összhangban a diákság aktivistái elhagyják az egyetemet és a nép közé: a szegények, a színes bőrűek, a gettók lakói közé mennek, hogy felvilágosítsák és forradalmi szubjektummá formálják őket. Mintha az SDS-be tömörült egyetemistákat századunk hatvanas éveiben Pavel Akszelrod orosz narodnyik 1870-ben megfogalmazott szavai vezérelték volna: „Aki a nép javáért kíván cselekedni, el kell hogy hagyja az egyetemet, le kell hogy mondjon kiváltságos helyzetéről, családjáról, sőt hátat kell fordítania a tudománynak és művészetnek is. Meg kell hogy szakítsa a magasabb osztályokhoz fűződő minden kapcsolatát, le kell rombolnia maga mögött minden hidat, önként kell elvágnia minden visszavezető utat. Egész belső lényét át kell formálnia, hogy együtt érezzen a nép legalacsonyabb rétegeivel, nem csak ideológiai, hanem a mindennapi élet viszonylatában is."[195]

„Az SDS — Sale szerint — a hatvanas évek széles körű neonarodnyikos szellemiségének csak egy része, egyike az elsőknek azon szervezetek közül, amelyeket ez a szellem ösztönzött és mozgósított, az egyetlen, amely direkt támadást intézett a gettók ellen, és amely ezt a gyakorlatot az elmélet és gyakorlat terén egyaránt szorgalmazta."[196]

Habár az SDS „forradalmi trajektóriáját" (Tom Hayden)[197] keresó kivonulása az egyetemről hatással volt arra, hogy az SDS-en belül elkészüljenek az első — igaz nem marxista — elemzések az Egyesült Államok gazdasági és társadalmi valóságára vonatkozóan, egészében véve azonban ez a szegények körében tett kirándulás egyfajta antiintellektualizmus kibontakozásához vezetett, amely majd lényeges jellemzőjévé válik a hatvanas évek amerikai újbaloldalának. „1965 nyarán derült ki, hogy az ERAP elhibázott lépés. A narodnyikokhoz hasonlóan az »eraposok« is meggyőződtek arról, hogy »a népet« nehezebb megszervezni, mint gon-

dolták, és lassanként tudatára ébrednek annak, hogy a társadalmi változások nem valósíthatók meg a harciasság fokozása és közvetlen konfrontáció nélkül."[198]

Időközben, 1964 tavaszán a főként egyetemistákat tömörítő Progressiv Lavour Movement Progressiv Labour Party (PLP) néven párttá alakul. A PLP egyik fő feladatául az amerikai fekete bőrű diákság és ifjúság megszervezését tűzte ki. Ez egy igen jól szervezett és harcias szervezet volt, tagjai pedig kommunistáknak és marxistáknak vallották magukat. Mindemellett a szervezet kifejezetten szektás és sok tekintetben dogmatikus jellegű. A PLP tevékenységét az SDS-en belül fejtette ki, mint annak legszervezettebb és legharciasabb része, így az SDS jelentős radikalizáló tényezőjévé vált, különösen az imperialistaellenes harcra ösztönző szerepét illetően.

1964 őszén Amerika egyik elit egyetemének, a kaliforniai Berkley-nek a hallgatói is a nemzeti színtérre lépnek. Az itt megalakult Free Speach Movement vezeti a diáksztrájkot, az egyetem helyiségeinek elfoglalását és a diákság harcát. Ebben a harcban lépnek fel a diákok először tömegesen és határozottan, nemcsak az egyetemi adminisztrációval, de az amerikai életvitel sok lényeges jegyével szemben is. 1965 tavaszán, az amerikai katonai eszkaláció folytán a vietnami háború kerül az SDS aktivitásának középpontjába. Az ez év őszén kezdődő óriási háborúellenes tüntetések az SDS-t mind nyíltabban sodorják imperialistaellenes pozíciók felé. Ennek keretében fokozódik a szervezet „harmadik világ népeinek" — különösen pedig az antiimperialista harcokban részvevőknek — nyújtott ideológiai és politikai támogatása. A háborúellenes tevékenység és a militáns csoportok fellépésének, különösen pedig az egyre erősebb színes bőrű mozgalom hatására az SDS ideológiájában és politikájában jelentős eltolódás történik. A főként erkölcsi fogantatású kritikát, amelynek fókuszában a demokrácia kérdése áll, most az imperializmusnak és az Egyesült Államoknak mint vezető imperialista hatalomnak az ideológiai-politikai kritikája váltja fel.

1966 folyamán a diákság az SDS vezetésével megszáll több egyetemet, megakadályozza az oktatást. Jelszavuk: Ellenállást tanúsítani a fennálló rendszerrel szemben! „Meggyőződésünk — írja az SDS egyik lapja, a The Movement —, hogy a hatalom az egész társadalomban illegitim, és hogy továbbra sem válaszol a közvélemény követeléseire, a normális politikai nyomásra. Ez a meggyőződés ellenállásra *kényszerít* bennünket — arra, hogy leállítsuk és akadályozzuk a katonai-politikai gépezetet mindenütt, ahol csak sebezhető. Csatlakozunk az ellenállási mozgalomhoz anélkül, hogy túlzott optimizmussal hinnénk: véget tud vetni a háborúnak. Ezért is nevezzük ellenállásnak, nem pedig forradalomnak, mert a magát jól besáncolt hatalom túlontúl erős ahhoz, hogy megdönthetnénk. Az ellenállás legjobb esetben nyugtalanságot kelt és elodáz, növeli a belső konfliktusokat, ami a háborút egyre költségesebbé teszi, marginális segítséget nyújt a vietnamiaknak. A háború kimenetelének ugyanis e nép törekvése a legfőbb determináló tényezője. Az ellenállás legjobb esetben

országszerte elhinti majd a közvetlenül az imperializmus és a belső exploatáció ellen irányuló mozgalom magvát."[199]

Ám az ellenállás koncepciójának hangsúlyozásával párhuzamosan egyre gyakrabban bukkan fel a forradalom fogalma is. 1967 tavaszán az SDS alapvető feladatának a forradalmi tudat fejlesztését tartja. Greg Calbert, az SDS egyik vezetője 1967 februárjában többek között a következő szavakkal fordult a Princeton Egyetem diákjaihoz: „A radikális vagy forradalmi tudat nem más, mint önmagunk nem szabad, elnyomott voltának felismerése — és végül önmagunknak azon elnyomottak egyikeként való tudatosítása, akiknek egyesülniük kell ahhoz, hogy megváltoztassák saját egzisztenciájuk objektív feltételeit, hogy feloldják a lehetőségek és az aktualitás közötti ellentmondásokat. A forradalmi tudat elvezet az egyén szabadságáért folytatott harchoz, amelyet az elnyomatás terhében osztozóknak kell megvívniuk. Elsődleges feladatunk a forradalmi tudat fejlesztése, a szabadság hiányának tudatosítása."[200] Ugyanazon év tavaszán az SDS egy másik kiemelkedő aktivistája, Paul Bühle elindítja a Radical America című folyóiratot, amely a Studies on the Left megszűnését követően (1967) az újbaloldal egyetlen elméleti folyóirata lesz.

A fennálló rendszer elleni harc szubjektumai után kutatva — mely harcot egyre gyakrabban illetik forradalmi jelzővel — a PLP 1967 elején alkalmazza először az osztályszempontú megközelítést a politikai és propaganda jellegű tervezetek készítésekor és síkraszáll a diákok és munkások szövetségének megalakításáért. Ekkor keletkezik az új munkásosztályról szóló elmélet is, amely a diákságot is ehhez az osztályhoz sorolja. Ezen elmélet szerint az új munkásosztályhoz tartoznak mindazok, akik „képzettségi alapot követelő műszaki, hivatalnoki és professzionális tevékenységet végeznek" és azok is, akik az iskolákban és egyetemeken oktatnak és tanítanak. Az új munkásosztály központi helyet foglal el a termelésben, vagyis rendkívüli funkciója van a fejlett ipari társadalmakban. Mivel az egyetemisták is e munkásosztályhoz tartoznak, így a korszerű amerikai kapitalizmus termelési folyamatának szerkezetileg legrelevánsabb és legszükségesebb komponensévé válnak."

Mint ilyenek egyre jelentősebb tényezők „az amerikai társadalom stabilitása" és „nélkülözhetetlenek a gazdasági rendszer funkcionálása" szempontjából. Az új munkásosztály teoretikusai azt remélték, hogy amint az osztály képviselői „strukturális és műszaki jelentőségük tudatára ébrednek" az amerikai kapitalizmus fenntartását, fejlődését és racionalizálását illetően, tudatára ébrednek „saját erejüknek is mint a társadalmi változások fő mozgatói". Az új munkásosztály tudatosodásának e folyamatában a diákság „avantgard szerepet játszhat oly módon, hogy az egyetemeken, majd minden munkaközösségben hozzálát az ellenőrzésre és participációra vonatkozó követelések megfogalmazásához". A diákság vezette harc, függetlenül attól, hogy a diákság relatív kis számát ölelte fel, azért jelentős, mert elindítja az új munkásosztály tudatosodásának folyamatát.[201]

Az új munkásosztályról szóló elméletet az SDS aktivistái már egy év múlva sutba vágták. 1967 nyarán sor kerül a hippimozgalom tömeges előretörésére, amelynek legnagyobb részét szintén egyetemisták alkotják. Ez a diákmozgalomnak és magának az SDS-nek is új dimenziót ad. A kiemelkedő irodalmár és az utópista gondolat ideológusa, Paul Goodman, a hippimozgalom tagjai által képviselt alapvető értékeket és jegyeket igyekszik társadalmilag affirmálni. Ezek az értékek Goodman szerint a következők: „... inkább a közösségre, mintsem az ideológiára alapozott szolidaritás, a közvetlen és nyílt stílusú kommunikáció, a demokrácia iránti fogékonyság, a társadalmi státus és előrehaladás, valamint az osztályok arisztokratikus mellőzése, szelektivitás az életszínvonal gazdagságát illetően, az autentikusságra való törekvés és állhatatos kitartás a maguk választotta értékek mellett, határozott kiállás a saját álláspont kialakítására való jogért, elutasítása a standardizálás bánásmódnak, a vezetés egésze iránt — a legmagasabbtól a legalsóbbig — tanúsított kifejezett bizalmatlanság, az anarchikus szervezet és közvetlen akció iránti vonzalom, az intézményrendszerrel szemben érzett illúzióvesztés, és hit abban, hogy jelentős társadalmi funkciót töltenek be.[202]

A hippik elutasították a kései polgári társadalom technokrata civilizációjának alapvető kultúrértékeit, ők képviselték az ellenkultúra mozgalmát. Theodor Roszak a következőképpen jellemzi ezt a mozgalmat: „Az ellenkultúra nem... fegyelmezett mozgalom. Természeténél fogva a középkori keresztes háborúkra hasonlít, színes körmenet, amely útközben szüntelenül befogadja és veszíti híveit... Egyesek csak rövid időre csatlakoznak, hogy bekapcsolódjanak egy-egy pillanatnyi harcba, az egyetemi lázadásokba, a háborúellenes akciókba, a háborús igazságtalanság elleni tüntetésekbe. Mások viszont annyira kiestek a társadalom kegyeiből, hogy nincs más választásuk, mint kitartani ezen az úton, míg a szent városig nem érnek... De hol ez a technokrácia túloldalán elterülő szent város, és milyen is lehet — erről folyik a beszélgetés menetközben, néha ostobán, máskor okosan. Sokan a körmenetből valószínűleg csak azt tudják pontosan, milyennek *nem szabad* lennie. Néhány eleselmé-jűnek külön érzéke van annak a helynek a meglelésére, ahol megszűnik a technokrácia és az új Jeruzsálem kezdődik... Ők tudni vélik, hogy a jó társadalom létrehozása elsődlegesen nem szociális, hanem pszichikai feladat, az őket követő tömeg pedig ezt a víziót vonzónak találja. A korunk társadalmától elszakadt ifjúságot mindenekelőtt az teszi kulturális fenomenné, hogy az ideológiákon túl a tudat szintjét veszi célba, megkísérli átalakítani önmagunk, a másik ember és környezetünk átélését."[203]

1968 tavaszán sztrájkba lépnek a Columbia Egyetem diákjai és néhány napig megszállva tartják ennek az elit New York-i egyetemnek az épületeit. A diákoknak ez a lázadása — amely hevességét és tömegességét tekintve túlszárnyalta a 64-es Berkley-i lázadást — detonátorként hat: a diákság több tíz egyetemi college-ben követi példájukat Amerika-szerte. Összetűznek a rendőrséggel, még a katonasággal is, akiket az egyetemisták leosillapítására vezényeltek ki. Az SDS-ben egyre erősödött a meg-

győződés, hogy a hatalom által alkalmazott erőszakra sajátos politikai erőszakkal kell válaszolni. A diákok támadása most már nyíltan az imperializmus jegyeit viselő társadalmi rendszer ellen irányult, és így nagyobb hangsúlyt kap az a követelés, hogy a rendszerrel szemben tanúsított ellenállást forradalommá kell transzformálni.

Az SDS — fennállásának ebben az utolsó szakaszában (1968—1970) — jelentősen megváltozott a Port Huron Statement időszakához képest. Hogy mekkora változásról van szó, bizonyítja az alábbi, 1970-ben megjelent cikkből vett idézet: „Mi az SDS-ben hisszük, hogy az imperializmus problémájának egyetlen megoldása a szocialista forradalom lehet. A társadalom alapvető struktúráját meg nem változtató liberális reformok nem vethetnek véget a munkásnép gazdagok általi kizsákmányolásának. Ahhoz, hogy szabadok legyünk, a gazdaságot és társadalmi életet teljes ellenőrzés alatt tartó imperialista monstrumot kell földig lerombolni és szocializmussal felcserélni. Szocialista forradalmon mi Amerika teljes átszervezését értjük. A munkások ellenőrzik majd az általuk megtermelt javakat és gazdagságot. Az iskolák, a közlekedés, a lakóházak és a társadalmi jólét minden más intézménye a nép — nem pedig az országot irányító gazdagok maréknyi csoportjának — ellenőrzése alá kerül majd. A feketék és színes bőrűek ellenőrzés alá vehetik közösségeiket és visszaállíthatják azt a kultúrát, amelyet az évszázados imperialista egyeduralom elvett tőlük. A nők elutasítják azt a másodlagos szerepet, amelyet a kapitalista Amerika osztott ki rájuk és a férfiakkal együtt fejlesztik tovább az emberi viszonyokat. Az SDS a múltban elsősorban egyetemistákat tömörített, mi több, egy időben az egyetem reformjáért harcolt, ami csak növelte volna az egyetemisták által élvezett privilégiumokat. Az SDS azonban tömegesebbé válik, mert ahhoz, hogy Amerikában megvalósuljon a forradalom, olyan ifjúsági mozgalmat kell létrehozni, amelynek nemcsak az egyetemistákat, hanem azon fiatalok tömegeit is fel kell ölelnie, akik az iskolák falain kívül rekedtek. Mi a munkásosztály ifjúsági mozgalmát építjük, azét a munkásosztályét, amely tudatában van annak, hogy az imperializmus és annak uralkodó osztálya a szocializmus legfőbb ellensége."[204]

Az SDS-ben ugyanis a szervezet erejének tetőpontján — 1968-ban — az a nézet válik uralkodóvá, miszerint nem lehet a diákság a forradalmi változások kizárólagos szubjektuma. Ezt a szerepet a forradalmi ifjúságnak kell átvennie, amelyen belül a munkásifjúságé a vezető szerep. Jelszavuk a forradalmi ifjúsági mozgalom létrehozása lett. Szinte programadó alapokmánnyá vált szövegében Klinsky, az SDS egyik vezető egyénisége a következőket írja: „Az SDS ebben a történelmi pillanatban legfontosabb ideológiai döntése előtt áll: a munkásosztályhoz való politikai viszonyát kell meghatároznia. A mozgalom résztvevőinek rá kell ébredniük arra, hogy a diákság egyedül nem lesz képes a kapitalizmusnak — ennek az ember leigázásán alapuló rendszernek — a megdöntésére. A fő feladat most az, hogy megpróbáljunk túllépni azokon a korlátokon, amelyek a harc kizárólagos diákmozgalom voltából

erednek. Fel kell ismernünk azokat a lehetőségeket, amelyek az egyetemen belül és kívül egyaránt új harcostársakra segítenek rátalálni... Az a nézet, hogy meg kell maradnunk imperialistaellenes diákszervezetnek, többé nem felel meg a valós helyzetnek. Mozgalmunk olyan szervezetet követel, amely az ifjúságot — mégpedig az osztálytudattal rendelkező, és nem csak az egyetemi ifjúságot — tömöríti. Ez azt jelenti, hogy harcunk a nép harcának részévé kell hogy váljon. Diákmozgalom lévén képesek vagyunk megszervezni az ifjúságot, amennyiben az őt különösen érintő kérdéseket helyezzük előtérbe, és meg tudjuk nyerni a munkásifjúságot is osztályöntudatos, antikapitalista mozgalmunknak. A munkásfiatalok: a) megerősítik majd a munkások között az antikapitalista mozgalmat, b) biztosítják a diákmozgalom és a munkásnép mozgalma közötti szerves kapcsolatot, c) olyan erőt képviselnek majd, amely kritikusan viszonyul a munkások idősebb generációihoz."[205]

Ezzel az SDS radikalizálódását tükröző politikai fordulattal a hatvanas évek második felében — a fordulat indoklása céljából — egy dogmatikusan értelmezett marxizmus frazeológiája és koreográfiája párosult. Az a követelés, hogy a diákság mondjon le saját szervezeteiről, harcáról és e harc specifikus professzionális, társadalmi és politikai céljairól, hogy egy — egyébként nem létező és az adott feltételek mellett megvalósíthatatlan — forradalmi ifjúsági mozgalom részévé váljon, a diákmozgalom széthullásához vezetett. Íme, hogyan vélekedik erről Kirkpatrick Sale, az SDS talán egyik legjobb elemzője: „Az egyetemistáknak — akik épp kezdtek tudatára ébredni saját radikalizmusuknak és az amerikai baloldalon belüli lehetséges szerepüknek, az SDS azzal a bölcsességgel állt elő, hogy a társadalmi változások igazán jelentős tényezői csakis az ipari munkásság, vagy a gettók négerei, és a „harmadik világ" forradalmárai lehetnek.

Az SDS fenti elemzése a szervezet gyűléseire özönlő és a szervezeten belüli vezető szerepet a lehetséges kellemetlenségek ellenére is vállalni kész diákokkal szemben olyan követelményeket támasztott, hogy mondjanak le egyetemista voltukról, szűnjenek meg egyetemistának lenni és oszlassák fel az egyetemeket. A korporatív liberalizmus lerongyolódott elméletét felváltó, integratív ideológia után kutató ifjúságnak az SDS csak egy kölcsönvett marxizmus rosszul megfogalmazott dogmái és más forradalmárok elmélete iránt érzett — de át nem ruházható — odaadását tudta felkínálni...

„Nem az SDS vezetősége által kialakított politikai álláspontok voltak elsősorban kérdésesek, és nem is az, hogy a vezetőség tudás és világnézet tekintetében egyaránt felette áll a szervezethez csatlakozóknak — a döntő tényező az volt, hogy az SDS vezetőségének egyszerűen megszakadt a kapcsolata a tagság és a potenciális tagság nagy részével. Sőt mi több, nem sikerült radikális politikát kidolgoznia a militáns diákság számára sem, akik ezért arra kényszerültek, hogy a szervezeten kívül vagy még gyakrabban, egyáltalán ne keressék azt. Az elkövetkező hónapokban és években a diákság ugyan tovább aktivizálódott, de most

már elméleti megalapozás vagy kidolgozott politikai koncepció nélkül... Ez azt jelenti, hogy az SDS alkalmatlanná vált egy egységes politikai arculat kialakítására,"[206] s ezzel megkezdődött a mozgalom szervezeti és politikai felbomlása — szögezi le Sale.

1969 első felében az SDS tagsága csökkenni kezd, vezetősége pedig a szervezet belső életére korábban jellemző részvételi demokrácia helyett az egyénnek a szervezettel szembeni föltétel nélküli alárendeltségét igyekezett bevezetni — elvben és gyakorlatban egyaránt. E szigorú fegyelem az összes szervezettől megkövetelte a központi vezetőséggel szembeni engedelmességet. Az SDS-en belül azonban, a vezetőség említett törekvései ellenére, a hatalmi fölényért harcolva egyre-másra önállósulnak az igen különböző eszmei-politikai irányzatú szervezetek és csoportok: az anarchisták, a trockisták, maoisták, kommunisták, szocialisták, a fekete párducok, a hippik és mások. Az év nyarán megalakul az a két vezető csoport, amelynek összetűzése folytán az SDS végképp két szervezetre szakadt. Egyrészt a Progressiv Labour Party-ra, amely legfőképp a diák- és munkásifjúság közötti szövetség létrehozásán fáradozik, hisz szerinte a forradalom fő szubjektuma az amerikai munkásosztály. Másrészt megjelennek a Weatherman-ek, akik az „újbaloldal álláspontjainak a régi baloldal argumentumaiba bújtatott furcsa keverékét képviselik".[207] A Weatherman-ek tevékenységüket arra a megítélésükre alapozták, miszerint a világon folyó harcok közül az a legfontosabb, amely az Egyesült Államok imperializmusa és a „harmadik világ" népfelszabadító mozgalmai között folyik. Szerintük az amerikai forradalmároknak a lehetőségeik szerint mindent meg kell tenniük „hogy segítsék ezeket a népeket az imperializmus elleni harcban". A liberális értelmiség és a fehér munkásosztály rövid és hosszú lejáratú érdekeire való tekintettel nem léphet fel forradalmi erőként. A progresszív, mégpedig a forradalmi amerikai ifjúság feladata, hogy hazájában kiépítse az imperializmus elleni harc frontját, amely a fegyveres harctól sem riad vissza. Ez a harc egy olyan szigorúan centralizált forradalmi párt — káderszervezet — létrehozását igényelte, amely szükség esetén illegális szervezetként is működhet. A forradalmi harc egyetlen lehetséges tényezője Amerikában szerintük csak egy ilyen szervezetbe tömörült, politikailag szervezett ifjúság lehet, amely a végsőkig önfeláldozóan a forradalom ügyének szenteli magát.

Az SDS felbomlása után, a Weathermanek 1969 végén illegalitásba vonulnak és áttérnek a fegyveres harcra, vagyis városi gerillákként fejtik ki tevékenységüket. A tagok nagyobb részét letartóztatják, többen életüket vesztik a rendőrséggel való összetűzésekben. 1970 elején vezetőik utolsó csoportja pedig figyelmetlenségből egy pokolgéprobbanás áldozata lesz, Greenich Village-i rejtekhelyén.

1970-ben az SDS ténylegesen is megszűnt, megszűnésével pedig az újbaloldal egyéb mozgalmainak is apálya áll be. Herbert Marcuse, az amerikai, illetve az újbaloldalt elemezve a következőket mondja: „Az újbaloldal nem szenvedett hajótörést. Hajótörést azok a hívei szenvedtek,

akik hátat fordítottk a politikának."[208] Az újbaloldal nem szenvedett olyan vereséget, amely örök időkre likvidálná a politikai színtérről azért, mert „ez a mozgalom magában a fejlett kapitalizmus struktúrájában gyökerezik".[209] Marcuse szerint az újbaloldal mozgalmának történelmi szerepe mindenekelőtt abban van, „hogy *újra definiálta a forradalom fogalmát*, a szabadság új lehetőségének, valamint — a fejlett kapitalizmus teremtette (és ugyanakkor útját állta) — szocialista fejlődés új lehetőségeinek viszonylatában".[210]

„Az újbaloldal volt tulajdonképpen az, amely a radikális társadalmi változások átfogó, bár elfelejtett és háttérbe szorított dimenzióját újra napirendre tűzte, valamint — bár rendszertelen és igen éretlen formában — zászlajára tűzte egy minden korábbi forradalomtól eltérő forradalom eszméjét. Ez a forradalom felelt volna meg ugyanis a késő kapitalizmus teremtette feltételeknek. Hordozója pedig egy szélesebb értelemben vett és társadalmi létében és tudatában megváltozott munkásosztály lehetett volna, amely a korábbiakban független középosztály jelentős rétegét és az intelligenciát is magába foglalta volna. Ösztönzője és forrása nem annyira az anyagi elszegényedés, mint inkább a kierőszakolt szükségletek és kielégítésük, a „bőség társadalmának" nyomora és esztelensége elleni lázadás. A kései kapitalista társadalom bizonyosan újratermeli az elszegényedés és kizsákmányolás durva formáit is, ám mégis világos, hogy a fejlett kapitalista országokban a radikális fordulat hajtóerői már nem elsősorban a „proletariátus" köréből toborzódnak, és hogy a követelések most a minőségileg más életformát és a minőségileg más szükségleteket célozzák.

Az újbaloldal követeléseiben és harcában *totalizálta* a fennálló rendszerrel szembeni lázadását. Megváltoztatta a lakosság széles rétegeinek tudatát."[211]

Az újbaloldal mozgalmának elméletellenessége

Az újbaloldal mozgalmában résztvevők legnagyobb része — az NSZK diákmozgalmától eltérően 1965 és 1969 között — elméletellenes magatartást tanúsított. A tagoknak erről az elméletellenes hangulatáról — valamiféle elméletellenes mentalitásnak is nevezhetnénk (Marcuse) „antiintellektuálisnak" mondja) — mozgalom minden elemzője szól. A újbaloldal legfőbb elve — írja Christopher Lasch, az, hogy „a forradalmi mozgalomnak nincs szüksége elméletre, azért, mert az majd a mozgalom napi harcaiban spontánul alakul ki."[212] „Sajnos, a radikálé új archetípusa — ahogy Hall Drapper nevezte — jobb szeretne nem törődni az elmélettel. A társadalom átalakulásáról szóló bárminemű eszmerendszernek elutasítását nem átmeneti csapásként, hanem kedvezően ítéli meg."[213] Michael Harrington szerint az újbaloldal képviselői „nem az Európából átvett, elmélethez és történelemhez kötődő jövőképből in-

dulnak ki, hanem a demokratikus elvek és a nem demokratikus valóság között feszülő ellentmondás érzetéből."[214]

Az elmélet iránti szükséget háttérbe szorító érzelmi tényezőket Russel Jacoby is hangsúlyozza. „Az elmélet és elmélkedés elvetése a szubjektivitás érvényesítésének következménye. Az elmélet úgy tűnik, politikailag tehetetlen, az egyén szempontjából pedig valószerűtlen és távoli. Egyedül az emberi szubjektivitás — a személyes élet — az, ami fontos és konkrét. A személyesre mondták, hogy politikai, a politikaira, hogy személyes. A kettő egybeesése szükségtelenné teszi a külön-külön való tanulmányozást. Az elmélet, a kritikai gondolkodás helyébe az emberi kapcsolatok, az érzelmek és intuíciók lépnek. Közvetlenségükkel behatolnak az elmélet és gondolat lényegébe — a közvetettségbe. Jelenlétük immár e téren is — mint szubjektív érzés — elüldözi a gondolatot, a pót- és hátsó gondolatot egyaránt. Jelenlétük az elméletbe közvetlenséget visz, ami megfojtja a gondolatot."[215] Dick Howard is hasonlóan gondolkodik: „Ha valami az újbaloldalt mint *mindennapi gyakorlatot* jellemezte, az a jövő víziójának tagadása (elvitatása) és ragaszkodása ahhoz, hogy az emberek a jelenben éljenek, hogy itt és most testet öltsenek az új társadalmi viszonyok."[216]

Az újbaloldal és központi része — a diákmozgalom — nem marxista mozgalomként jött létre, és kezdetben sem vett olyan fejlődési irányt. E mozgalom fő ismérveiről Wini Breines a következőket mondja: „Nem hisznek a munkásosztály forradalmában vagy a társadalmi változások és politikai szervezetek marxista elemzésében; jobbára figyelmen kívül hagyják a baloldal USA-beli történetét, de a baloldal történetét általában is; számukra az egzisztencializmus, nem pedig a marxizmus a releváns."[217] Az SDS alapító okmánya — az 1962-es Port Huron-i kiáltvány — elveti a kommunizmust, amelynek nem sikerült megvalósítania a proklamált elveket: nem vált az ember emancipálásának vezető világmozgalmává. Kijelenti, hogy bár Marx humanizmusa sokat mondhat számunkra, fogalmi eszköztára időszerűtlenné, végső víziója valótlanná (hihetetlenné) vált."[218]

A diákmozgalom és az újbaloldal más mozgalmainak tagsága tapasztalat, érzés, gondolkodás és törekvés tekintetében nem talált eszmei támaszra, sem pedig elméleti kifejezőre a tradicionális marxista elméletben, vagyis a II. és III. Internacionálé marxizmusában.

Mindennek ellenére az amerikai újbaloldal elemzői közül többen hangsúlyozzák, hogy a diákmozgalom sok aktivistáját politikai tevékenysége kezdetétől a „nyugati marxizmus" irányzatai és interpretációi inspirálták. Elsősorban a frankfurti iskola, képviselőit említjük: Max Horkheimert, Theodor Adornot, Erich Frommot, különösen pedig Herbert Marcuse-t. Bruce Brown szerint a frankfurtiak mellett érezhető volt még Lukács György, Ernest Bloch, Wilchelm Reich és Henri Lefebvre hatása is.[219] Egy másik szerző szerint az elidegenedés fogalmának frommi tolmácsolása a *Marx's Concept of Man* (1962) című műben nagy hatással volt a diákmozgalmak aktivistáira."[220]

Marcuse hatása volt azonban kétségtelenül a legnagyobb. Bár megállapítja, hogy a diákmozgalom az USA-ban „sohasem volt »marcuseanus mozgalom«", Paul Breines mégis kiemeli, hogy „Marcuse gondolatának általános struktúrája kulcsfontosságú tényezője volt a mozgalom önmegértésének és konstituálódásának."[221] „Marcuse-nak az »egydimenziós emberre« vonatkozó elemzései az újbaloldal széles köreiben rögzültek, mert megegyeztek a mozgalomhoz csatlakozók tapasztalatával: a szóban forgó generáció egy része kezdte megérteni, hogy élete egydimenziós egzisztencia, ezt éli és ezt kell élnie, amit viszont már nem tudott tolerálni. Marcuse-nak az iparilag fejlett társadalmakban megerősödő „új politikára", valamint az e politika életre hívta oppozíció új típusára vonatkozó elemzései is az újbaloldal középpontjába kerültek: a korszerű termelési, fogyasztási, adminisztrációs és romboló technikák a társadalmi-politikai dominancia, manipuláció és elidegenedés radikálisan új formáit termelték ki... Mindez megköveteli, hogy a gazdasági-politikai forradalmat — amennyiben az egyáltalán lehetséges — megelőzze az emberek tudatának, értékrendszerének, ösztöneinek, vágyainak és szükségleteinek radikális és kollektív megváltozása (módosulása). Azáltal, hogy a fennálló társadalom a fantáziát, az immaginációt és esztétikát is bevonta a hegemónia rendszerébe, és a modern technika uralkodóvá vált formái megteremtették, de ugyanakkor le is blokkolták a »felszabadulás fantasztikus lehetőségeit« lényegessé vált a fantázia, immaginció és esztétika kritikai elméletté és gyakorlattá való újra egyesítése."[222] Marcuse-nak épp ezek a gondolatai inspirálták leginkább az újbaloldal képviselőit — állítja Breines.

Másrészt viszont a „régi baloldal tradicionális marxistái elvetették az újbaloldal szkeptikus humanizmusát, moralizmusát, individualizmusát, azt a ködös egzisztencialista álláspontot, amelyben inkább valamiféle anarchisztikus, mintsem osztályalapokon álló átrsadalmi és politikai marxista elemzést láttak. Az újbaloldal növekvő iparellenes és ökológiai irányvételét a régi baloldal romantikusnak és reakciósnak minősítette. Az újbaloldal pártolta nem konvencionális életstílust (kábítószer, szabad szerelem stb.), a politika megkívánta komoly kötelességek hűtlen elhagyásának értelmezték."[223]

(Befejező része a következő számban: *A marxizmus felvirágzása a hetvenes években)*

Árokszállási Borza Gyöngyi fordítása

Jegyzetek

[173] Michel Harrington: The Mystical Militants, in: Beyond the New Left (szerk. Irving Howe), The McCall Publishing Company, New York, 1970., 34. o.

[174] Herbert Marcuse: Kraj utopije. Esej o oslobođenju, Stvarnost, Zagreb, 1972., 39—40. o.

175 Uo. 42. o.
176 Lásd: Wini Brines: The Great Refusal. Community and Organization in the New Left 1962—1968., Praeger, New York, 1982., 15—16. o.
177 Lásd: For a New America, Random House, New York, 1970., 19. o.
178 Dick Howard: The Marxian Legacy, The MacMillan Press, London, 1977., 19. o.
179 Martin Nicolaus: The Crisis of Late Capitalism, in: The Revival of American Socialism, Oxford University Press, New York, 1971., 14. o.
180 Martin Sklar—James Weinstein: Socialism and the New Left, in: For a New America, Random House, New York, 1970., 319. o.
181 Christopher Lasch: The Agony of the American Left, Vintage Books, New York, 1969., 202. o.
182 Martin Sklar—James Weinstein: Socialism and the New Left, 309. o.
183 Irving Howe: Beyond the New Left. Bevezető a Beyond the New Left című könyvhöz, The McCall Publishing Company, New York, 1970., 6—7. o.
184 Uo. 9. o.
185 Dick Howard: The Marxian Legacy, 26. o.
186 James Weinstein: Ambigous Legacy. The Left in American Politics, New Viewpoints, New York, 1974., 53. o.
187 Kirkpatrick Sale: SDS, Vintage Books, New York, 1974., 53. o.
188 Uo. 53. o.
189 Stanley Aronowitz: When the New Left was New, in: Go's Without Apology, University of Minnesota Press and Social Text, 1984., 19. o.
190 Kirkpatrick Sale: SDS, 50—51. o.
191 Tod Got: The Radical Potential of the Poor, in: New Left: A Documentary History (szerk. Massimo Teodori), Bobbs-Merril, New York, 1970., 138. o.
192 Tom Hayden: The Politics of Movement, in: New Left: A Documentary History, 207. o.
193 Uo. 207. o.
194 Kirkpatrick Sale: SDS, 85—86. o.
195 Uo. 95. o.
196 Uo. 96. o.
197 Uo. 107. o.
198 Uo. 142. o.
199 Uo. 201. o.
200 Uo. 318. o.
201 Uo. 338—339. o.
202 Uo. 349—350. o.
203 Theodor Roszak: Kontrakultura (Razmatranje o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji), Naprijed, Zagreb, 1978., 45. o.
204 Kirkpatrick Sale: SDS, 453. o.
205 Uo. 506—507. o.
206 Uo. 496—497. o.
207 Uo. 562. o.
208 Herbert Marcuse: Brodolom nove levice, in: Herbert Marcuse: Merila vremena, Grafos, Beograd, 1978., 53. o.
209 Uo. 46. o.
210 Uo. 41. o.

[211] Uo. 48. o.
[212] Christopher Lasch: The Agony of the American Left, New York, 1969., 212. o.
[213] Martin Sklar—James Weinstein: Socialism and the New Left, in: For a New America, 324. o.
[214] Michael Harrington: The Mystical Militants, in: Beyond the New Left, McCall Publishing Company, New York, 1970., 34. o.
[215] Russel Jacoby: Društveni zaborav, 133. o.
[216] Dick Howard: The Marxian Legacy, 21—22. o.
[217] Wini Breines: The Great Refussal. Community and Organization in the New Left, 1962—1968., New York, 1982., 16. o.
[218] Lásd: David McLellan: Marxism After Marx, The MacMillan Press, London, 1979., 319. o.
[219] Bruce Brown: Marx, Freud and the Critique of Everyday Life, Monthly Review Press, New York, 1973., 9—10. o.
[220] David MacLellan: Marxism After Marx, 318. o.
[221] Paul Breines: Marcuse and the New Left, in: The Revival of American Socialism, 285. o.
[222] Uo. 206—207. o.
[223] David MacLellan: Marxism After Marx, 318. o.

Interview

ÍGY HOZTA A TÖRTÉNELEM...

INTERJÚ SZELI ISTVÁN AKADÉMIKUSSAL

I. RÉSZ

Beszéljünk először az ősökről. Az emberek többsége kialakít egyfajta családi mitológiát, és elődeinek a gondolkodásmódja, magatartása is befolyásolja, amikor elsajátít egy magatartásformát. Önnél mekkora szerepe volt az ilyen „családi mitológiának"?

A családi mitológia nálunk nem nagyon volt eleven hagyomány, annál kevésbé, mert a Szeli család felmenőit csak harmadíziglen ismertem, öregapámmal bezárólag. Ennek az egyik oka az, hogy apám már öregedő ember volt, 50 éves, amikor születtem, és mire fölnőttem, már meghalt, pedig az ősökről felnőtt fejjel szokás érdeklődni a szülőknél, gyerekfejjel az ember ezzel nem sokat törődik. Apám néha mondott olyasmit, hogy az ő gyermekkorában (1872-ben született, tehát mondjuk 1882—85 felé) nemegyszer jártak Brassóban a dédapámnál, mert ott volt szőleje. Szüretre mentek, és ebből következik, hogy a családnak ez az ága valahonnan Brassóból jött. Éppen itt van nálam Szemlér Ferencnek A mirigy esztendeje című könyve, amelyben Szeli Józsefről, egy brassai prédikátorról ír, akinek Erdélyben több imádságos és prédikációs könyve is megjelent, és akinek a nevével aztán találkoztam például Bod Péter Magyar Athenásában is, amely 1766-ban jelent meg, az első magyar irodalomtörténeti vagy irodalmi lexikon volt.

Van még egy emlékem a Szeli névvel kapcsolatban. Egészen 1945-ig nem tudtam kideríteni, hogy a nevünk honnan származik. Amikor a háború befejeztével hazafelé tartottam európai „csavargásaimból", Lengyelországból, akkor Galánta környékén láttam a vonatablakból Alsószeli, Felsőszeli községeket. Szemlér Ferencből is az következik, hogy onnan rajzott ki a család valahova Erdélybe, bizonyára a vallási üldöztetés, intolerancia miatt, és ismét, ki tudja, miért és hogyan, öregapám, Szeli Antal már itt született és élt Zentán. Őt se ismertem, mert már 1901-ben meghalt, húsz évvel születésem előtt, annyit tudok róla, hogy tanító volt, eléggé bohém természetű ember lehetett, mert a történész

Dudások egyike, az István, rigmusokba foglalta az életét meg a kalandjait, nemrég kaptam meg a zentai levéltárból ennek a másolatát. Ez a Szeli Antal azért is érdekes figura (nem tudom, megvan-e még a sírja, 8—10 évvel ezelőtt láttam még a zentai temetőben, hogy azóta mi lett vele, gondozták-e, vagy sem, nem tudom), mert tanítóember volt, de nem iskolában dolgozott, hanem mint mondják, gyönge egészségi állapota miatt óvodába helyezték, és alighanem ő volt a k. u. k. egyetlen óvóbácsija, én legalábbis nem tudok másikról messze földön.

Ez az apai ág. Az anyai is elég érdekes, mert Lösch Ferenc szűcsmester, anyai nagyapám, francia telepesek ivadéka Kikinda környékéről, ott aztán a család német környezetben elnémetesedett. Amikor segéd korában átjött Zentára, ott meg elmagyarosodott, elvette Pálinkás Magdolnát, és ebből a házasságból született az anyám.

Érdekes, hogy mind nagy kort értek meg. Anyám, akit most januárban temettem el, 92 éves volt, öregapám is. Anyai nagyanyámnak az anyja, akire még emlékszem, mert azt hiszem, négy- vagy ötéves voltam, amikor meghalt, 94 évet élt, öreg korában is szemüveg nélkül kötötte nekünk a harisnyákat, és tőle még érdekes történeteket hallottam arról, hogy például 1848-ban, a „nagy szaladáskor" hogy mentek át Szegedre.

Ennyit tudok az őseimről mondani. Anyám 24 évvel volt fiatalabb mint apám, ott éltünk anyai nagyapám kényelmes, polgári, hatszobás sarokházában, azt mondhatnám, egész a 30-as évek elejéig kispolgári jómódban. Apám adótisztviselő volt a városházán. Aztán a 30-as évek elején jött a gazdasági válság, meg azután az ő (azt hiszem nagyapámtól örökölt) eléggé bohém természete nagy adósságokba keverte a családot, elúszott a szőleje, a földje meg egy kacsalábon forgó kis „kastélya", amit épített. Gazdálkodni sohasem tudott, de volt parádés kocsi meg két szürke, ez mind odalett. Még öregapám háza is, és mindennek a tetejébe az államnyelv fogyatékos ismerete miatt kitették az állásából.

A harmincas évek közepén történt ez, amikor a bátyámmal együtt elvégeztük Zentán az algimnáziumot, és feljebb kellett volna lépni a főgimnáziumba. Ez nemcsak azért volt lehetetlen, mert 1929-ben, Sándor király diktatúrája idején eltörölték a zentai főgimnáziumot, lefokozták négy osztályos algimnáziummá, hanem azért is, mert ilyen anyagi helyzetbe kerültünk. Valamiből aztán csak meg kellett élni, és így szegődtünk el a bátyámmal együtt kereskedőinasnak. Ő egy fűszer- és csemegeüzletbe, én pedig egy vaskereskedésbe. Három esztendeig voltam ott.

Milyen neveltetést kapott? Szigorúak voltak a szülei?

Nem. Talán egy kissé baj is volt, hogy túlságosan engedékenyek voltak. Apám a nevelésünkkel nem sokat törődött, ennyi esztendő után elmondhatom, hogy az ő élete inkább a kaszinó, a társaság, a ferbliparti volt. Anyám, amennyire csak tudott, gondoskodott rólunk, és mindennel ellátott bennünket.

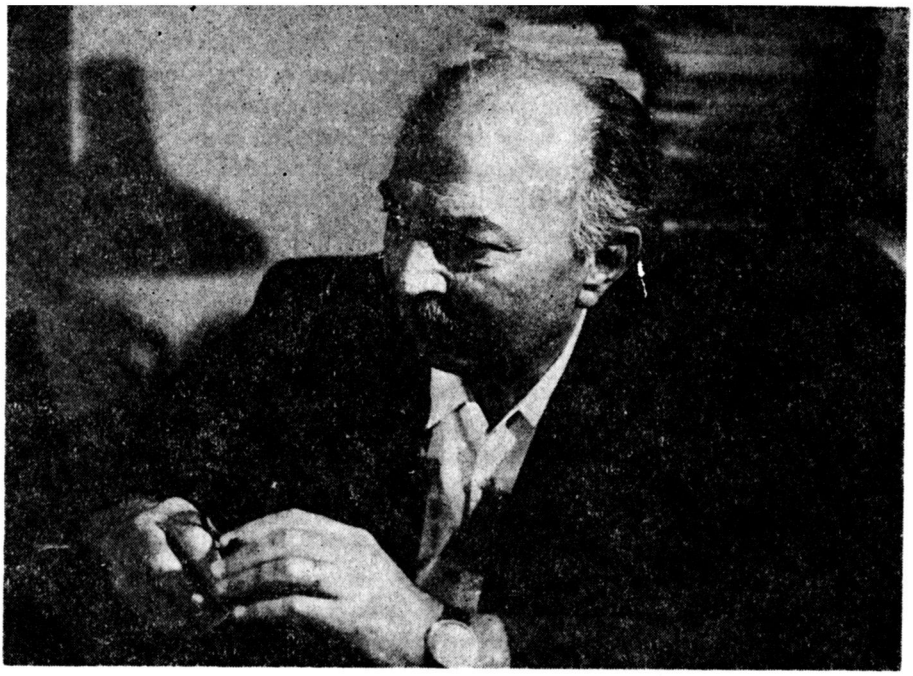

1980 nyarán

Ő nem volt állásban?

Nem. Persze 1918-ban, miután a férfi tisztviselők bevonultak, őt is felrendelték a városházára kis irodai munkára, de egyébként nem volt soha állásban. Volt egy nagynéném, aki Kassán élt, elég jó módban, oda minden esztendőben fölvitt bennünket nyaralni, ott is éltek rokonok. Egészen addig, amíg be nem következett ez a bizonyos krízis, addig viszonylag jómódban éltünk. Aztán jöttek a hányattatások, a viszontagságok, amiből jócskán kijutott nekem is egészen felnőtt koromig.

A pályaválasztás körül a szülőknek volt döntő befolyásuk?

Igen, ott a szülőknek volt szavuk, a már említett anyai nagynéném egy bérházzal, két üzlettel rendelkező kereskedőnél volt férjnél, és mivel gyerekük nem volt, úgy gondolták, hogy majd mi kitanuljuk a szakmát, és idővel átvesszük az üzletet. Volt egy nagykereskedése és egy kiskereskedése is, mégpedig éppen olyan megosztásban, hogy vasáru, illetve fűszer- és csemegeáru, úgyhogy bennünket erre készítettek elő. Csak hát sok minden megváltozott. Bátyám a háború előtt, 1938-ban föl is ment hozzájuk, de csakhamar neki is vissza kellett térni katonai szolgálatra. Amikor leszolgálta, akkor ott is megváltoztak a viszonyok, úgyhogy azután végleg elszakadtunk ettől a gondolattól. Másrészt pedig

én 1938-ban egy szerencsés véletlen folytán tovább tanulhattam. Az inaskodással eltöltött három esztendő volt a nagy elhatározások ideje, és bármennyire is sajnálom azt a három esztendőt, ami kiesett a tanulmányaim, az iskoláztatásom fonalából, mégsem tartom hiábavalónak, mert ekkor kerültem közel vagy legalábbis közelebb ahhoz a világhoz, amit addig nem nagyon ismertem. Az a vaskereskedés, amelyben inaskodtam, eléggé különleges bolt volt. Mert volt ugyan Zentán négy vaskereskedés, de mindegyikben finom portékát árultak: kerékpárt, rádiót, zománcos edényt meg viharlámpát. A Polacsek Jakab-féle vaskereskedés volt az, amely nehézportékát árult: kocsitengelyt, ráfvasat, szöget, drótot, öntöttvasat, sok minden egyebet, amit másutt nem lehetett kapni. Elég nagy — ahogy akkor mondtuk — kuncsaft-körünk volt, még a csókai uradalom is tőlünk szerezte be a nagy uradalmi kocsiparkjához és állatállományához a vasárut, és az inasnak volt a tiszte és feladata, hogy ezt házhoz szállítsa. Nem tudom, hogy inasidőm alatt hány száz mázsa vasat hordtam szét a helyi kovácsokhoz, lakatosokhoz, bádogosokhoz, de megtörtént az is, hogy gyalog vittem Csókára, az uradalmi intézőnek a megrendelésére, és olyankor néha megálltam a Lederer-kastély parkjában levő teniszpálya drótkerítésénél, néztem a porcellán-nadrágos ügyetlenkedő fiatalok teniszezését, és persze még eszembe se juthatott olyasmi, hogy ezeknek alig tíz év múlva majd tanára leszek a zentai gimnáziumban. Pedig így történt.

Hadd mondjam még azt is el, hogy elég szoros kapcsolatba kerültem a mesteremberekkel, az iparosokkal, a mesterlegényekkel, és ezeknek a révén kerültem el Zentán a Malom utcai kis szakszervezeti házacskába, ahol aztán az ottani nagyon szegényes könyvtár egész másféle könyveket kínált, mint amiket én korábban az úri kaszinóban az apám révén megismertem. Szegényes volt az a könyvtár, de néhány Eugen Prager-kiadvány is olvasható volt, azután Makszim Gorkij, Jack London könyvei, Szejfullilának a Három pár selyemharisnyája. A java része mégiscsak rongyosra olvasott Jókai, Mikszáth meg ilyesmi volt, de nagyon érdekes, hogy a 37-ben megjelent magyar népi irodalom, tehát Féja Gézának a Viharsarokja vagy Kovács Imrének a Néma forradalma már abban az évben ott volt a szakszervezet könyvtárában. Ott kerültek a kezembe első ízben olyan könyvek, amelyekről azelőtt nem is tudtam. Egy egész más atmoszférát ismertem meg, mint amit addigi kispolgári életemben tapasztaltam.

Abban az időben elég jól rajzolgattam (később a gimnáziumban én voltam az osztály legjobb rajzolója, de aztán a „művészeti" tevékenységnek ezt az ágát teljesen elhanyagoltam); ott látták, tudták ezt, és rögtön meg is rajzoltatták velem, már nem tudom pontosan kinek, azt hiszem Gorkijnak a portréját, színes krétával, és odarajzszegelték az olvasószoba falára. Ennyi volt a hozzájárulásom, hogy úgy mondjam, a munkásmozgalomhoz. De persze nem is ez volt a lényeg, hanem az, hogy mindez tágította a szemhatáromat, kiszélesítette körülöttem a látókört, és ennek később határozott, szinte elhatározóan fontos következményei,

nyomai lesznek majd felsős gimnazista koromban és az egyetemi évek alatt.

Mi volt az a szerencsés körülmény, amely folytán tovább tanulhatott?

Abban az időben megindult egy magyar diákmentő mozgalom. Most már nem tudom pontosan annak a politikai hátterét, hogy a Magyar Párt szervezte-e, vagy melyik, a lényeg az, hogy majdnem ingyenes ellátást kaphattunk Szabadkán a Szent Gellért kollégiumban, és jó tanulmányi előmenetel esetében tandíjmentességet is, mert a tandíj is elég tetemes volt. Ezzel a lehetőséggel élve 1938 szeptemberében beiratkoztam a szabadkai főgimnáziumba, az utolsó pillanatban, mert ha három nappal előbb születek, akkor már nem iratkozhattam volna be. A régi jugoszláv törvények szerint ugyanis maximálisan három esztendő lehetett a tolerálható korkülönbség a gimnázium rendes tanulói között.

A szabadkai gimnázium magyar tagozatán tanultam, de azt hiszem, hogy csak a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a hittant tanultuk magyarul Gajdos páternál. Egy esztendőben, azt hiszem, hetedikben véletlenül még a fizikát is magyarul tanultuk, mert akkor helyeztek oda egy fiatal magyar fizikatanárt, Kovács Sztrikó Zoltánt. A többit természetesen szerbhorvát nyelven és szerbhorvát tankönyvekből, de annak ellenére, hogy az oktatás 80%-a szerbhorvát nyelven folyt, mondhatom, hogy nem tudtunk jobban szerbül, mint azok a gyerekek, akik ma a középiskolát magyarul végzik, és amellett persze szerbül is tanulnak. Nem tudtunk, mert amit biológiából vagy például hatodikban csillagászatból tanultunk szerbül és szerb tankönyvekből, azt bemagoltuk anélkül, hogy értettük volna. És persze a tanáraink se tudtak a mi nyelvünkön érintkezni velünk, nem tudtak megmagyarázni egyes fogalmakat. Így mi el tudtuk ugyan mondani az anyagot, a leckét, de hogy mit mondtunk, arra alig derült fény.

A magyar nyelvet ötödikben és a hatodik osztály elején dr. Petényi József tanította, akiről mint emberről és mint tanárról is szép emlékek maradtak mindannyiunkban. Iskolaszerte ismert volt a szabadgondolkodása, azt mondták, hogy szabadkőműves volt. Előadásai egyáltalán nem voltak olyan precízen kimért és pedánsan a tanmenethez igazított órák. Olvastatott velünk, és beszélgettünk a témáról. Észrevétlenül megfigyeltette velünk az alakrajzot, az előadást, a stílust, a jellemzést, egyszóval nem volt az a módszertanilag agyonfaragott óra, ami az embert kissé vissza is riasztja, hanem kedvet adott az olvasáshoz, és ez volt a leglényegesebb. Én mindig a legjobb dolgozatokat írtam, sajnos csak hatodikos voltam, amikor meghalt, és aztán más vette a kezébe a magyartanítás ügyét, akiről már nem tudok ilyen sok szépet elmondani, mert nála bizony szó szerint kellett a könyvet bemagolni, és ha az ember nem pontosan úgy mondta, ahogy ő azt kijelölte, aláhúzatta velünk a könyvben („ezt a félmondatot kihagyjátok, oda a sor közé írjátok be ezt a jelzőt"), akkor leültetett, mondván: „Fiam, te jobban akarsz ma-

gyarul tudni, mint én", és mindjárt ott volt az egyes az osztálynaplóban.

Egy másik tanáromról is hadd szóljak. Cellik István latintanár nagyon élénken él emlékezetemben. Mi hozzászoktunk ahhoz, hogy a latin azonos volt az ablativus absolutusszal meg a negyedik declinatio kivételével, azokat úgy kellett fújni, mint a verset, de a latin szellemről, műveltségről, irodalomról, kultúráról fogalmunk se volt. Cellik István alig öt éve tanított, amikor hozzánk került, fiatalember volt. Az ovidiusi, horatiusi világszemléletről, világlátásról beszélt nekünk, arról az ókorról, amit addig nem is ismertünk. Hiába tudtuk az: ante, apud, ad, adversumot, ha hiányzott az a műveltség, amit az ő révén kaptunk meg, és ezért lehettünk neki hálásak. Sajnos ő is korán meghalt. Még nála érettségiztem, Horatius epodosait examináltatta velem, a háború után, azt hiszem, tartományi oktatásügyi titkár is volt egy évig, kettőig, és fiatalon rákban meghalt. Ez a két igen markáns egyéniség volt a szabadkai tanári karban, akikre szívesen emlékszem vissza ma is: dr Petényi és Cellik.

Autoritárisnak érezte azt az iskolai rendszert?

Igen, olyan volt a maga bakafántosságával, szigorával, ridegségével. Mert eléggé rideg nevelés és oktatás folyt ott abban az iskolában is, egy-két tanár kivételével. Viszont Szabadka mint város sokat jelentett nekem. Egy kis mezővároskából kerültem oda, és ezért számomra egy kissé európai levegőt árasztott. Sok minden volt ott, színház, kulturális múlt, emlékanyag, irodalmi patinája volt annak a városnak és történelme, ami szintén formálólag hatott a fiatal emberekre, diákokra, gimnazistákra.

Ezekben az években, míg iskolába járt, tudatosodott valamikeppen a kisebbségi lét, a kisebbségi sors, a sérelmek?

Nem nagyon. Én, aki három évvel idősebb voltam, mint az osztálytársaim, inkább a felsőbb osztálybeliekkel voltam együtt, azokkal tudtam szót érteni, ott fölmerültek már ilyen témák is, a KIE könyvtárából hordtunk ki ilyen témákkal foglalkozó könyveket. Ez a Keresztény Ifjúsági Egyesület volt, ahol nem a kereszténység volt a lényeg, hanem a haladó szellemű diákok és értelmiségiek verődtek ott össze, például Kekk Zsigmond volt a KIE egyik vezető személyisége. Én ott ismerkedtem emg vele még gimnazista koromban, és neki köszönhetem, hogy (majd később) először az újságírás felé vitt az utam, de ez már a háború utáni időszak.

Tehát Szabadkán érettségizett . . .

Igen, és mivel 1941-ben apám meghalt, megint nagy dilemma volt, hogy mi lesz tovább. Anyám özvegyi nyugdíjából aligha futotta volna,

Inasévek, 1938

hogy Pesten tanuljak tovább, de azért mégis, részben nagybátyám támogatásával, meg anyám kis özvegyi nyugdíjával beiratkoztam a pesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, magyar—szerbhorvát szakra. Azért választottam ezt a két szakot, mert Petényi nyomdokain haladva megbarátkoztam az irodalommal, a szerbhorvát szakot pedig részben azért, mert ebben többé-kevésbé már otthon voltam, legalábbis ami a stúdiumok nyelvi részét illeti. Tanultunk ugyan irodalmat is egy keveset, másrészt meg abban reménykedtem, akkor eléggé naiv fővel, hogy ha majd elvégzem az egyetemet, akkor a szűkebb pátriám valamelyik iskolájában kaphatok majd állást, tehát nem kell elszakadnom hazulról. Ott az úgynevezett Délvidéki Kollégiumban kaptam aránylag olcsón kollégiumi elhelyezést. Tudtam, hogy ott, az egyetemen is nagy a tandíj, és csak akkor kaphatok valamilyen kedvezményt, ha tisztességes tanulmányi előmenetelem lesz. Abban nem is volt hiány, de a hazulról kapottakat bizony meg is kellett toldani, mivel már húszéves régen elmultam, anyámtól se várhattam, hogy az ő kenyerén fogom az egyetemi stúdiumokat befejezni. Ezért amikor napidíjasokat, díjnokokat kerestek a Teleki Pál Tudományos Intézetbe, oda jártunk föl ketten, Piri Pista barátommal, aki szintén magyar—szerb szakos volt, apatini gyerek. Kaptunk napi néhány órás munkát, ami abból állt, hogy mondjuk az oda

befutó szerb nyelvű könyveket szortíroztuk, aztán onnan vitték őket tovább különféle könyvtárakba. Részben ilyen munkát végeztünk, részben más, szerb nyelvtudást igénylő munkát, szövegeket értelmeztünk, mert ez a tudományos intézet a nemzetiségi vidékek problémáit is feldolgozta, úgyhogy oda természetesen szlovákul, csehül, románul, szerbhorvát nyelven beszélő emberek is kellettek. Ilyen aprómunkát végeztünk ott, egy pengő volt az órabér. Nem sok pénz, de mégis elegendő ahhoz, hogy a menzát ki tudtuk fizetni, meg azután a tanulmányi előmeneteliünk olyan volt, hogy nem kellett tandíjat se fizetnünk, sőt bizonyos egyetemi segélyben is részesültünk. Kaptam például egy öltözet ruhát mindjárt az első esztendőben. A menzánk ott volt a Kisfaludy-közben, ahol 1956-ban azok a nagy lövöldözések voltak. Sokszor eszembe is jutott, amikor hallottam a rádióban a Kisfaludy-köz eseményeit, hogy vajon az én menzám megvan-e még. Két-három óra felé jártunk el a menzára, mert háromig volt nyitva, és ha kimaradt valamilyen étel, márpedig mindig voltak eléggé finnyás egyetemi hallgatók, akik mondjuk káposztát, sárgarépát nem fogyasztottak, akkor legalább jóllaktunk, mert akkor duplát is lehetett kapni. Háború volt, szűkös ellátás, így tengettük hát az életünket.

Maga az egyetem rendkívüli hatással volt rám, elsősorban a tanárai. Első izben volt alkalmam személyesen találkozni olyan nagy nevekkel mint Szekfű Gyula, Korniss Gyula vagy Horváth János, Pais Dezső, Zsirai Miklós, hogy ne soroljam a többit, és hát én ifjonti túlbuzgóságomban mindent beírtam, legalább 38 órát felvettem, a questura nem győzte törölni, méghozzá olyan dolgokat törölt, amit én szívesen meghagytam volna, mondjuk állatlélektant vagy Prahács Margitnak a Collegium Musicumát vagy báró Brandeinstein Bélának a filozófiatörténetét, sok minden olyat, ami nem volt kötelező, de nagy mohóságomban úgy gondoltam, hogy nekem most mindent magamba kell szedni.

Tehát szabadon választotta, hogy mit hallgat?

Igen, szabadon, öt óra volt minden fő szakból kötelező, de azt az öt órát én magam állítottam össze. Például heti három órán hallgattam Horváth János előadásait a magyar reformációról, és még két órát választottam, Alszeghi Zsolt magyar drámatörténetét. Öt órát nyelvészetből is (Pais, Zsirai), ugyanannyit szlavisztikából. Ami ezen felül volt, azt a questura úgyis törölte, annak ellenére én más órákra is jártam.

Ez volt a magyar, a fő szakom. A másikon, a szlavisztikán pedig hallgattam Kniezsa István összehasonlító szláv nyelvészeti előadásait, aztán Hadrovics Lászlót, akivel most szerencsém van egy akadémián tag lenni, ő a ragusai irodalmat, a dubrovniki horvát irodalmat adta elő, a horvát reneszánsz irodalmát.

Horváth János tartotta a legimpozánsabb órákat, minden órán az övé volt a legnagyobb auditórium. Mindenki arra törekedett, hogy az első padokba üljön, és lestük a szavát. Gyönyörű, válogatott stílusú előadá-

sokat tartott, nem olvasta őket mint Lazíczius, ő föl se nézett a szövegéből (fonetikát adott elő), azt se tudta, hogy vannak-e hallgatói. Horváth Jánosnak megvolt az érzéke ahhoz, hogyan bilincselje le a hallgatóság figyelmét. Olyan szépen, válogatottan talán senki sem beszélt az egyetemen mint ő. Mindig tapssal fogadtuk, tapssal kísértük ki, hetente, azt hiszem, csütörtök délelőtt tartotta óráit 10-től 12-ig. De hát adjunktusai, tanársegédei sem akárkik voltak! Keresztury Dezső volt az egyik, nála régi magyar verses szövegek olvasata volt a kötelező gyakorlat, Varjas Bélánál pedig, úgy emlékszem, verstani gyakorlatokon vettünk részt.

Nagy egyetem volt az, kiváló előadókkal, úgyhogy főleg olyan fiatalembernek, akinek nem adatott meg, hogy ilyen szép magyar nyelvet hallgasson egészen addig, amíg oda nem iratkozott, nagy élményt jelentett. Kitűnő előadó volt Zsirai Miklós is, ő a finn-ugor rokonságunk című kollégiumot tartotta, ízes, szép magyarsággal beszélt ő is. Akkora tárgyi tudás, akkora anyagismeret volt mindegyikük birtokában, hogy eltogott valami kishitűség, mi lesz, ha nekem vizsgára kell kiállnom? Már az első kollokviumon is inamba szállt a bátorságom, amikor Horváth Jánosnál jelentkeztünk. Szinte lábujjhegyen lépkedtünk az ajtaja előtt, lesve a szobájából kijövő kollokválók arcát. Én is sorra kerültem, és élményszámba ment, ahogy fogadott: tessék kolléga (én, a gólya, ugye, és kolléga), foglaljon helyet, mondta, és leültetett arra a nevezetes bőrdíványra, ahol még József Attila is kollokvált. Azt hittem, most omlik össze a világ, mert netán nem fogom tudni, hogy Szegedi Kiss István prédikátor Göttingába vezető útján hol tartott prédikációkat, de korántsem erről volt szó. Hát honnan jött kolléga úr? — kérdezte. Mondom neki, hogy honnan. Igen? Hát akkor maguk biztosan tanultak szerb irodalmat. Igen, de hát sajnos az irodalomoktatás nem olyan volt nálunk, hogy sokat meg lehetett volna tanulni — mondtam. Valóban, igen gyatrán tanították nálunk a szabadkai gimnáziumban a szerb irodalmat, nagyobb gondot fordítottak a „debeli jer"-re és egyéb jelekre, az ószláv nyelvi elemeknek az ismeretére mint az irodalomra. Még a szerb népköltészetet se nagyon ismertük. Válaszolgattam, amit tudtam, és nagyon meg volt elégedve, hogy én alapjában véve akkor azt is ismerem, meg emezt is. Kéri a leckekönyvet, beírja a jelest. Vártam, mondom, hogy a professzor úr majd fölteszi a kérdéseket. Hát én látom, mondja, hogy maga mit tud, és hogyan tájékozódott. Persze közben a magyar irodalommal is társítottam mindazt, amit kérdezett tőlem a szerb népköltészetből, de hát én azt hittem, hogy az mind csak olyan bemelegítő kérdés.

Nem mindenki volt persze ilyen szívélyes, megértő és a diákokkal együttérző ember. Emlékszem Kornissra, ő nagy potentátum volt, egykor vallás- és közoktatásügyi miniszter, logikát hallgattam nála. Meg kell hagyni, hogy remek felkészültségű ember volt, csak hát nem a három, hanem a harminchárom lépés távolságot követelte meg. Amikor első ízben jelentkeztünk az év végén logikából nála vizsgázni, akkor mi ketten, bárdolatlan délvidékiek, a Piri Pistával elmentünk a titkárához,

mondván, Korniss professzor úrnál szeretnénk vizsgázni. „Igen? Professzor úr? Hát mért nem mindjárt kolléga úr? Ő kegyelmes úr, mert miniszter volt. Vegyék tudomásul." Bocsánatot kérünk, mondtuk, hát akkor a kegyelmes úrnál szeretnénk... Be is jutottunk hozzá, egy hosszú, talán húsz méteres asztal végén trónolt, mi pedig ketten az asztal túlsó végén szorongtunk, onnan tette fel nagy morózusan a kérdéseit.

Mondom, voltak ilyen kellemetlen benyomások is, nagyon kevés volt az olyan megértő ember mint Kniezsa István is például. Kniezsának egyébként másért is hálás vagyok. Mint említettem, az összehasonlító szláv nyelvészet kollégiumát hallgattam, és soha nem gondoltam, hogy annak még majd gyakorlati hasznát is veszem, amikor magyarázgatta, hogy lett abból a feltételezhetően egységes szláv szóalakból a lengyeleknél ez, a horvátoknál amaz, a szlovákoknál megint egy más alak, az *on*, az *u* és ezek hogy felelnek meg egymásnak a különféle szláv nyelvekben. Amikor a háború alatt Poznanban a lengyelek közé keveredtem, és ott három-négy hónapig csak lengyelül volt alkalmam beszélni, akkor ezeknek a törvényszerűségeknek a felismerésével olyan gyorsan belejöttem a lengyel nyelvbe, hogy már saját magam írtam meg lengyel nyelven a repatriációs kérelmemet a lengyel hatóságokhoz. Tehát még annak is hasznát vettem, amit Kniezsától hallottam és megtanultam annak idején.

Az egyetemi évek sajnos megszakadtak, a negyedik szemesztert még beírtam, de már nem hallgattam le, behívót kaptam, és utána nagyon sok évre rá lehetett csak befejeznem, hosszú kényszerpihenő után.

Mi volt az az alapvető, meghatározó élmény, amely az értelmiségi pályát vonzóvá tette?

Bennem az az igény 16 éves koromban ébredt föl, amikor mindenáron tovább akartam tanulni, még eléggé tisztázatlan, sőt ködösnek nevezhető elképzeléssel valamiféle értelmiségi pályán.

Elkeserítette az inaskodás?

Nem is annyira az, hanem valami hiányérzetem volt. Úgy éreztem, csonka ember vagyok, hogy valami motoszkál bennem, valamiféle igény, amit ki kellett elégíteni. Érdekes módon apám egyik ismerőse, a család barátja, egy szerb gyógyszerész, aki kitűnően beszélt magyarul is, az beszélte rá apámat: „Tivadar, ne szalaszd el ezt az alkalmat, írasd be a gyereket." Az ő ösztökélésére, meg aztán a magam nagy elszánására apám végül belátta, rászánta magát, hogy...

Szóval az apjának nem volt szándéka?

Nem, mert kezdetben inkább gyakorlati pályát akart a gyerekeknek

biztosítani, viszont nekem a kereskedelemhez sem akkor, sem később, soha az életemben érzékem vagy hajlandóságom nem volt. Ami számokkal függ össze, ami anyagi természetű kalkulációkkal jár, az nálam nem megy. Ismert voltam az Intézetben is arról, hogy soha nem tudtam, mennyi a fizetésem, de nem is nagyon törődtem vele. Nem azért, mert közömbösen hagyott, hanem mert más kötötte le a figyelmem. Mások jó ügyesen ki tudták előre számítani, hogy mennyi lesz a jövedelmük abban a hónapban, én nem tudtam, és valahogy nem is foglalkoztatott ez a kérdés annyira. Végtelenül ügyetlen voltam akkor is, amikor a zentai gimnáziumot hét esztendeig igazgattam: anyagi ügyekben egyszerűen nem tudtam tájékozódni. De mindig volt mellettem egy jó tisztviselő, aki magára vállalta az anyagi kérdések gondját, mert én ahhoz akkor se értettem, nem tudtam, hogy melyik ljubljanai vagy celjei bútorkereskedésben lehet olcsóbb iskolai padokhoz jutni, vagy honnan táblát beszerezni. Meg ha renováltatni kellett az épületet, melyik kőművesmesterrel hogy kell tárgyalni, miféle városi költségvetési kanálisokon kell megközelíteni a lehetőséget. Mindezt nem tudtam, de nem is érdekelt. Engem inkább a munkám másik része, az oktatás, az emberformálás, a nevelés foglalkoztatott.

Pesten az egyetemi évei alatt érződött, hogy háború van?

Nagyon is megéreztük az ellátásban. Már szóltam a menzáról, hogy milyen szegényes volt. Este kilenckor el kellett minden villanyt oltani, nem lehetett éjjel fennmaradni és tanulni, olvasni a légiriadók miatt. Aztán hol az egyik kapott behívót, hol a másik. Én magam is sokszor kértem fölmentést a katonaság alól. Kezdetben még adtak is, mert hivatkoztam arra, hogy három évi kényszerkiesésem volt a tanulmányaim során, és talán ezt vették figyelembe, talán azt, hogy apám meghalt, és özvegy anyámra való tekintettel nem vittek el katonának. Nem tudom pontosan, de már a másik év végén hiába kértem felmentést, mert a bölcsészettan-hallgatók nem kaptak, csak a gyógyszerészek, állatorvosok, orvosok. Őket is aztán a háború végén kitelepítették Ausztriába, és a bécsi vagy melyik egyetemen fejezték be tanulmányaikat.

Sok egyéb nyoma is volt a háborúnak, az emberek kedélyvilágában meg lerongyolódottságában, sok mindent nem lehetett beszerezni. Nem csak élelmet, hanem ruhát, cipőt, más egyebet sem. És az egyetemi oktatásban is érezhető volt, mert megzavarta a dolgok menetét.

A háborús propaganda persze befolyásolta a sajtót, de azért folyt egy normálisabb szellemi élet is, folyóiratok jelentek meg . . .

Sőt, emlékszem, hogy a Délvidéki Diákotthonba gyakran hívtuk vendégszereplésre, beszélgetésre, felolvasásra, előadás tartására Veress Pétert, Darvas Józsefet és másokat. És jöttek is. Élénk szellemi életet éltünk abban a kollégiumban, e tekintetben nem volt hiány. Szabó Dezső

előadásain is megfordultunk. Talán említsem még meg külön azt is, hogy baloldali érzelmű diákság vett körül abban a kollégiumban. Többek között Erdei Sanyi, a neves festő, azután Lenkey Béla (sajnos már meghalt szegény, baranyai gyerek volt, orvos). Szabó Gyurka, akit nem kell bemutatni, ezekkel együtt gyakran jártunk például a Vasas Szakszervezetnek az irodalmi és művészeti estjeire. Ott találkoztam először Németh Lászlóval, Féja Gézával, Veress Péterrel, Tamási Áronnal, sok más neves művésszel. Várkonyi Zoltán mondta a szövegeket, Neményi Lili énekelt, a baloldali értelmiséget képviselték abban az időben.

Pedig ez már a háború...

Ez a háború kellős közepén volt. Én nem voltam szervezett ember, de szinte nyílt titok volt, hogy néhány barátomnak mikor van pártértekezlete. El is kísértük őket oda, ahova mentek, többek között Kiss Anti barátomat, ő is meghalt, szegény, a szerémségi fronton, de ott volt például Farkas Nándor, Rehák. Olajos Miska barátomat ott rejtegettük hetekig a kollégiumban, már nem tudom pontosan, a topolyai internáló tábor előtti időben vagy miután onnan kiszabadult.

Budapesten tehát azokban a háborús években sem hatolt le a fasizmus egészen a társadalom alapsejtjeibe, és folyt ott egy viszonylag szabad szellemi élet is...

Úgy vélem, hogy a vidék talán jobban ki volt téve a fasizálódásnak, mint maga Pest, amelyben a liberális gondolkodásnak, szellemiségnek nagy hagyománya volt még a múlt század első felétől kezdve. Ennek a nyomai még a háború idején is érezhetőek voltak. Nem véletlen, hogy például a vidéki zsidóság egy része Pesten keresett menedéket a háború alatt. Mint Ady mondta: „Párizs az én Bakonyom", nekik Pest volt a Bakonyuk, ahol el tudtak rejtőzni, várván, hogy majd csak elmúlik ez a háború. Tehát Pest nem volt egyértelműen jobboldali szellemiségű város, sőt, erős baloldali tradíciói voltak, művészetben, irodalomban egyaránt. A sajtóban is. A Magyar Nemzet tudvalevőleg olyan újság volt, amelyet a sorok között kellett olvasni, és mindig meg is találta a módját, hogy olyasmit is tudtára adjon az olvasóközönségnek, amit egyébként normális olvasattal nem tudhatott meg. Még abban az időben is megjelentek munkásújságok, szakszervezeti lapok. Az egyetemen mint konzervatív intézményben persze ez nem volt nagyon tettenérhető, de abban az időben az egyetemi oktatás is nagyon távol állt a mindennapi élettől. Azok a tudományos diszciplínák, amelyeket ott oktattak, nem is nagyon keveredhettek a napi eszmei áramlatokkal, mert mit lehet tenni egy reformáció korabeli magyar irodalommal vagy más tárgygyal, azokat nem lehetett ilyen módon aktualizálni és ideologizálni.

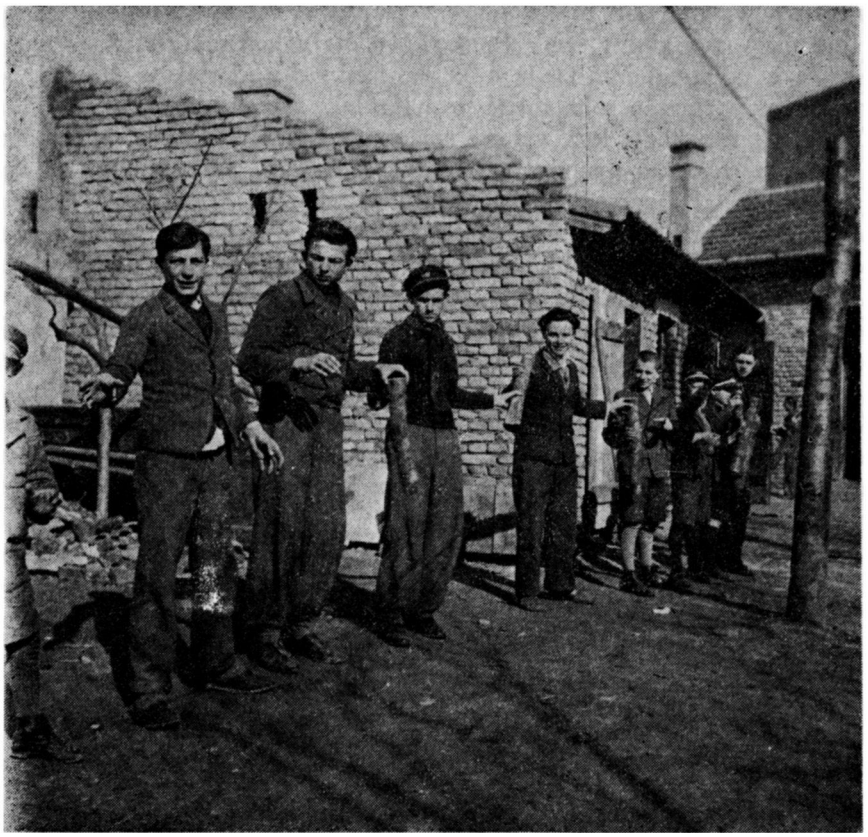

„Rohammunkán" a szabadkai kollégiumban, 1939

Mit tudtak a háborúról, amíg egyetemre jártak?

Amit London jelentett, mert azt hallgattuk gyakran, és amit a Donau-Welle, ennek a kettőnek a kombinációjából ki lehetett mégis valamit hámozni. Közeli és közvetlen értesüléseink frontállapotokról, de még az itthoni, úgynevezett délvidéki eseményekről se nagyon voltak. Néha, amikor hazarándultam egy-egy szemeszterszünetben vagy ünnepnapon vagy egyéb alkalommal, akkor hallottam azokat a híreket, amelyek nem érkeztek el Pestre, hogy kiket fogtak le, börtönöztek be, hurcoltak el. Nekem is volt félnivalóm, mert emlékszem, hogy az 1941/42-es tanévben (ez már a megszállás első esztendeje volt) megszűnt Szabadkán a szerb gimnázium, a szerbhorvát nyelvű oktatás, és egybecsapták a magyar és a szerb tagozatot. Sokan voltunk, 48-an, vagy talán 50-en az osztályban. Ennek majdnem a fele magyarul nem tudó szerb, horvát diák volt. Úgyannyira, hogy mi, akik korábbról is ismertük ezeket a gyerekeket, segítettük, támogattuk őket, ahogy tudtuk. Velem volt például Jelić Duško, akivel később, jóval a háború után találkoztam ismét, a harcos

szövetség valamilyen funkcionáriusa volt, és nevetve kérdezte, megvan-e még az a könyv, ami elhurcolása előtt nálam maradt. Egyszerűen kinyílt a tanterem ajtaja: Jelić Dušan, Tikvicki Marko, szólították ki azokat, akiket aztán soha többé nem láttunk. Megtizedelték az osztályt. Ő megsejtette, hogy lesz valami, mert mielőtt elvitték volna, átadott néhány szerbhorvát nyelven nyomtatott brosúrát, hogy rejtsem el. Így kaptam tőle a Razgovor Velsa i Staljina, tehát H. G. Wells és Sztálin beszélgetése című kis brosúrát, amit aztán Zentára hoztam, nem a szabadkai diákszállásom holmijai között tartottam. Persze baj lett volna, ha megtalálják nálam, de az voltaképpen nem volt olyan veszedelmes portéka. Több ilyen esetre emlékszem a gimnázium nyolcadik osztályából is. Velem járt Bondi Feri, a szabadkai rabbi fia, brilliáns intelligenciájú gyerek; azt hiszem, elhurcolták, nem jött vissza. Aztán például Kiss János, aki a háború után az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának a dékánja volt vagy Mirnics József barátom, aki 1979 végén halt meg, szintén egyetemi tanár volt, akadémikus.

Mikor kapta meg a behívót?

1943. december elején vagy november legvégén táviratot kaptam anyámtól Zentáról, hogy vár a behívóm, és hogy azonnal utazzak haza. Hazajöttem, és azonnal be kellett mennem a szabadkai bevonulási központba. Kissé megkéstem, mert úgy látszik a sok fölmentés iránti kérelem miatt a minisztériumból nagy kerülő utakon jutott el a bevonulási központhoz a számomra kedvezőtlen döntés.

Szabadkán voltam újonc, nagyon levert, hogy nem volt lehetőségem tovább folytatni tanulmányaimat. A testi-lelki leromlás sok tünetével csakhamar kórházba is kerültem, a régi zsidó kórházba, amit akkor honvédkórháznak alakítottak át. Ott aztán két kisebb műtéten mentem keresztül, mert állandó lázam volt, és gyanakodtak valami genynyes gócokra; a mandulám, két fogam kivették. A kórházban derült ki azután a nagy mulasztásom, a turpisság. Nevezetesen én nem kértem a karpaszományos jogosultságomat, ami azt jelentette, hogy akinek legalább középiskolája volt, az felvarrhatott a zubbonyára egy zöld szalagot, jelezvén, hogy középiskolát végzett ember, és ezekből lettek a tartalékos tisztek. Nos, hát én nem kértem, egyszerűen azért, mert nem akartam tartalékos tiszt lenni. Viszont ez annak idején nagy mulasztás, szolgálati vétség, sőt majdnem szabotázs volt, így minősítették. Amikor a kórházból kikerültem, zászlóalj-kihallgatásra rendelt Mészáros Alajos zászlóaljparancsnokom, és azzal fenyegetett, hogy megbüntet, lezárat, sőt hadbíróságot is emlegetett, mert hát „a vérző hazának szüksége van minden tartalékos tisztre", én pedig ki akartam húzni magam „a szent kötelezettség" alól. De megúsztam azzal, hogy azonnal fölvarrták velem a karpaszományt, és azonnali hatállyal átküldtek Szegedre a tartalékos tiszti iskolába. Ott voltam egészen késő tavaszig, ott éltem át

március 19-ét, az akkori Mars téri laktanyában (most Marx-térnek hívják), és a német megszállást is. Nem akarom részletezni, milyen körülmények között, majdnem ellenállásra került sor, de gyorsan leállították. Onnan vezényeltek át aztán Orgoványba nagygyakorlatra, ahol két hónapig voltunk. Majd rövid szabadságra, pár napra hazajöhettem Zentára, de SAS-behívót (azonnali jelentkezés kötelezettségével járó behívót) kaptam, és az egész századot illetve zászlóaljat fővezényelték Fótra, Pest mellé. Ott töltöttem a nyarat, nagyon furcsa és nagyon különös körülmények között, mert voltaképpen az oda fölvezényelt Hunyadi János gyalogezred második zászlóalját, tehát minket, szabadkaiakat, utcai harcra képeztek ki, illetve afféle karhatalmi zászlóaljnak tekintettek. Mint megtudtuk, olyan rendeltetéssel, hogy bármi történjen Pesten, azonnal bevonuljunk, és mindenféle nyilaspuccsot meg egyebet, amiről már akkor nagyon beszéltek, leszereljünk. A sors iróniája, hogy (én akkor szerencsére már nem tartoztam a zászlóalj kötelékébe) ez a zászlóalj 1944. október 15-én, a nyilas-puccs napján nyilas karszalaggal vonult be a budai várba, és ahelyett, hogy a kormányzót védte volna, fegyveresen részt vett a nyilas-puccsban. Amikor 1945 nyarán, már a háború után, útban hazafelé a ferencvárosi pályaudvaron megállt a szerelvényünk, és a kezembe került egy akkor már demokratikus magyar képes újság, ott láttam mindjárt az első oldalon Mészáros Alajost (ezért is említettem az előbb a nevét) egy képaláírás kíséretében: „Ez a birkatekintetű egyén volt az, aki megbízatásával visszaélve bevonult nyilas karszalaggal a Szálasi-puccs idején a várba."

Én azért nem kerültem oda (ez volt a szerencsém), mivel áthelyeztek Veszprémbe az újoncok fogadtatására és kiképzésére, mert az ilyen bölcsészkari embereket, tanítókat stb. vélték a leghasználhatóbbaknak kiképző tizedesi teendőkre. Így kerültem Veszprémbe, pontosabban Veszprém mellé, Jutasra. Ez egy híres, sőt hírhedt helye volt az altisztképzésnek Magyarországon. Abban az időben már a Balaton környékén folytak a harcok, az egész karpaszományos iskolát is bevetették a harcba, de onnan gyorsan kivontak bennünket, és megint furcsa rendeltetéssel kivittek Németországba. Méghozzá úgy, hogy Veszprémtől egész Sopronig gyalog tettük meg az utat, a Bakonyon és Pápán keresztül, nagy télben, 1944 karácsonyán. Pontosabban 1945. január elsején, alighogy szétpukkantak az újévet jelző rakéták, elindult velünk a szerelvény, és meg sem állt egész Hamburgig. Kilenc-tíz napig utaztunk oda azzal, hogy ott majd valami különleges kiképzést kapunk ismét, de abból se lett semmi, mert az oroszok közben Kutnónál áttörték a frontot, és minden mozgatható embert ismét a frontra dobtak. Így kerültem Poznanba, február legelején, ott egy hónapig tartottak az utcai harcok. Bennünket, magyar katonákat aféle ágyútöltelékének használtak a németek, küldönc-szolgálatot kellett teljesítenünk, ide-oda kóboroltunk az éjszakai égő városban, kísérteties látvány volt körülöttünk a vörös fényű hó.

Február közepén légnyomást kaptam egy kisebb bombától, ott találtak meg az utcán lengyel civilek, nekik köszönhetem, hogy megmenekültem. Amikor látták, hogy még van bennem élet, levittek a pincébe, a menedékhelyükre, rámhúztak egy lengyel munkászubbonyt, a fejembe nyomtak egy siltes lengyel sapkát, és tekintve, hogy a nyelvüket többékevésbé megértettem, részben a szerb tudásom alapján, részben pedig, mint már korábban mondtam, összehasonlító szláv nyelvészettel is foglalkoztam az egyetemen, és tudtam, hogy miféle hangtörvények érvényesülnek a lengyel és a szerbhorvát nyelv között, így aztán elég jól meg tudtam magam értetni velük. Amikor megtudták, hogy Jugoszlávia területéről jöttem, másrészt pedig hogy magyar vagyok, ez kettős kötődést jelentett számukra, mert rokonszenveztek a magyarokkal is. Ott láttam tulajdonképpen, hogy mit is jelent a történelmi emlékezés, a történelmi tudat az ember számára. Báthoryt emlegették, meg Jusef Bemet, Bem apót, meg sok minden egyebet is a közös történelemből, azt is, hogy „venger, polak, dva bratanki, i po sabli, i po sklanki", ami annyit jelentene, hogy a lengyel és a magyar egy-testvér, mind a kardja, szablyája, mind a serlege, ivópohara alapján.

Körülbelül három hónapig voltam Poznanban. Dolgoztam, mert dolgozni kellett mindenkinek, a hullaeltakarítástól mondjuk egy épületanyagraktárnak a rendbehozásáig, ahol aztán deszkát, cserepet, más egyebet próbáltunk kimenteni az összelőtt raktárakból. Mondhatom, hogy a lengyel nyelvet is elég jól elsajátítottam. Másképp nem tudtam volna érintkezni velük, bár legtöbbjük tudott németül is, de annyira belejöttem a nyelvbe, hogy magam állítottam össze azt a szöveget, amelyben kértem a repatriációs bizottságtól a hazatelepítésemet. Kazimierz Piehowiak volt a nagy pártfogóm, három fia, Bogdan, Fredek és Roman is nagyon megkedvelt, és a háború után is levelezgettünk. Sőt, ők segítettek abban is, hogy a lengyel hatóságoktól egy Karta rejestracijnát kapjak, amin ez állt: „Mieskancov miesta Poznania". A civilek nem kaptak ugyan fényképes igazolványt, de kaptak ilyen „regisztrációs kártyát", afféle személyazonosságot igazoló papírt, amelyen rajta voltak a legfőbb személyi adatok. Persze az én lengyel barátaimnak köszönhetem, hogy nekem ezt kiadták. Némi kegyes csalások is vannak benne, például az, hogy én „v lagze spital konji", tehát egy lókórházban dolgoztam. Ezt ők írták be azzal, hogy legjobb lesz egy ilyen kegyes csalással élni. Ez mentett meg a hadifogságtól, ez tette lehetővé számomra, hogy a poznani hatóságok Varsóba utaljanak, ahol egy táborban a régi jugoszláv katonákat és civileket, elhurcoltakat gyűjtötték. Ott voltam a háború utolsó napjaiban, ott ért a háború vége is.

Hadd mondjam még el, hogy amikor az említett Karta rejestracijnát megkaptam, akkor bevezettek egy lengyel hivatalnok elé. Morózus ember volt, aki sok mindent kérdezett tőlem, faggatott erről-arról, és amikor elmondtam neki, hogy jugoszláviai vagyok, érdeklődve rám nézett, mondván, ő is járt Jugoszláviában. Azt hittem, tengerparti üdülés vagy más efféle útja lehetett. Amikor megkérdeztem, hogy az Adrián járt-e,

Szeli István egyetemi hallgató, 1942

azt mondta, nem, csak Bácskában. Ez viszont az én érdeklődésemet keltette fel, mondom neki, én is bácskai vagyok. „Igen? Hová való?" — kérdi. Mondom, zentai. Ő pedig Apatinból nősült, és mondja is, hogy kit vett el, egy Piri nevű lányt, akinek nem a keresztneve, hanem a családneve volt Piri. Mondom, nekem is volt egy évfolyamtársam az egyetemen, Piri István, apatini, nem rokonok? Dehogynem, mondja, a testvére. Kérem szépen, ilyen csodálatos véletlen találkozások is történnek, és persze rögtön megkaptam újdonsült ismerősömtől a szükséges iratokat, ezekkel kerültem Varsóba. Befutott, már nem tudom honnan, egy nagy tömött szerelvény, csupa régi, 1941-ben fogságba került jugoszláv katonával. Nem vártam, hogy szabályosan intézkedjenek a papírjaim, a hazatelepítésem felől, hanem jelentkeztem a vonatparancsnoknál, egy alezredes volt, elmondtam neki, ki vagyok, mi vagyok, és megkérdeztem, volna-e még egy ember számára hely ezen a hosszú szerelvényen? Azt mondja, hogyne, gyere, gyere. Egyszerűen fölszálltam a kocsiba, tehervagonok voltak persze, és jöttem az 1941-ben fogságba került jugoszláv katonákkal együtt. Egy hónapig utaztunk Kikindáig, mert mindenfelé sérültek voltak a vasúti pályák, a sínek felrobbantva, néha nagy vargabetűket, kanyarokat kellett megtenni, végül is hazaértünk Kikindára. Ott néhány napot vártunk a papirosok kiadására, s azután kerültem haza Zentára.

És itt kezdődik azután az életemnek egy másik nagy szakasza, 1945 júniusában, amikor hazajöttem egy üdvös reménnyel és egy üdvös csalódással.

Mielőtt rátérnénk erre az időszakra, azt szeretném még kérdezni, hogy élte át lelkileg a háborút, mennyit találkozott a háború borzalmaival, félt-e a haláltól, gondolkozott-e azon, hogy mindig hajszálon múlik az ember élete?

Ezen nem is nagyon volt idő gondolkodni, mert ezt át kellett élni. Sajnos, voltak rendkívül súlyos pillanatok. Emlékszem, amikor bevittek a lengyelek abba a pincehelyiségbe, ahol ők is tartózkodtak, február volt, és semmi ruha vagy valami pokróc nem volt, amit az ember maga alá tett volna. A hideg betonon ültünk, éheztünk, még inni se volt semmi, mert a vízvezetékcsövek befagytak, kimenni nem lehetett, mert állandóan lőttek. Hatalmas, három emeletes épület volt, amikor oda levittek, és földszintessé bombázták, mire kijöttünk. Állandóan zuhogott minden körülöttünk, reszketett, remegett minden fal. Hetekig tartott. Vagy például Poznanban a németek kiküldtek bennünket járőrbe, egy a város végén lévő valamilyen kollégiumba vagy internátusfélébe, ahol az volt a feladatunk, hogy figyeljük az ellenség mozgását. Egyszer azon vesszük magunkat észre, hogy a körülöttünk elhelyezett német csapatok, osztagok mind vonulnak hátra, a város felé, de bennünket nem szólítottak. Akkor már gyanússá vált, körülnéztünk, hát ott voltak az orosz csapatok előttünk hangtávolságra. Rohantunk, menekültünk, és sokan ott is hagyták a fogukat. Azután bevittek bennünket a Kernwerkbe. Ez a citadella, egy nagy erődítmény, már a 870-es években is szerepet játszott a háborúkban. Onnan küldtek ki bennünket különböző éjszakai járőrre, állandó bombázások, lövöldözések közepette, úgyhogy nem egyszer voltunk kitéve annak, hogy egyszerűen valamelyik fal vagy ablak mögül ránklőnek. Rengeteg ilyen dolog volt, úgyannyira, hogy erre az ember szívesebben nem emlékezik. Szeretné eltemetni magában örökre az ilyen borzalmakat meg félelmeket, mert ahogy mindenkiben, így bennem is élt egy természetes félelem, az tagadhatatlan.

Minek köszönheti, hogy túlélte a háborút?

Annak, hogy haza akartam jönni. Az ember egyszerűen minden lehetőséget felhasznált arra, hogy hazavergődjön, csak ezt túlélje. Nekem sikerült. Másoknak nem. Amikor a már említett épületanyag-raktárban tevékenykedtünk, raktuk ide-oda a még épségben maradt deszkákat és egyéb épületanyagot, nem egy magyar katonaruhában levő holttestre is találtam a romok között.

Tehát vonattal eljutott Kikindára . . .

Onnan aztán Becsén keresztül Zentára, és legnagyobb csodálkozásomra, Zenta épségben volt. Még Veszprémben találkoztam egy Zentáról elmenekült nyilassal, ismertem jól (később Ausztráliába menekült

tovább), az mondta nekem, hogy október 8-án az oroszok Csókáról tönkre lőtték Zentát. Ott volt a családom, és abban a tudatban kellett a további hónapokat átélni, hogy biztos meghaltak, mert elhittem, amit ez a rémhírterjesztő mondott. Amikor hazaértem, a legnagyobb örömömre anyámat otthon találtam épségben, meg a nagyapámat is, a bátyámról viszont még négy évig semmi hírt nem hallottam, csak valamikor 49-ben került haza Kijevből. Így szóródott szét a család. Mint mondtam, részben nagy remények, másrészt nagy csalódások közepette érkeztem haza, abban a reményben, sőt tudatban, hogy ez volt az emberiség utolsó eszeveszett kalandja, mert ép ésszel nem lehet elképzelni, legalábbis a mi életünkben, a mi generációnk idejében, hogy még egyszer háború törhessen ki bárhol.

Ami persze naiv hit volt, és amiben csakhamar csalódni kellett. A másik pedig egy csalódás, egy nagy kiábrándultság. Tudniillik annak a tudata, hogy az ember a maga értelmével, tudásával, kutatásaival már rendkívül messzire eljutott a holt, élettelen anyagnak a kiismerésében, az energiák saját szolgálatába állításában, de még az élő szervezet, a biológia tudományában is. Ugyanakkor az egzakt tudományok nagyszerűsége mellett a társadalmi és humán tudományok, az emberi együttélésnek a tudománya gyerekcipőben tipeg azok után. Az ember ma sem képes még úgy megszervezni a maga életét, a maga társadalmát, hogy ne fenyegessék mindenfelől veszélyek, babonák, tévhitek, téves ideológiák. Lehet, hogy ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy én csekély adottságaimat meg szerény képességeimet a társadalom- és humán tudományok szolgálatába akartam állítani. Nem tettem le arról a szándékomról, hogy mindenáron befejezzem a tanulmányaimat, és mint pedagógus is szolgálhatom az előbb említett nagy célt, a naiv rousseau-i hitet az ember nevelhetőségében, megváltoztathatóságában.

(Az interjú folytatását a Létünk következő számában közöljük.)

DOKUMENTUM

A NYELVI EGYENJOGÚSÁG MEGVALÓSÍTÁSA VAJDASÁGBAN

VAJDASÁG SZAT KÉPVISELŐHÁZÁNAK LEIRATA A NEMZETEK ÉS NEMZETISÉGEK NYELVI ÉS ÍRÁSHASZNÁLATI EGYENJOGÚSÁGA FEJLESZTÉSÉNEK MEGVALÓSÍTÁSÁRÓL*

Bevezető

Amikor Vajdaság SZAT Képviselőháza 1978. április 18-án meghozta a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának fejlesztésére vonatkozó leiratát, abból a tényből indult ki, hogy a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága összetevő részét képezi a tartományban élők alapvető jogainak, és az a cél vezérelte, hogy intézkedéseket helyezzen kilátásba ennek az egyenjogúságnak az eredményesebb megvalósítása érdekében.

A leirat betartásáról és a felmerült problémákról a Tartományi Közigazgatási Intézet évente egyszer tájékoztatta Vajdaság SZAT Képviselőházának Végrehajtó Bizottságát, az viszont időnként beszámolt a Tartományi Képviselőháznak.

A Tartományi Képviselőház munkaterve szerint kidolgozott elemzésünkben áttekintjük, hogy mit tettek, milyen eredményeket értek el, és mely gondok merültek fel nemzeteink és nemzetiségeink nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának fejlesztése során. Felmértük a normatív szabályozást, a többnyelvű munkavégzésre alkalmas káderek biztosítását, az egyenjogú nyelvhasználat érvényesítési feltételeinek biztosítását, a fordítói tevékenységet, a közügyek intézésével megbízott társultmunkaszervezetek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságát, a nemzetek és nemzetiségek nyelvén történő tájékoztatást, a tartományi szerveknek és szervezeteknek a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának fejlesztése céljából a községeknek nyújtott segítségét stb.

Elemzésünket a tartomány 739 adatközlőjétől begyűjtött információk alapján dolgoztuk ki, ezek közé tartozott: 29 községi küldött-testület és azok végrehajtó tanácsa, 143 községi, 6 városi és 25 tartományi közigazgatási szerv, Vajdaság Legfelsőbb Bírósága, 6 felsőfokú és 30 köz-

* Az elemzés VSZAT Végrehajtó Tanácsának megbízásából készült, amit a Tanács 1986. november 5-i ülésén vitatott meg és fogadott el.

ségi bíróság, Vajdaság Társult Munka Bírósága és a társult munka alapbírósága, a tartományi ügyészség, 3 felsőfokú és 17 községi ügyészség, a tartományi és 18 községi önigazgatási ügyész, a tartományi kihágási tanács és 27 községi kihágási szerv, 10 tartományi és 187 községi önigazgatási érdekközösség, 74 helyi közösség és 125 közügyeket ellátó társultmunka-szervezet, ezenkívül a községi küldött-testületek, és végrehajtó tanácsok képviselőivel, a községi küldött-testületek fordító szolgálatának tagjaival, a Vajdaság SZAT Képviselőháza fordítószolgálatának vezetőivel és a tartományi közigazgatási szervekben dolgozókkal folytatott beszélgetések.

Az elemzés kidolgozásához felhasználtuk a társadalmi-politikai szervezetek, tartományi jellegű intézmények, szervezetek és közösségek anyagait is.

Felmérésünk az eltelt egyéves időszakra vonatkozik, ugyanis figyelembe vettük, hogy a tartományi Képviselőházat 1985-ben értesítették a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a fejlesztésére vonatkozó leirat megvalósításáról. Amikor a helyzet úgy kívánta, és a körülmények is lehetővé tették, összehasonlítást végeztünk a korábbi időszakokkal, hogy megállapíthassuk, mennyire volt folyamatos nemzeteink és nemzetiségeink nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a fejlődése.

II. A különböző szervek, szervezetek és közösségek tevékenysége a nyelvi és íráshasználati egyenjogúság normatív szabályozása terén

1. Többéves — az alkotmány szellemében kifejtett — tevékenység alapján megállapíthatjuk, hogy tartományunkban törvény szabályozza a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a társadalmi élet különböző területein való érvényesítését. Körülbelül ötven tartományi törvény tartalmaz a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságára vonatkozó rendelkezést.

Mivel a szövetségi és köztársasági törvények már szabályozzák az állampolgárok meghatározott jogait és kötelességeit, ezért Vajdaság SZAT alkotmánya kötelezi a tartományt és a községeket, hogy a lakosságot anyanyelvén ismertesse meg ezekkel a törvényekkel. Az említett előírások közzétételére eddig csak szerbhorvát és magyar nyelven került sor, mégpedig a Szerb SZK Hivatalos Lapjában és a JSZSZK Hivatalos Lapjában.

A Vajdasági Képviselőház Végrehajtó Tanácsának 1985. december 11-én megtartott ülésén előterjesztették annak a kidolgozásnak módozatait, miként lehetne biztosítani a szövetségi és köztársasági előírások és törvények szlovák, román és ruszin nyelvű megjelentetését. A Tartományi Közigazgatási Intézet és a Törvényhozó Bizottság dolgozta ki ennek a lehetőségeit. A községekkel, a megfelelő tartományi szervekkel,

szervezetekkel és szolgálatokkal folytatott megbeszéléseket követően szövegezik meg javaslatukat, amelyet a Tartományi Képviselőház Végrehajtó Tanácsa 1987 elején vitat meg.

2. A vajdasági községek nagy része eleget tett annak az alkotmányos kötelezettségének, hogy alapokmányába kell foglalnia a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának fejlesztési módját.[1] Noha erre több éven át figyelmeztették a községeket, egy részükben még mindig nem szabályozták megfelelő módon ezeket a kérdéseket, illetve a tartományi alkotmány 276. szakaszának második bekezdése alapján nem dolgozták ki ezeknek a határozatoknak és előírásoknak a nyemzetiségek nyelvén való megjelentetését, a közérdekű publikációk közzétételét, a községi küldött-testületek és egyéb testületek üléseire szóló anyagok előkészítését, a felekkel történő szóbeli és írásbeli közlés lehetőségeit, az eljárások lefolytatását, a közérdekű adminisztráció vezetését. Alapokmányaiknak (például a beočini, az ürögi, a rumai stb. községekének) az az általános jellemzője, hogy a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságát rendkívül általánosan rendezik, többnyire azzal a rendelkezéssel intézik el, hogy „a nemzetiségek tagjai mindenben egyenjogúak a többi nép tagjaival". Az említett szabályzatok egyike sem mondja ki, hogy mely nyelvek számítanak egyenrangúnak a község területén, sem azt, hogy mely szervek előtt és miként élhet a lakosság anyanyelvhasználati jogával, tehát éppen azokra a kérdésekre nem terjed ki a figyelmük, amelyeket az alkotmány szerint éppen a községi szabályzatoknak kellene rendezniük.

A Tartományi Közigazgatási Intézet a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságára vonatkozó alkotmányos elvek megvalósítását figyelemmel kísérve elemezte mindazoknak a községeknek az alapokmányait, amelyekben hiányosságokat fedeztek fel a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítését illetően. Ezt a tájékoztatót megvitatta a DNSZSZ tartományi bizottságának a nemzeti egyenjogúság megvalósításával foglalkozó koordinációs bizottsága, és határozatba foglalta az említett községek — megfelelő intézkedések foganatosítására felszólító — értesítését.

Az újvidéki városközösséghez tartozó községek (Karlócát kivéve) ez év folyamán módosították és kiegészítették alapokmányukat, s egyenjogúvá tették a szerbhorvát illetve horvátszerb, a magyar, a szlovák és a ruszin nyelvet, amelyeket ettől kezdve Újvidék város alapokmánya is egyenjogúnak ismer el.

3. A társadalmi szervekben, önigazgatási szervezetekben és közösségekben nem kielégítő a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósítását elősegítő normatív szabályozás. Sok helyen továbbra is úgy vélik, hogy elegendő csupán községi szabályzattal rendezni a problémakört, ezért nem foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel önigazgatási szabályozóikban. Ennek ellenére a felmérésre kiválasztott szervek, szervezetek és közösségek esetében — számszerűen jóformán azonos számban kerültek be a felmérésbe mint a korábbi évek-

ben — azt figyelhetjük meg, hogy fokozatosan növekszik a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósulását önigazgatási szabályozókkal rendezők száma. Így például a példának vett közügyekkel foglalkozó társultmunka-szervezetek az előző évi 74 százalék helyett az idén már 78 százalékban rendezték szabályzataikban ezt a kérdéskört, a községi közigazgatási szervek esetében ez a százalékarány 67 százalékról 75 százalékra nőtt, a kihágási bírók korábbi 79 százaléka helyett most 85 százalékról beszélhetünk. A községi önigazgatási érdekközösségek viszont még mindig nem fejtettek ki kellő tevékenységet a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának normatív rendezése érdekében.

Amellett, hogy több helyütt elegendőnek tartják csupán a községi szabályzatba belefoglalni, a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósulását, még mindig akadnak olyanok, akik nem fogják fel e kérdéskör jelentőségét. Szép számban akadnak olyanok is, akik azt ismételgetik, hogy nem kezdeményezi senki ezeknek a kérdéseknek a rendezését, az egyes nemzetiségi dolgozók és lakosok ezt feleslegesnek tartják; arra hivatkoznak, hogy nincs megfelelő káder és egyéb ügyek intézése miatt odázták el alapokmányuk módosítását.

Egyes szerveknél kedvezően alakult a munkahelyek rendszerezése. Az elemzett községi bíróságok 63 százaléka vette be a munkahelyi követelmények közé az egyenjogú nyelvek ismeretét, ez a korábbi időszakban csak 59 százalékot tett ki), a felsőfokú bíróságok esetében ez 67 százalékra növekedett a korábbi 59 százalékhoz képest, a kihágási bíróknál pedig 74 százalékot ért el a korábbi időszak 64 százaléka helyett.

A községi és tartományi közigazgatási szerveknél nem alakult olyan kedvezően a helyzet, mint az igazságügyi szerveknél. A vizsgált községi közigazgatási szerveknek az 58 százaléka és a 25 tartományi közül csupán kettő (a Tartományi Statisztikai Intézet és az Információs Szolgálat) jelölte ki munkahelyi követelményként valamely nemzet vagy nemzetiség nyelvének ismeretét.

Az említett adatok arra utalnak, hogy még mindig nem tettek teljes egészében eleget annak a követelménynek, hogy meghatározzák az egyenjogú nyelvek ismeretét megkövetelő munkahelyeket és munkafeladatokat.

III. A nemzetek és a nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósulása a társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeiben

1. *Vajdaság SZAT Képviselőházá*nak tevékenysége az eltelt időszakban is a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúságával kapcsolatos alkotmányos alapelvek megvalósítására irányult, ugyanis ez az önigaz-

gatáson alapuló társadalmi viszonyok egyik legfontosabb eleme. Ennek során fokozott figyelmet fordítottak nemzeteink és nemzetiségeink nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósítására.

A Képviselőház munkájában a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának elvét tartalmazó ügyrendet alkalmazott.[2] A törvényeket és előírásokat a nemzetek és nemzetiségek nyelvén tették közzé, s a Képviselőház által napirendre tűzött kérdésekről a nemzetek és nemzetiségek nyelvén tájékoztatták a küldötteket és küldöttségeket.[3] Mégis úgy ítélték meg, hogy nincsenek meg minden téren a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságához szükséges anyagi és műszaki feltételek a küldött-testület és tanácsainak, valamint testületeinek munkájában, ami arra utal, hogy a következő időszakban el kell hárítani az érvényesítésüket akadályozó tényezőket.

A meghozott tartományi előírásoknak a nemzetek és nemzetiségek nyelvén való azonosságát megállapító bizottság, a felterjesztésekkel és javaslatokkal foglalkozó bizottság, valamint a Tartományi Képviselőház és a Végrehajtó Tanács fordítószolgálata jelentős mértékben hozzájárult a nyelvi és íráshasználati egyenjogúság érvényesítéséhez.

A meghozott tartományi előírásoknak a nemzetek és nemzetiségek nyelvén való azonosságát megállapító bizottság a Képviselőház testületeként jött létre abból a célból, hogy sajátos feladatnak tegyen eleget a Tartományi Képviselőház által meghozott előírásoknak a nemzetek és nemzetiségek nyelvén való hiteles közzétételével. Ennek a bizottságnak külön albizottságai vannak magyar, szlovák, román és ruszin nyelvre. A bizottsági üléseket megelőzően az egyenjogú nyelveken a fordítószolgálat által előkészített előírások szövegét először az albizottságok ülésén vitatják meg, majd az általuk beterjesztett javaslat alapján hozza meg a bizottság a hiteles szöveg beiktatására vonatkozó döntését.

Vajdaság SZAT Képviselőházának a felterjesztésekkel és javaslatokkal foglalkozó bizottsága évente átlagosan 3100 beadvánnyal foglalkozik. Ezeknek körülbelül 1 százaléka készül a nemzetiségek nyelvén, elsősorban magyarul (a különböző területek között egyformán oszlanak meg, de legtöbb kommunális vonatkozású) és szlovákul (többnyire a tagosításra vonatkoznak). Minden olyan esetben, amikor a fél az egyenjogú nyelvek valamelyikén fordul a bizottsághoz, az eljárást az illető nyelvén folytatják le.

Vajdaság SZAT Képviselőházának és Végrehajtó Tanácsának a fordítószolgálata magyar, szlovák, román és ruszin csoportra oszlik, ezek közül mindegyiknek öt fordítója (a magyarnak hat), két lektora és két gépírónője van. A fordítószolgálat jelenlegi szervezési, szakképzettségi és műszaki lehetőségei korlátozottak, ennek következtében számos problémával szembesül munkája során. Ezeknek elemzése és a lehetséges megoldások beterjesztése folyamatban van. Elsősorban a szolgálat káderállományát kell megerősíteni és javítani kell a műszaki feltételeken.

2. Újvidék város küldött-testületében megvannak a műszaki feltételek az ülések szimultán fordításához. A küldött-testületi ülések anyagát

azonban továbbra is csak szerbhorvát nyelven sokszorosítják. A küldött-testületi ülések anyagának terjedelmessége, az ülések összehívásának időpontja és az anyagok kézbesítése miatt (az ülések anyagát nem egyszer közvetlenül az ülés kezdete előtt osztották szét a küldöttek között) a fordítás számos nehézségbe ütközött. Éppen ezért a tájékoztatás érdekében egyre gyakrabban veszik igénybe a Küldöttek Híradóját, és foglalkoznak annak a lehetőségnek a gondolatával is, hogy a városi küldött-testületnek és tanácsainak ülésanyagát rövidítve, rezümé formájában a nemzetek és nemzetiségek nyelvén tegyék közzé az említett lapban.

3. Ami a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a községi küldött-testületekben való érvényesítését illeti — vonatkozik ez elsősorban az anyagok és a küldött-testületi ülések felszólalásainak fordítására — az eltelt időszakban nem volt javulás. A helyzet a leirat meghozatalától napjainkig szinte mit sem változott.

A példának vett 29 község közül csak a dunamenti, a begaszentgyörgyi és a topolyai foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Két esetben a községi küldött-testület programja alapján került sor megbeszélésre, egy alkalommal pedig — Dunamente község esetében — a végrehajtó tanács kezdeményezte a kérdés napirendre tűzését. Egyes községekben ezt a problémakört már a korábbi időszakokban megvitatták. A községi küldött-testületek egy része (például Temerin) arra hivatkozik, hogy eddig még nem voltak ezzel kapcsolatos problémái, vagy pedig az évi jelentés megvitatásakor foglalkoztak a nyelvhasználat kérdésével (Bács).

A községek egy részében a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága teljes mértékben érvényesül, a községi küldött-testületnek és szerveinek mindennapi gyakorlatává vált (Kanizsa, Becse, Zenta).

Szerbhorvát nyelven minden község előkészíti az ülések anyagát, magyar nyelven a 38 százalékuk, szlovák és román nyelven pedig a vizsgált községek 10 százaléka. A felmérés tárgyát képező községek egyike sem készíti elő ruszin nyelven az ülések anyagát. Ezt a nem éppen kielégítő helyzetet azzal magyarázzák, hogy nincsenek meg az anyagi és szakmai feltételeik, illetve hogy a fordítókat a Hivatalos Lap körüli tevékenység köti le (Alibunár), hogy a magyar nemzetiségű küldöttek nagy része szükségtelennek tartja az anyagok magyarra fordítását (Apatin), hogy a nemzetiségek létszáma elenyésző (Ürög), és hogy a fordítószolgálat az anyagok késése miatt képtelen azokat időre lefordítani (Begaszentgyörgy) stb.

A községek Hivatalos Lapja szerbhorvát nyelven mindenütt megjelenik, magyarul a felmérésünkben szereplő községek 59 százalékában, szlovákul 17 százalékában, románul 10 százalékában, ruszinul pedig 14 százalékában. A községek igen jelentős részében nehézségekbe ütközik a Hivatalos Lap kiadása (nincs elég szakemberük, nehézségekbe ütközik a pénzelése) stb.

A közvéleményt nemcsak szerbhorvát nyelven, hanem magyarul (a

községek 48 százalékában), szlovákul (21 százalék), románul és ruszinul (14 százalék) is tájékoztatják.

A községi küldött-testületek általában nemcsak hivatalos lapjuk által tájékoztatják a közösséget, hanem a helyi sajtó, rádióállomás, újságban kiadott mellékletek, küldöttek híradója, tájékoztató, közlöny vagy éppen a helyi közösség hangszóró állomása révén is.

Felméréseink szerint a községek 41 százaléka biztosítja a küldött-testületi ülések fordítását, mégpedig többnyire saját fordítói útján. Három községben — Topolyán, Adán és Temerinben — szimultán fordítás folyik. Egyes községi küldött-testületek számára viszont a fordítás egyáltalán nem okoz gondot, mert állításuk szerint „a nemzetiségek soraiból választott küldöttek kitűnően beszélik a szerbhorvát nyelvet".

Az egyenjogú nyelvhasználatot alapokmányukba foglaló községek többségében megszervezték a fordítószolgálatot. A felmérésünkben szereplő 29 községi küldött-testület közül húsznak van fordítószolgálata, amelyekben 51 fordító dolgozik, ezek közül 29, azaz 57 százalékuk magyar, 11 román (22 százalék), 8 szlovák (16 százalék) és 3 ruszin (6 százalék) nyelvre vagy nyelvről fordít. Végzettség szerint a fordítók többségének főiskolai vagy egyetemi diplomája van. A magyar, de főleg a szlovák fordítók többsége egyetemi végzettségű, oklevelét a bölcsészkaron szerezte.

A Tartományi Közigazgatási Intézet az idén is terminológiai szemináriumot szervezett a magyar, szlovák, román és ruszin fordítók számára az újvidéki Jogi Kar nyelvi lektorátusának közreműködésével.

IV. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítése a társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeinek végrehajtó tanácsaiban

1. A Tartományi Képviselőház Végrehajtó Tanácsának törvényes kötelessége az alkotmány és a törvények szellemében biztosítani a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítését. Ennek ellenére a Végrehajtó Tanács ügyrendjének rendelkezéseit az ülésanyagok egyenrangú nyelveken való előkészítésére eddig még nem alkalmazták. Az ügyrend említett rendelkezéseihez többek között azért sem tartották magukat, mert a különböző anyagokat megvitatásra beterjesztő tartományi szervek, szervezetek és közösségek nem érvényesítik az egyenlő nyelvhasználatot.

Vajdaság SZAT Képviselőházának Végrehajtó Tanácsa a különböző tevékenységi területek helyzetét figyelemmel kísérve a tartományban rendszeresen foglalkozik a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának betartásával. A Végrehajtó Tanács minden évben napirendre tűzi és megvitatja, mennyire tartják magukat az egyes községek a Képviselőháznak a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a fejlesztéséről szóló leirathoz, és a hely-

zet felmérését követően határozatba foglalja az eredményesség növelésével kapcsolatos további teendőket.

A leiratnak az eltelt egyéves időszakban való megvalósításáról szóló beszámoló megvitatását követően a Végrehajtó Tanács 1985. december 11-i ülésén határozatba foglalta, hogy gyakorlati intézkedéseket kell foganatosítani a szövetségi és köztársasági törvényeknek és előírásoknak a szlovák, román és ruszin nyelvre fordítása érdekében, ugyanis erre eddig nem került sor. Ezenkívül a Végrehajtó Tanács a fordítói munka jelentősége miatt tájékozódott a Tartományi Képviselőház fordítószolgálatában felmerült problémákról.

2. A községi küldött-testületek végrehajtó tanácsainak munkájában a nemzetek és nemzetiségek íráshasználati egyenjogúságának érvényesítésében az eredmények ugyanolyan kedvezőtlenek mint az előző években. A végrehajtó tanácsok ülésanyagait csak szerbhorvát nyelven készítik elő, s az elemzésünkben szereplő 29 végrehajtó tanács alig egynegyedében fordítják a felszólalásokat. Szerintük ennek a leggyakoribb oka a műszaki lehetőségek és a pénzeszközök hiánya, illetve hogy nem igényli senki, mert a végrehajtó tanács valamennyi tagja jól beszéli a szerbhorvát nyelvet (például Csóka és Fehértemplom községek esetében). A zentai, kanizsai, kishegyesi, topolyai és adai községek esetében viszont a fordítás azért nem okoz gondot, mert a végrehajtó tanácsok valamennyi tagja kielégítően ismeri a magyar és a szerbhorvát nyelvet.

A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a közigazgatási szervekben való érvényesítésével gyakrabban foglalkoznak a végrehajtó tanácsok mint a községi küldött-testületek. Az eltelt időszakban hat község végrehajtó tanácsa foglalkozott egy vagy több alkalommal ezekkel a kérdésekkel, mégpedig többnyire a községi közigazgatási szerv kezdeményezésére, és határozataiban megfelelő intézkedéseket helyezett kilátásba az egyenjogú nyelvhasználatnak a közigazgatásban való érvényesítésére.

V. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának az érvényesítése a tartományi, városi és községi közigazgatási szervek, szervezetek és szakszolgálatok munkájában

1. Aligha vitás, hogy a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának következetes érvényesítésében jelentős szerepet töltenek be a tartományi közigazgatási szervek, szervezetek és szakszolgálatok, ugyanis egész sor olyan problémát oldanak meg, amelyeknek jelentőségük van a lakosság mindennapi tevékenységében és a társadalmi-politikai viszonyokban. Ezek a szervek foglalkoznak többek között a legtöbb közigazgatási kérdéssel, így az eljárás során a dolgozóknak és a lakosságnak jogában áll, hogy félként és az eljárás résztvevőjeként használja anyanyelvét.

A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságát 25 tartományi szerv, szervezet és szakszolgálat tevékenységét elemezve vizsgáltuk. Arra a megállapításra jutottunk, hogy mindössze két szerv munkahelyi leírásaiban szerepel az egyenjogú nyelvek ismeretének a követelménye. Ennek ellenére egyes szervek, mint ahogyan azt maguk is hangsúlyozzák, a gyakorlatban figyelnek arra, hogy megfelelő nyelvismerettel bíró alkalmazottakat biztosítsanak.

A körkérdésbe bevont 25 szerv közül 19 készült fel a felekkel való magyar nyelvű szóbeli érintkezésre, a szlovák nyelv esetében 10, a románban 9 és ruszinban 7. Az írásbeli érintkezésre vonatkozó adatok valamivel kedvezőtlenebbek, ugyanis magyarul 12, szlovákul 9, románul 8, ruszinul pedig 7 szerv képes értekezni ügyfeleivel.

A 15 közigazgatási eljárást levezető szerv közül 6 foglalkoztat 15 olyan dolgozót, akik képesítésük szerint alkalmasak magyar nyelvű eljárások folytatására. Szlovák nyelvű eljárás levezetésére 2 szerv 4 dolgozója képes, ruszin és román nyelvűre viszont egy-egy szervnél ugyancsak egy-egy személy. A rendelkezésre álló adatok szerint a tartományi szervekben rendkívül kevés közigazgatási eljárást folytatnak nemzetiségi nyelven. 1985 folyamán és 1986 első hat hónapjában 14 tartományi szerv összesen 30 643 tárggyal foglalkozott, amelyek közül mindössze 46-ot folytattak le magyar nyelven (4 szerv hatáskörében), a többi nemzetiség nyelvén viszont egyet sem.

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy egyetlen tartományi közigazgatási szerv sem készült fel az eljárásoknak valamennyi, a Vajdaságban egyenjogú nyelven való lefolytatására. Minden olyan esetben viszont, amikor a dolgozók és a lakosság olyan nyelven fordult ezekhez a szervekhez, amelyeken nem képesek lefolytatni az eljárást, a fordítószolgálat segítségét vették igénybe.

2. A városi közigazgatási szervek egyre nagyobb erőfeszítéseket tesznek a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának következetes érvényesítésére. Bizonyos eredményeket már elértek, például a több nyelvű űrlapok bevezetésével. A hiányosság főként abban jut kifejezésre, hogy normatív módon még nem szabályozták minden egyes szerv és szolgálat esetében a nemzetek és nemzetiségek nyelv- és íráshasználatát, de megfelelő számú szakember és műszaki felszerelés sem áll rendelkezésre a nemzetek és nemzetiségek nyelvi egyenjogúságának érvényesítéséhez.

Mindazokban a közigazgatási szervekben, amelyekhez a lakosság a leggyakrabban fordul, önigazgatási általános aktus szabályozza a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítését.

A Városi Belügyi Titkárság hatáskörében a titkárság által meghozott önigazgatási általános aktusok, a tartományi szektor előírásai és egyéb utasítások szabályozzák a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítését. Mindazok a rendőrségi és belügyi dolgozók, akik munkájuk során közvetlen kapcsolatba kerülnek a

lakossággal, ismerik az illető környezet nyelvét. A Városi Belügyi Titkárság önigazgatási általános aktusai a személyi jövedelem összegének növelésével is ösztönzik dolgozóikat a nemzetek és nemzetiségek nyelvének ismeretére. A város és községeinek alapokmányaiban egyenjogúnak elismert nyelveken írásban és szóbelileg érintkeznek a dolgozókkal és a lakossággal. 1985 folyamán ez a titkárság 883 esetben járt el a nemzetiségek nyelvén, amelyek közül 766 volt a magyar, 97 a szlovák, 7 pedig a ruszin nyelvű. (Egyéb esetekben az eljárás nyelve szerbhorvát volt.)

A Városi Felügyelőség 1985 folyamán 8457 tárggyal foglalkozott, s valamennyi esetben szerbhorvát nyelven járt el, de a dolgozókkal és a lakossággal magyar és ruszin nyelven is folyik írásbeli és szóbeli érintkezés.

A Városi Közigazgatási Hivatalban megteremtették a feltételeit a nemzetiségi nyelvű félfogadásnak, ugyanis az iktató felkészült a magyar és ruszin nyelvű ügyintézésre. Kidolgoztak egy egységes, többnyelvű űrlapot, a beadványok átvételét igazoló bizonylatot.

A pecséteken és feliratok esetében teljes egészében alkalmazzák a város statútumában az egyenjogú nyelvekre és íráshasználatra vonatkozó rendelkezéseket.

Közös programot dolgoztak ki a város és a község közigazgatási szerveiben dolgozók szakmai felkészítésére, aminek keretében külön témakörben foglalkoztak a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának alkalmazásával. A Városi Közigazgatási és Igazságszolgáltatási Titkárság 1986. május folyamán szemináriumot szervezett az anyakönyvvezetők és helyettesik számára, hogy megismerkedjenek az említett kérdésekkel. Egyébként az anyakönyvi hivatalban minden feltételt biztosítottak az anyakönyvi kivonatoknak a nemzetek és nemzetiségek nyelvén történő kiadásához.

A városi közigazgatási szervek 1984-es határozata alapján kedvezőbb feltételeket teremtettek az alkotmányos elvek figyelemmel kíséréséhez és elemzéséhez a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának az érvényesítésében és konkrét intézkedéseket javasoltak a kijelölt feladatok következetes végrehajtására.

3. A tartomány 30 községének 143 közigazgatási szervéből begyűjtött adatok elemzése arra utal, hogy a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának az érvényesítése bizonyos intézkedések ellenére sem kielégítő. A községi közigazgatási szervek jelentős része nem rendelkezik megfelelő szakemberekkel a közigazgatási eljárások nemzetiségi nyelven való lefolytatásához, s ilyen esetekben a fordítószolgálat segítségét veszik igénybe. A megkérdezett közigazgatási szervek közül ilyen célból csak egy folyósít ösztöndíjat, 13 (9 százalék) pedig a dolgozóit megfelelő szakmai továbbképzésre utalja. Káderszükségleti programját és tervét az említett szervek közül csak 16 (11 százalék) alakította ki, ami egészében véve arra vall, hogy nem fordítanak kellő figyelmet a hiányzó szakmunkatársak biztosítására.

Az ellenőrzött 143 közigazgatási szerv közül 137, azaz 96 százalékuk folytat közigazgatási eljárást, de csak negyed részük a községi szabályzatokban egyenrangúként feltüntetett nyelveken, s majd háromnegyed részük szerbhorvát nyelven 1985-ben például az eljárások száma 413 705 volt, egynegyedüket, azaz 103 013 eljárást magyar nyelven folytattak le. A többi nyelven viszont már jóval kevesebb eljárást folytattak (ruszin nyelven 2291-et, szlovákul mindössze 24-et, románul viszont egyet sem).

A dolgozókkal és a lakossággal való szóbeli érintkezésben jóval kedvezőbb a helyzet. A felmérésben szereplő szervek 62 százalékában minden olyan nyelven szóbelileg érintkeznek, amelyet az illető község szabályzata egyenjogúnak nyilvánított, 13 százalékukban viszont csak az egyenjogú nyelvek valamelyikén. Külön figyelmet fordítanak arra, hogy a lakossággal kapcsolatban álló hivatali személyek ismerjék a szükséges nyelveket (például a fogadóirodák és helyi irodák, az anyakönyvi hivatalok alkalmazottai stb.).

Akárcsak az eddigiek folyamán, ezúttal is az egyenjogú nyelveken való írásbeli közlés van legkedvezőtlenebb helyzetben, ugyanis minden egyenjogúnak tekintett nyelven a szervek 31 százaléka, valamelyik nemzetiségi nyelven pedig csak a 6 százaléka érintkezik ügyfeleivel. A megkérdezett szervek 63 százalékának az íráshasználata kizárólag a szerbhorvát nyelvre korlátozódik.

A községi közigazgatási szervek egy részében — körülbelül egyharmadában — kétnyelvű űrlapokat használnak, amelyeket egyrészt a gazdaságosság és az ügyvitel megkönnyítése, másrészt a többnyelvű ügyintézés miatt vezettek be.

VI. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának az érvényesítése a társadalmi-politikai közösségek szerveiben

1. A tartományi önigazgatási társadalmi ügyész beiktatása óta folyamatosan figyelemmel kíséri a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítését, ez főleg azokra a környezetekre vonatkozik, amelyekben több nyelvet nyilvánítottak egyenjogúvá. Síkraszáll a nemzetiségek nyelvét ismerő jelöltek megválasztásáért, szakmai segítségnyújtás végett együttműködést alakít ki egyes községek közigazgatási szerveivel és társadalmi-politikai szervezeteivel, de ha szükség mutatkozik rá, akkor anyagi, műszaki és egyéb problémák megoldásában is részt vesz a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósításáért.

Ez a szerv felkészült a magyar nyelvű ügyintézésre. 1985-ben összesen 409 tárggyal foglalkozott, amelyek közül négyet magyar nyelven terjesztettek be.

A városi önigazgatási társadalmi ügyész gyakorlatában a társult munkában dolgozók és a lakosság önigazgatási jogainak és társadalmi

tulajdonának a védelme többnyire szerbhorvát nyelven történik. Ez a szerv is felkészült az eljárások magyar nyelven való lefolytatására; más nemzetiségi nyelvek használatakor Újvidék város megfelelő szervéhez folyamodik segítségért.

A községi önigazgatási társadalmi ügyészek munkájában sokkal jelentősebb szerepet tölt be a szóbeli közlés mint az íráshasználat (az összes egyenjogú nyelv esetében a szóbeli érintkezés 35 százalékot, az írásbeli pedig 24 százalékot tesz ki, az egyenjogú nyelvek esetében viszont 24, illetve 12 százalékot).

Ezek a szervek többnyire csak a magyar nyelvű ügyfélfogadásra vannak felkészülve. Az 1985-ös kimutatások szerint a megkérdezett 9 szerv összesen 1782 tárggyal foglalkozott, közülük 258-cal magyar nyelven (14 százalék).

Ezekben a szervekben rendkívül kevés foglalkoztatott van, túlzás lenne tehát elvárni, hogy minden nyelvre egy-egy alkalmazottat biztosítsanak. Ha nehézségek merülnek fel, akkor más szervekhez fordulnak segítségért.

2. A Tartományi Szabálysértési Tanács felkészült arra, hogy ügyfeleivel szóban és írásban valamint eljárásai során magyarul és románul is érintkezzen. A munkahelyi leírások szükségessé tenné egy szlovák nyelvtudású munkatárs alkalmazását is, de ezt az állást még nem töltötték be.

Ez a szerv 1985-ben 23 esetben járt el magyar, 8 alkalommal pedig román nyelven.

Az eddig ismertetett szervektől eltérően a községi szabálysértési tanácsok esetében a nemzetiségi nyelvű szóbeli közlés javára billen a mérleg (a 27 megkérdezett szerv 48 százalékában), ugyanez vonatkozik a nemzetiségi nyelvű eljárásokra (48 százalék). Igen magas a százalékaránya azoknak a szerveknek is, amelyek minden egyenjogú nyelven megszervezték a nemzetiségi nyelvű félfogadást (63 százalék).

Amíg egyes szervek arra hivatkoznak, hogy ügyfeleik — annak ellenére, hogy figyelmeztetik őket, az egyenjogú nyelvhasználat lehetőségére — a szerbhorvátot választják az eljárás nyelvének, másutt igen magas a nemzetiségi nyelvű eljárások száma (például Topolyán 1985-ben az esetek 47 százalékában magyar nyelven jártak el).

Egyes szervek arra hivatkoznak, hogy nincsenek megfelelő szakembereik a nemzetiségi nyelvű eljárások lefolytatásához. Ilyen körülmények között nem marad más hátra, mint a községi küldött-testülethez fordulni megfelelő szakember biztosítása érdekében (mint például Bácson), vagy a Tartományi Szabálysértési Tanács bírójának a kiszállását igénybe venni (Zrenjaninban például szlovák nyelvű eljárás lefolytatására küldtek ki igazságügyi szakembert).

VII. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítése az igazságügyi szervek munkájában

Minden tartományi igazságügyi szerv munkájában érvényesült a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága. Nem fordult még elő, hogy az igazságügyi szervek előtt jogait érvényesítő állampolgár ne kapott volna lehetőséget anyanyelvének és írásának használatára. Ennek ellenére nem minden tartományi igazságügyi szerv készült fel az egyenjogú nyelvhasználat érvényesítésére, ezért a gyakorlatban továbbra is igénybe veszik más igazságügyi szervek szakembereit.

1. Vajdaság Legfelsőbb Bírósága előtt minden tartományunkban élő nemzet és nemzetiség érvényesítheti nyelvi és íráshasználati egyenjogúságát. Vajdaság Legfelsőbb Bírósága 1985-ben 151 eljárást folytatott le magyar, egyet pedig román nyelven. Szlovák és ruszin nyelvű eljárást nem igényeltek. Egyetlen esetben sem sértették meg a nemzetiségek nyelvi és íráshasználati jogát.

Tartományunkban mind a hat felsőfokú bíróság előtt egyenjogúan használhatják anyanyelvüket Vajdaság nemzetei és nemzetiségei. Csak egyetlen olyan bíróság van, amely a saját szakemberei által teszi lehetővé a községi szabályzatokban egyenjogúnak minősített nyelveken az írásbeli és szóbeli érintkezést, az eljárások lefolytatását. Négy bíróság csak a nemzetiségi nyelvek egyikén végez ügyintézést. Azokon a bíróságokon, amelyek nincsenek felkészítve valamennyi egyenjogú nyelven történő ügyintézésre, az eljárást más bíróságok által delegált szakemberek segítségével folytatják le.

Az egyenjogú nyelveken történő ügyintézésre való felkészülés hiányában három felsőfokú bíróság élt 1985-ben azzal a lehetőséggel, hogy más bíróság küldjön ki szakembert (Pancsova egy esetben vett igénybe igazságügyi szakembert macedón nyelvre, Újvidék 76 esetben magyarra és egy esetben ruszinra, Zombor négy alkalommal magyarra, egyszer pedig ruszinra).

Az 1985-ben beterjesztett 37 845 tárgy közül 1053-at intéztek magyar és hármat román nyelven.

A szabadkai és újvidéki felsőfokú bíróságok fordítószolgálata összesen 27 fordítót alkalmaz, ezek közül 24-et magyar, kettőt szlovák, egyet ruszin nyelvre.

A községi bíróságok jelentős eredményeket értek el a többnyelvű ügyintézéshez szükséges káderek biztosításában. A felmérésben szereplő bíróságok 75 százaléka a saját szakemberei által teszi lehetővé valamennyi egyenjogú nyelven a szóbeli értekezést, 53 százalékuk az írásbelit és 63 százalékuk az eljárások lefolytatását. A szóbeli közlést illetően egy nemzetiségi nyelvre van felkészülve 10 százalékuk, az írásbeli érintkezést és az eljárások levezetését illetően pedig a 13 százalékuk.

A vizsgált 30 községi bíróság egynegyede vette igénybe a szakemberkölcsönzés intézményét, mégpedig 27 olyan esetben, amikor magyarul,

illetve szlovákul kellett lefolytatni az eljárást (Kikinda, Kula, Zrenjanin, Hódság, Titoverbász, Kovačica és Bács község bírósága).

A bírósági ügyek számáról készült kimutatás arra utal, hogy igen nagy számban (19 193) folytattak eljárást magyar nyelven, de ugyanakkor a többi nemzetiség nyelvén szinte alig (szlovákból 23-at, románul 15-öt és ruszinul kettőt).

A nap mint nap jelentkező terminológiai különbségek, amelyek egyébként a nemzetiségek nyelvén lefolytatott eljárások esetén hozzák felszínre a legtöbb nehézséget, egyre szükségesebbé teszik olyan szemináriumok szervezését, amelyeken mind a bírák, mind a többi ügyintézéssel foglalkozó igazságügyi szakember szakmai továbbképzésben részesülhetne, ugyanis már hosszú évek óta nem képezik őket a nemzetiségek nyelvén való ügyintézésre.

2. Vajdaság Társultmunka-ügyi Bírósága felkészült arra, hogy szóban magyar, román és ruszin nyelven is érintkezzen ügyfeleivel, írásbeli ügyintézésre és eljárások lefolytatására viszont a szerbhorvát mellett csak magyar nyelven képes. 1985 folyamán összesen 30 ügyben járt el magyar nyelven, más nemzetiségi nyelven viszont egyetlen esetben sem.

Fordítás esetén a vajdasági Társultmunka-ügyi Bíróság a Tartományi Képviselőház fordítószolgálatának szolgáltatásait veszi igénybe.

A társult munka alapbíróságainak a nemzetiségi nyelvű ügyintézésre való felkészültsége nem felel meg az elvárásoknak, ugyanis a felmérésünkben szereplő hét bíróság közül csak egy készült fel, hogy minden egyenjogú nyelven ügyeket intézzen, viszont három bíróság erre csak egy nemzetiségi nyelven képes. A dolgozók és a lakosság ritkán élnek anyanyelvhasználati jogukkal az eljárások során, legtöbbször arra hivatkoznak, hogy jól ismerik a szerbhorvát nyelvet, könnyebben figyelemmel kísérik a tárgyalást, mert a bíróság elé beterjesztett vitás kérdésről a munkaközösségükben is szerbhorvátul folyt a vita, és az eljárás tárgyát képező önigazgatási szabályozók is ezen a nyelven készültek stb. Éppen ezért a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának az érvényesítése nemcsak a társult munka bíróságaira vonatkozik, hanem mindazokra a társultmunka-szervezetekre és egyéb önigazgatási szervezetekre, közösségekre is, amelyek nem teremtették meg az egyenjogú nyelvhasználat feltételeit.

Ennek az lett a következménye, hogy 1985-ben a társult munka bíróságok a beterjesztett 8642 ügy közül csak 70-et folytattak le magyar és hármat szlovák nyelven, ugyanis más nemzetiségi nyelven nem igényeltek ügyintézést.

A társult munka bíróságok igazságügyi dolgozói még olyan esetben sem képesek a nemzetiségek nyelvén ügyintézésre, amikor társalgási szinten ismerik az illető nyelvet, ugyanis a szakkifejezések ismeretének híján képtelenek az eljárások lefolytatására. Emellett még nem áll rendelkezésre kellő számú írógép sem a nemzetiségek íráshasználatának az érvényesítéséhez, nincsenek eszközök a beszerzésükhöz. Mindezeknek a

nehézségeknek a megoldására határozottabb akcióra van szükség mind a bíróságokon, mind a társadalmi-politikai közösségekben és a társultmunka-szervezetekben.

3. A Tartományi Ügyészség a szerbhorvát mellett magyar és szlovák nyelven teszi lehetővé az eljárások lefolytatását, a szóbeli ügyintézést viszont ruszin nyelven is. Az utóbbi néhány év során magyar nyelvű beadványokkal is fordultak az ügyészséghez. A nemzetiségi nyelven írott fellebbezések és egyéb ügyek kizárólag magyar nyelven készültek (1985-ben a 4059 tárgy közül 48 esetben magyarul jártak el).

A felsőfokú és községi ügyészségek többnyelvű ügyintézésre való felkészültsége egyáltalán nem kielégítő. Ezt a gondot különösen a kis létszámú ügyészségeken nehéz megoldani, ahol maga az ügyintézés nem követeli meg, hogy az ügyésznek egy vagy két helyettesénél több legyen, holott az illető környezetben több nyelv is egyenjogú használatban van. Előfordult például, hogy az egyik ügyészségnek nem volt megfelelő igazságügyi dolgozója szlovák és ruszin nyelvű eljárás lefolytatására, ezért egy másik ügyészség jogászát delegálták az ügyek lefolytatására.

Bár a fiatal jogászok kifejezett érdeklődést tanúsítanak az ügyészségi munka iránt, pénzeszközök híján a gyakornokok száma évről évre elenyésző. Ha figyelembe vesszük, hogy éppen azok az ügyészségek nem alkalmaznak, vagy csak kis számban foglalkoztatnak gyakornokokat, ahol az igazságügyi dolgozók nemzetiségi összetétele nem teljesen kielégítő, és hogy egyes ügyészségek csak nehézségek árán tudják betölteni a megüresedett helyeket, akkor teljesen érthetetlen, miért viszonyulnak így a gyakornokokhoz, hisz betanításukkal megoldhatnák kádergondjaikat.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a nemzetiségi nyelvű ügyintézéssel megbízott fiatal dolgozók sem részesülnek kellő szakmai segítségben. Ahhoz, hogy valamely nyelven kifogástalan legyen az ügyintézés, nem elég csupán az illető nyelv ismerete, hanem szemináriumok, szakirodalom stb. segítségével kell felkészülniük a munkára.

VIII. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítése az önigazgatási érdekközösségek munkájában

1. Az önigazgatási érdekközösségekben a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati jogának érvényesítése különösen fontos, mert jelentős szerepet töltenek be a dolgozók és a lakosság szükségleteinek kielégítésében és szabad munkacseréjének megvalósításában.

Az önigazgatási érdekközösségek eddigi tevékenysége során nem valósult meg teljes egészében a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága.

A tartományi önigazgatási érdekközösségek fokozott figyelmet fordítanak a dolgozók és a lakosság egyenjogú nyelvhasználatának érvé-

nyesítésére. A felmérésünk tárgyát képező tartományi önigazgatási érdekközösségek több mint kétharmada (tízből hét) a tartomány minden egyenjogú nyelvén közzéteszi a jogokat és kötelességeket szabályozó önigazgatási általános aktusokat. Egyes érdekközösségek — például a Tartományi Művelődési ÖÉK és a Földművesek Nyugdíj- és Rokkantsági Biztosításával Foglalkozó ÖÉK — munkaterveiket és fejlesztési programjaikat, pénzügyi terveiket, a munkájukról szóló beszámolókat az egyenjogú nyelveken közleményeikben teszik közzé, így minden nyelven lehetővé válik megvitatásuk.

Az önigazgatási érdekközösségek küldött-testületeinek munkájában azonban még nem érvényesül a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúsága. Az ülésanyagok minden tartományi önigazgatási érdekközösségben csak szerbhorvát nyelven készülnek, a küldött-testületek felszólalásait hat érdekközösségben fordítják, közülük háromban szimultán fordítás folyik.

Az anyagok és a felszólalások fordítását négy tartományi önigazgatási érdekközösség (A Vajdasági Dolgozók Nyugdíj- és Rokkantbiztosítási ÖÉK, A Vajdasági Szociálisügyi ÖÉK, A Vajdasági Gyermekvédelmi ÖÉK és a Vajdasági Egészségügyi ÖÉK) számára ezeknek a közös szakszolgálata által megalakított fordítószolgálat végzi, amelynek egy-egy fordítója van magyar, szlovák, román és ruszin nyelvre.

A vizsgálódásunk tárgyát képező tíz tartományi önigazgatási érdekközösség közül hétnek az ügyeit szakszolgálat intézi, amelyek közül kettő a tartomány minden egyenjogú nyelvén biztosítja a szóbeli érintkezést, három viszont csak a nyelvek valamelyikén. Az írásbeli érintkezés esetében a helyzet kedvezőtlenebb, ugyanis csak egy szakszolgálat kommunikál minden nyelven, kettő pedig az egyenjogú nyelvek valamelyikén.

A dolgozók és a lakosság jogainak és kötelességeinek a megvalósulásával kapcsolatos eljárásokat öt érdekközösség folytatja, amelyek közül kettő ezt minden egyenjogú nyelven, s szintén kettő csak a nyelvek valamelyikén biztosítja. Tavaly például egyetlen egy tárgyat sem terjesztettek be a nemzetiségek nyelvén.

2. Ami a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a községi önigazgatási érdekközösségekben való érvényesítését illeti, a helyzet községről községre változik. Nagy általánosságban mondhatjuk, hogy az általunk figyelembe vett 37 község 187 társadalmi tevékenységgel foglalkozó önigazgatási érdekközössége közül még csak igen kevés van felkészülve valamennyi egyenjogú nyelv gyakorlati érvényesítésére (szóbeli érintkezés 56 százalék, írásbeli érintkezés 26 százalék; eljárások lefolytatására valamivel több mint egyharmaduk alkalmas). A dolgozók és a lakosság tájékoztatására sem fordítanak kellő figyelmet, ugyanis valamennyi egyenjogú nyelven a megkérdezett érdekközösségek 37 százaléka készült csak fel erre. Az érdekközösségek küldött-testületi üléseinek anyagát a felmérésben szereplő ÖÉK-ek 30 százalékában fordítják, az üléseken való felszólalásokat viszont csak

26 százalékukban. A 20 szakszolgálat keretében megszervezett fordítószolgálatok 41 érdekközösség, azaz körülbelül az egyötödük számára végeznek szolgáltatásokat 22 magyar, 2 szlovák és 1 román nyelvű fordítóval (ruszin nyelvre nincs fordítójuk).

Itt kell rámutatnunk az egyes községekben tapasztalt kedvező példákra is, amikor az önigazgatási érdekközösségek munkájában minden szempontból érvényesülnek a község területén egyenjogúnak tekintett nyelvek, kezdve az ülésanyagok előkészítésétől, a közvélemény tájékoztatásán át egészen az ülések többnyelvű lefolytatásáig (megemlíthetjük például a kishegyesi oktatási és nevelési ÖÉK-et, a kanizsai művelődési ÖÉK-et, öt becsei ÖÉK-et). Más községekben is foganatosítanak intézkedéseket, a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának az érvényesítéséhez szükséges feltételek biztosítására. Így például Zomborban kezdeményezték, hogy a Küldöttek Híradója mellett községi szinten létesítsenek egy egységes szakszolgálatot minden önigazgatási érdekközösség és községi szerv számára, hogy a küldöttek a nemzetiségek nyelvén is tájékozódhassanak, Kikindán viszont szükségesnek tartják, hogy a DNSZSZ községi bizottsága és a társadalmi tevékenységgel foglalkozó kisebb önigazgatási érdekközösségek számára fordítószolgálatot szervezzenek stb.

Egyes önigazgatási érdekközösségek a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának megvalósítása során felmerülő problémákra is rámutatnak. Így például a kishegyesi Oktatási és Nevelési ÖÉK arra hívta fel a figyelmet, hogy a szélesebb körű társadalmi-politikai közösségektől érkező anyagok többnyire szerbhorvát nyelvűek, csak részben készülnek magyarul, s ez gondot okoz nekik. Az alibunári szociális Védelmi ÖÉK hiányolta a nemzetiségi nyelvű űrlapok kézikönyvének és a terminológiai szótárnak az alkalmazására vonatkozó törvénymagyarázatot stb.

Azonkívül, hogy az említett esetekben milyen intézkedéseket foganatosítanak a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítésére, sok önigazgatási érdekközösségnek az a véleménye, hogy a szerbhorváton kívül nincs szükség más nyelvek használatára (például Zsablyán, Beočinban, Inđiján, Ürögön stb.). Ezt azzal indokolják, hogy községük területén kisszámú nemzetiség él, és hogy azok nem igénylik, sőt feleslegesnek tartják, hogy az anyagokat anyanyelvükön is kézhez kapják. Az önigazgatási érdekközösségek egy része káder- és eszközhiány miatt képtelen biztosítani a nyelvi egyenjogúság érvényesítését.

IX. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a közmegbízással felruházott társultmunka-szervezetek munkájában való érvényesítése

A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának a közmegbízással felruházott társultmunka-szervezetek munkájában való

érvényesítését az teszi igen jelentőssé, hogy mindennapi munkájuk során a dolgozók és a lakosság jogaival és kötelességeivel kapcsolatos igen sok ügyet intéznek. Elemzésük kiterjedt a postaforgalmi, áramszolgáltatási, vízgazdálkodási, közlekedési, oktatási, művelődési, egészségügyi, szociális-védelmi, kommunális tevékenységgel foglalkozó és városrendészeti társultmunka-szervezetekre, a bankokra, a személy- és vagyonbiztosítási intézetekre (összesen 125 társultmunka-szervezetre).

A közmegbízással felruházott társultmunka-szervezetek jelentős része figyelmet fordít az egyenjogú nyelvhasználatra, különösen ami a szóbeli közlést, a feliratok kiírását, a tájékoztatást stb. illeti. Közöttük élen járnak a bankok, a munkavédelmi központok, a kommunális szervezetek, a művelődési, oktatási és egészségügyi érdekközösségek, a postaforgalmi vállalatok. A felmérésünk által felölelt tényezők több mint kétharmada a dolgozók és a lakosság számára szóbeli ügyintézést tesz lehetővé a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú nyelveinek mindegyikén vagy valamelyikén. Ami viszont az írásbeli érintkezést és az eljárások lefolytatását illeti, már kevésbé vannak felkészülve nemzetiségi nyelven (az említett terület társultmunka-alapszervezeteinek egyharmada, legfeljebb kétharmada van felkészülve a szóban forgó nyelvek mindegyikének vagy valamelyikének használatára).

Akárcsak az imént elemzett társadalmi tényezők esetében, a közmegbízással felruházott társultmunka-szervezetek gyakorlatában is igen kevés a nemzetiségi nyelvű ügyek száma, azzal a megszorítással, hogy az oktatás területén szlovák és román nyelvű ügyintézésre is sor kerül, míg más területeken legfeljebb csak magyar nyelvűekről van szó.

Továbbra is komoly gondot okoz a nemzetiségi nyelvű űrlapok hiánya, ugyanis a közügyeket intéző társultmunka-szervezeteknek csak szerbhorvát nyelvű űrlapok állnak rendelkezésükre.

Egyes társultmunka-szervezetek alaptevékenységük végzése közben olyan nehézségekbe ütköznek, amelyek hatással vannak a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítésére. Így például a pancsovai Nikola Tesla Villamossági, Fémipari és Elektrotechnikai Középiskolában arra hivatkoznak, hogy amikor minden év elején körkédést intéznek a beiratkozókhoz, óhajtják-e tanulni a környezetnyelvet, felhívásuk igen gyenge visszhangra talál. Ennek következtében nem kerül sor nemzetiségi nyelvű tagozatok megalakítására, s megfelelő tanerőt sem kell alkalmazni a nemzetiségek nyelvének oktatására.

X. A nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítése a helyi közösségekben

A helyi közösségek külön figyelmet fordítanak a nemzetek és nemzetiségek nyelvi és íráshasználati egyenjogúságának érvényesítésére, ami határozataiknak és egyéb közleményeiknek a hirdető táblán való ki-

függesztésében, vagy a tömegtájékoztatási eszközök útján való közlésben jut kifejezésre. A helyi közösségek egy része a közvélemény tájékoztatásának egyéb formáit is igénybe veszi, például: a lakosság gyűlését, a küldötteket és küldöttségeket, az igazgatási szerveket, a dolgozók gyűléseit, a hangszóró állomást, a közlönyt, a kidobolást stb. A megkérdezett helyi közösségeknek több mint a fele szerepelt a felmérésben (összesen 74 van) az egyenjogú nyelvek mindegyikén tájékoztatja a közvéleményt, több mint egyötödük pedig csak a nemzetiségi nyelvek egyikén.

A megkérdezett helyi közösségek több mint 80 százaléka eleget tett annak a rendeletnek, hogy a helyi közösség nevét minden egyenjogú nyelven ki kell írni, többnyelvű pecsétet pedig 77 százalékuk használja.

1985 és 1986 folyamán a helyi közösségek küldött-testületeinek 15 százalékában, azaz szám szerint 11-ben tűzték napirendre a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának a különböző területeken, különösen az oktatásban és a művelődési életben való érvényesítésének kérdését. Ezeket a kérdéseket az esetek többségében a DNSZSZ helyi bizottsága vagy a helyi közösség küldött-testületének küldöttei vetették fel, egyes helyi közösségekben viszont a küldött-testület helyezte kilátásba megvitatásukat. A helyi közösségi küldött-testületek ezekkel a kérdésekkel foglalkozva többek között olyan megállapításra jutottak, hogy új létesítmények építésével és a meglevők felújításával kell javítani az oktatas, illetve a kultúra helyzetén (pl. a dolovói helyi közösség), vagy pedig hogy egy év leforgása alatt minden szervben és testületben meg kell teremteni a nyelvi egyenjogúság következetes érvényesítésének feltételeit (pl. a martonosi helyi közösség) stb.

1986 novemberében

Garai László fordítása

Jegyzetek

[1] Tartományunk 50 községe közül 21-ben két nyelv egyenjogú, 12-ben három, 11-ben négy, egy községben pedig öt nyelv. Öt községben csak a szerbhorvát illetve a horvátszerb nyelv számít hivatalosnak. Újvidék város területén négy nyelv számít egyenjogúnak. A magyar nyelv 39 községben, a szlovák 20-ban, a román 10-ben, a ruszin 11-ben a cseh és a macedón pedig egy-egy községben (Fehértemplom és Pancsova) egyenjogú.

[2] Vajdaság SZAT Képviselőháza ügyrendjének harmadik szakasza értelmében a képviselőház munkájában egyenjogú: a szerbhorvát illetve horvátszerb, a magyar, a szlovák, a román, a ruszin nyelv és íráshasználat. A küldötteknek jogukban áll a nemzetek és nemzetiségek nyelvén felszólalni, a sokszorosított anyagokat az említett egyenjogú nyelveken kérni, és az említett ügyrend 31. szakasza értelmében javaslatokat tenni, a képviselőházhoz az említett nyelveken beadvánnyal fordulni stb. Ugyanez a szakasz mondja ki, hogy a törvényeket, ha-

tározatokat, nyilatkozatokat, társadalmi terveket, leiratokat és egyéb előírásokat eredetiként fogadják el az egyenjogúnak minősített nyelveken, a 15. szakasz pedig a Küldöttek Híradójának a nemzetek és nemzetiségek egyenjogú nyelvein való megjelentetését írja elő.

[3] A küldöttek és a küldöttségek tájékoztatását szolgáló Küldöttek Híradója szerbhorvát nyelven a Dnevnikben jelenik meg 60 ezer példányban, magyarul a Magyar Szóban 30 ezer példányban, szlovákul a Hlas l'udu teszi közzé 7000, románul a Libertatea 5500, ruszinul pedig a Ruszke szlovo 2400 példányban.

KÖNYVSZEMLE

Book review

TUDOMÁNY ÉS ÖNISMERET

Szeli István: Az erózió ellen. Tanulmányok, esszék. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986.

A jugoszláviai magyar művelődés és kultúra néhány dimenziójával valamint irodalmi illetve irodalomtörténeti tárgyú tanulmányokkal foglalkozik Szeli István *Az erózió ellen* című kötetében. A kötet négy fejezete *(Az erózió ellen, A história tanulságai, Látószög, Halottak kertje)* tartalmi és formai vonatkozásban is csak nagyon lazán kapcsolódik egymáshoz — méghozzá abban az egészen tág jelentéskörben, hogy valamennyi a magyar illetve a jugoszláviai magyar irodalom és kultúra kérdéseivel foglalkozik. Annél szorosabban összefűzi azonban az egyes részeket a szerző következetes viszonyulása az irodalom és a művelődés ügyéhez: ha kell, a nemzetiségi művelődés aktuális problémáira mutat rá, vagy elvégzendő feladatokra, hiányosságokra hívja fel a figyelmet, más esetben azonban irodalomtörténeti tárgyú dolgozataival maga mutat példát egyes irodalmon belüli problémák helyes megközelítésére.

A kötet négy része közül a nemzetiségi önismeret szempontjából a címadó első fejezet *(Az erózió ellen)* emelkedik ki, amelynek írásaiban a szerző a jugoszláviai magyar nemzetiségi kultúra sajátos kérdéseiről, fejlődésének irányairól, nyelvhasználati problémáiról, a hungarológiai oktatás és kutatás feladatairól szól. A fejezet legkiemelkedőbb tanulmánya az *Adalék a nemzetiségi mikrokultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseihez* című, melyben a szerző újszerű megközelítésben veszi szemügyre a nemzetiségi kultúra néhány vonatkozását. A nemzetiségi kultúra fejlettségére, jelentékenységére a köztudat általában a nemzetiségi nyelvű könyvek, lapok, folyóiratok, színházi előadások, különböző szintű iskolák, műkedvelő egyesületek számából és teljesítményéből következtet. Valóban szükséges és fontos a nemzetiségi kultúra ilyen jellegű, mennyiségi, statisztikai számbavétele is, szögezi le a szerző, de nem kevesebb figyelmet érdemel e kultúra „eszmei alakulástörténete, ideológiai és szociológiai vetülete". „A nemzetiségi kultúra jelenségének értelmezéséhez és természetének megismeréséhez szükségesnek látszik ugyanis a szubtilisebb — érzelmi, tudati és magatartásbeli — szférákban jelentkező elemeket fokozottabban számba venni, identifikálni, egymással és mai felfogásunkkal szembesíteni, s a szükséges tapasztalatokat levonni mind

elméleti, mind kutatásmódszertani vonatkozásban" — hangsúlyozza Szeli István, s tanulmányában ebből a gondolatból kiindulva „kulturális örökségünk néhány gondolati-tartalmi mozzanatát" vizsgálja felül.

A fenti álláspont alapján a jugoszláviai magyar kultúra történelmi keretének és társadalmi keresztmetszetének áttekintése után (melyben az induló Híd és a Kalangya szerepét emeli ki a két világháború közti jugoszláviai magyar szellemi életben s Szenteleky és a couleur locale elméletének hatását nemcsak esztétikai szempontból, hanem a polgári korszak egész művelődésében betöltött szerepét hangsúlyozva közelíti meg) olyan fontos kérdésekkel foglalkozik, mint pl. a kisebbségi ideológia, a kisebbségtudat gyökerei és következményei, a hagyomány és nemzetiségi közösség viszonya, de kitér a második világháború utáni időszak jelentőségének bemutatására a jugoszláviai magyar szellemi élet kibontakozása szempontjából. A tanulmány rövidített változata az 1983-ban Budapesten, a Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában* c. könyvnek. Zárógondolatai nemcsak a jugoszláviai magyar, de általában a nemzetiségi kultúrák tanulmányozásához fontos útmutatóul szolgálnak, s egyben a nemzetiségi kultúrák máig érezhető egyoldalúságára és hiányosságaira mutatnak rá. „A nemzetiségi kultúra hatékonyságának vizsgálatához, valóságos teherbírásának és teljesítőképességének megállapításához, társadalmi feladatainak pontosabb megfogalmazásához... nem elegendő a mindeddig majdnem kizárólag művészeti-esztétikai értékelés és felmérés" — hangsúlyozza a szerző, s úgy érzi, hogy „a nemzetiségi műveltség megfigyelése, leírása, elemzése, mélyebb megismerése olyan intézmények létesítését és olyan programok kidolgozását kívánja meg, amelyek e kultúrát a maga összetettségében képesek megközelíteni."

A fenti gondolat a nemzetiségi művelődés jelenlegi fejlettségi fokán különös aktualitást nyer. Részben azért, mert a nemzetiségi kultúra jelen körülményei között a szokványos művészeti-esztétikai értékelések a kultúra egészét már nem képesek befogni, részben pedig azért, mert e módszerek egyoldalúsága következtében a nemzetiségi művelődésben érzékelhető nem művészeti-esztétikai jellegű hiányosságokra nem derül fény. Mindenképpen szükséges tehát — Szeli István szavaival élve — „a leíró és szinkron vizsgálati eljárások és statisztikai felmérések mellett diakron" módszereket is alkalmazni, de ezen túlmenően mind a szinkron, mind a diakron módszerek hatáskörének kiszélesítése révén a nemzetiségi kultúra egészét vizsgálni.

A nyelvhasználat és a nyelvhelyesség kérdése magyar anyanyelvi közegben általában véve is egyike a legtöbbet vitatott, gyakran kényes problémáknak. Külön fontosságot kap azonban ez a kérdés, ha nemzetiségi környezetben van szó a nyelvhasználat és a nyelvhelyesség ügyéről. Szeli István több ízben is foglalkozott a nyelvművelés problémáival, így pl. *Nyelvművelésünk múltjából* c. írásában. *Az erózió ellen* című kötetében *Nyelvhasználatunk etikája* c. tanulmánya vet föl néhány fontos kérdést a nyelvhasználat és nyelvművelés témájával kapcsolatosan. Hozzáállását egyfajta felülnézet határozza meg. Idegen tőle az a megközelítés, mely az egyes konkrét hibákra, az akadémikus nyelvhelyesség elleni vétségekre fordít figyelmet, ehelyett a nemzetiségi nyelvhasználat szempontjából lényeges vonatkozásokat emeli ki. Többek között azt, hogy a nyelv szabad használata és a nyelvek

egyenjogúsága között minőségi különbség van, amelyről nem szabad elfeledkezni: mindaddig ugyanis, „míg a nyelv *szabad használatáról* mint egyéni jogról beszélünk, nem pedig a nyelvek egyenjogúságáról és egyenrangúságáról, mint kollektívumok jogáról, addig a polgári jogrendszer korlátai vesznek körül bennünket. Csak a szocialista önigazgatás hozta meg azt a minőségi többletet,... hogy intézményesítette a szabad nyelvhasználatot: intézmények útján tette lehetővé érvényesülését, ápolását, fejlesztését, a nyelvet a kultúra egyik leghatékonyabb eszközének tekintve" — hangoztatja a szerző.

Nyelv és kultúra bonyolult viszonya, kölcsönös összefüggésének problémája egy nagyon aktuális gondolatsort indít el a szerzőben: újabb kori irodalmunk nyelvi és kulturális tartalmainak vitatható megnyilvánulásait teszi vizsgálat tárgyává.

Egyfelől felfigyel arra a jelenségre, hogy az újabb irodalomban gyakran szembetűnő „az író fogalomkészletének, regénye, verse, novellája intellektuális anyagának" szegénysége, ami a gondolatiság, az értelmi szféra, az árnyalt kifejezésmód kerülésében nyilvánul meg, másfelől viszont rámutat arra, hogy az írásmű elsekélyesedésével együtt igen sok nyelvi „szennyezettség" szívódott fel az irodalomba. Szeli István nem azokat az irodalmi műveket kifogásolja, amelyekben a nyelvi normától való eltérés az író részéről szándékolt, és annak az adott műben rendeltetése, funkciója van, hanem azokról az esetekről szól bírálóan, amelyekben a nyelvi tisztátalanságok egyszerűen nyelvi kulturálatlanság, műveletlenség vagy pedig bizonytalanság megnyilvánulásai. Sürgeti az olyan jellegű tanulmányok elkészülését, amelyeknek az lenne a feladata, hogy a mai irodalmi művek stilisztikai jellegű elemzése révén segítenének feltárni és ezáltal kiküszöbölni ezeket, az irodalmi értékeket erősen megkérdőjelező, nem kívánatos vadhajtásokat. E jelenségek okát a szerző abban látja, hogy „íróink egy része az általa elérhető mindkét (s csak ritkán több) kultúrának csak a könnyen recipiálható felszíni rétegéből merít, mert azzal van érintkezésben, egész mai kulturális intézményrendszerünk ugyanis ezt táplálja be mindennapjainkba". S ha ez a körülmény egyes irodalmi művekben is érezteti hatását, sokkal nagyobb mértékben jelentkezik a napi sajtó nyelvében — s hatását tekintve is sokkal veszélyesebb.

Nem kevés feladat vár a hazai magyar nyelvművelésre — érzékelteti Szeli István tanulmánya. A nyelvhelyesség kérdésétől kezdve a nyelvi műveltség, a nyelvi kultúráltság megszilárdításán keresztül egészen egy bizonyos fokú „nyelvalakítási" tevékenységig, melyet a mindennapi élet követelményei rónak ki. Mindehhez természetesen szükséges (lenne) egy biztos alapokon nyugvó szilárd nyelvismeret, a „nyelv egész rendszerében és belső törvényszerűségeiben való" jártasság. A hazai magyar nyelvművelő programok kidolgozásánál tehát mindenekelőtt a hazai nyelvállapotok sajátos problémáiból kell kiindulni.

Szeli István kötetének első részét tárgyválasztásánál fogva érezzük kiemelkedő jelentőségűnek. A nemzetiségi önismeret megszilárdításához járulnak hozzá tanulmányai, melyekben a jugoszláviai magyar kultúra egyes kérdéseiről, fejlődéstörténetéről, nyelvhasználatának ügyéről, egyes intézményeiről szól. Ugyanakkor ráirányítja figyelmünket arra a sajátos körülményre is, hogy az utóbbi évek során hasonló tárgykörű, a jugoszláviai magyar nemzetiség létével, helyzetének sajátosságaival foglalkozó írások alig jelentek meg.

E témával foglalkozó könyvet pedig Rehák László A kisebbségtől a nemzetiségig c. művétől, valamint az Anyanyelv — államnyelv c. gyűjteményes kötettől eltekintve nem is tudnánk hamarjában említeni, pedig ezek megjelenése óta már eltelt néhány év. Vajon mi lehet ennek a sajátos jelenségnek az oka? A téma fontossága nemzetiségi körülmények között vitathatatlan, sőt, napjainkban általában is tapasztalható a nemzetiségi problémák iránti újjáéledt érdeklődés, megnövekedett figyelem. Nyilvánvaló, hogy a kérdéshez való hozzáállás, a felmerülő problémák tisztázása kellő körültekintést, alapos és pontos helyzetismeretet, megfelelő tudományos felkészülést igényel, és csak komoly és elmélyült előzetes tájékozódás után közelíthető meg. Mégis, fontosságát tekintve olyan alapvető jelentőségű egy nemzetiség reális tudata szempontjából, hogy nehezen hihető, hogy ennyire csekély érdeklődés mutatkozik iránta. Úgy érezhetjük, hogy a jugoszláviai magyar kultúra jelenlegi fejlettségi fokán a nemzetiségi önismeret komoly hiányosságának tekinthető, hogy a nemzetiségi lét és körülmények elemzésére csak nagyon kevesen vállalkoznak.

Ha úgy véltük, hogy Szeli István kötetének első fejezete témájánál fogva kiemelkedő fontosságú, második fejezete, *A história tanulságai* kidolgozottságával, a választott témában való otthonosságával, magabiztos problémakezelésével tűnik ki. A kötet második része a szerző két, komparatisztikai tárgyú tanulmányát tartalmazza *(Herder „utókora" a szerb és a magyar irodalomban, A romantika: „átfejlődés" vagy forradalom?)*, valamint egy általánosabb jellegű áttekintést, amely azokat a tapasztalatokat foglalja össze, melyeket komparatisztikai munkája során szerzett *(Komparatisztikai számvetés és tanulságok)*. Szeli István a magyar és a szerb romantika korszakának tanulmányozása és egybevetése során a szokványos komparatisztikai gyakorlattól eltérő módszert alkalmazott. Meggyőződése, hogy az örökölt módszerek, a „hatás- és recepciókutatás, a tematikai egybevetés, az eszközök és motívumok hasonlítgatása, a tárgytörténeti analógiák keresése, a részletekre összpontosító filológiai aprómunka inkább elrejtik, mintsem megvilágítják a nemzeti irodalmak alkati sajátságainak megértését, fejlődésük törvényszerűségeit; következőleg összefüggéseik felismerését is nehezítik. A komparatisztikai kutatás e ballasztjai körünkben is sokáig hátráltatták, hogy lényegbeli kérdések az irodalom, az irodalom létmódja felé fordítsuk figyelmünket" — írja.

Szeli István hangsúlyozza, hogy a komparatisztikai munka során nem az egyes írókra és művekre kell fordítani a figyelmet, hanem nagyobb irodalmi korszakokra (mint pl. a klasszicizmus, a romantika stb.), s az alkalmazott módszerek megválasztásánál is érdemes olyan eljárásokhoz folyamodni, melyek más tudományágak esetében sikerrel jártak. Érinti azt a kérdést, hogy a magyar irodalomtudományban milyen körülmények hátráltatták a komparatisztika fejlődését, s hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeni a jugoszláv komparatisztikának. Hangsúlyozza, hogy a Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet jelentős szerepet játszott az összehasonlító irodalmi kutatások fellendítésében. Összefoglalja azokat a sajátosságokat, amelyek az eddigiek során gátolják a munkát, s melyeknek kiküszöbölésével lehetővé válik a komparatisztika módszertani megújhodása is.

A szerző mintha az összehasonlító irodalomtudomány új módszereire vonatkozó felfogását szemléltetné e fejezetben közölt két ta-

nulmányával: a preromantika és a romantika korszakának vizsgálatával, valamint Herder „utókorának" elemzésével a magyar és a szerb irodalomban. Ez utóbbi tanulmányának érdekes következtetése, hogy noha Herder hatása érezhető mindkét nép irodalmában, ez a hatás nemcsak nem azonos, de bizonyos esetekben ellentétes irányú. Herder hatásának vizsgálata azért is érdemel komoly figyelmet, mert nevéhez igen sok baljós elképzelés tapadt, s az idők során a valóságos herderi értékeket elfedték a neki tulajdonított vészterhes „jóslatok". Nem felesleges tehát tisztázni, mennyi a Herder nevéhez tapadó „hordalék", s mennyi a valóságos, a ténylegesen általa megfogalmazott gondolat. A szerző úgy ítéli meg, hogy mind a magyar, mind a délszláv marxista szemléletű történetírásnak sikerült már jórészt tisztázni a Herder eszméihez tapadó „szennyeződést", de különböző vitákban nevét még ma is ürügyként használják.

Kötetének *Látószög* c. harmadik részében a szerző Arany János és Babits Mihály irodalomtörténetével kapcsolatos gondolatait fogalmazza meg, valamint Szenteleky Kornéllal, Debreczeni József Hideg krematórium c. regényével és Herceg János novelláskötetével foglalkozik. A fejezet írásai közül a *Sáfárkodásunk a hagyatékkal* c. munkát emeljük ki, amelyben a jugoszláviai magyar irodalomtörténet-írás egyik nagy adósságára hívja fel a figyelmet: Szenteleky Kornél életművének teljes feltárása és munkásságának monografikus feldolgozása az eddigiek során még nem történt meg. A hiány annál szembetűnőbb, mert arra is van példa, hogy kevésbé jelentékeny alkotókkal nálánál sokkal többet foglalkoztak. Az emlékbeszédek, az évfordulók, az előszavak, a tankönyvek és kézikönyvek anyaga nem pótolhatja ezt a mulasztást — hangoztatja a szerző. E tartozás bizonyára összefüggésben van azzal a körülménnyel, hogy Szenteleky értékelése, irodalomtörténeti helyének pontos meghatározása nem is olyan egyszerű feladat. Részben az író nézeteinek alakulása, változása következtében, de nem kevésbé az író „utóélete" során tapasztalható hangsúlyeltolódások következményeként. Valószínűnek látszik, hogy egy teljes Szenteleky feldolgozásnak, értékelésnek szembe kell néznie azzal a feladattal is, hogy korábban meg nem válaszolt kérdéseket kell megválaszolnia, illetve más kérdéseket újrafogalmaznia. A feladat igen sokrétű, éppen ezért egyre kevésbé halogatható — érzékelteti írásának végső kicsengésében Szeli István, aki határozottan sürgeti egy Szenteleky monográfia, a teljes életmű, a levelezés és egy Szenteleky bibliográfia kiadását.

A kötet utolsó részében, amely inkább csak kiegészítésként, függelékként csatlakozik az előző részekhez, Thurzó Lajosról, Tőke István anekdotagyűjteményéről, valamint Gál Lászlóról, a „vajdasági magyar szatíra és humor" mesteréről emlékezik meg a szerző.

Szeli István tanulmánykötetének egyes részei lazán kapcsolódnak egymáshoz, és fontosságukat, jelentőségüket tekintve is különböznek egymástól. Témaválasztásánál fogva a nemzetiségi kultúra néhány jellegzetes sajátosságát, eszmei-tudati gyökereit, fejlődésének irányait tárgyaló első részt tarthatjuk legnagyobb fontosságúnak. A szerző a nemzetiségi kultúra differenciált meghatározásával, sajátos történelmi hagyományainak és sokrétű viszonyulásának számbavételével, teendőinek, elvégzendő feladatainak felvázolásával jelentős mértékben hozzájárul a nemzetiségi önismeret helyes kialakításához.

HÓDI ÉVA

HARMINC ÉV UTÁN

Gyurkó László: 1956, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987

Európában, Budapest kellős közepén, a XX. század felezőpontján, egy évvel a világűr meghódításának kezdetét jelző első Szputnyik felbocsátása előtt ki akarták tépni a szívét egy kommunistának, a tömeg agyonvert egy európai rangú forradalmárt, a Belga Kommunista Párt tagját, a spanyol polgárháború sebesültjét, a nemzetközi brigádok tisztjét, a párizsi felkelés egyik szervezőjét, egy olyan országban, amelyben nemcsak a miniszterek és az ország többi vezetője származott munkás- vagy parasztcsaládból, hanem az egyetemekre is, történelmükben először, a munkások és parasztok fiai kerültek. Az ember megrökönyödve kérdezi: hogyan történhetett meg, hogyan fajulhattak a dolgok idáig, hogyan csaphatott ilyen magasra a gyűlölet, hogyan terelődhettek a szenvedélyek ilyen irányba.

És a választ nem lehet megadni. Annyi gondolkodó ember, ilyen vagy olyan beállítottságú részvevő vagy kívülálló lendült neki a válasz keresésének. De harminc évvel az események után már bele is kell nyugodni, hogy sok minden megválaszolatlan marad. Gyurkó Lászlónak a 30. évfordulóra megírt könyve mégsem csak egy újabb nekilendülés, hogy megmagyarázza a megmagyarázhatatlant. E mű nemcsak az események oknyomozással átszőtt elemző ismertetését adja, hanem a szerző tehetsége olyan alkotást hozott létre, amelyben — mint minden igazi alkotásban — szinte a nemzet végzi lelkiismeret-vizsgálatát, gondolkodik el tegnapján és a mán.

I.

„1952. október 23-a, kedd volt; verőfényes koraőszi nap" — ezzel indítja könyvét Gyurkó. És ezzel látszólag lemond arról, hogy az események megindoklásakor visszakanyarodjon a múltba. Az a körülmény azonban, hogy művének az „oknyomozás és előtanulmány" alcímet adta, arra is utal, hogy nem egyszerűen ismertetni akarja az eseményeket, hanem megpróbál megbirkózni az okok és indítékok bonyolult kérdésével is. Valójában állandóan vissza is kanyarodik ehhez a kérdéshez, minden egyes új esemény kapcsán okokkal gazdagítva a boncolgatást. Az igazán izgató kérdés: hogyan vehettek az események ilyen irányt.

Az elsődleges ok nyilvánvalóan a Rákosi rendszer, ennek bűnei fordították ilyen formában a rendszer ellen a tömegeket. (Ez különben Magyarországon, de külföldön is a legtöbbet elemzett kérdés.) Itt érezzük legkevésbé teljesnek a Gyurkó festette képet, bár elég részletesen ismerteti: az életszínvonal romlását (az alapvető élelmiszerekre és fogyasztási cikkekre 1951-ben ismét bevezetett jegyrendszert), az állandó normarendezés hozta bércsökkentést, az évenkénti békekölcsönjegyzés formájában bevezetett adóztatást, a parasztokat mindenükből kiforgató beszolgáltatási rendszert, a munkások és alkalmazottak reálbérének 20%-os csökkentését 1952-ben, a parasztok jövedelmének csökkenését (1949-hez viszonyítva egyharmaddal esett vissza). Hasonlóképpen utal az elégedetlenség felhalmozódásának lelki hatóerejére is, a Rajk-perre és az annak kapcsán kialakult hisztériára és bizonytalanságra éppúgy, mint a nemzeti érzelmek lebecsülésére és a magyar—szovjet viszonyban bekövetkezett hibákra, amelyek azzal jártak, hogy az október 23-i

tüntetés a Nemzeti dallal, Petőfi Talpra magyar-jával indult, és a felvonulás közben a piros-fehér-zöld zászlókból gyorsan kivágták a vörös csillagot.

Valamivel többet mond az alapvető okot — a rendszer bűneit — kiegészítő másik indítékról, arról, hogy a Rákosi rendszer képtelen volt valamit is bűneiből helyrehozni, nem tudott alkalmazkodni a Sztálin halála, főleg az SZKP 20. kongresszusa után előállott helyzethez. Hiába mondta ki a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Bizottsága 1953 júniusában, hogy „Rákosi Mátyás, Gere Ernő, Farkas Mihály és Révai József elvtársak baloldali kalandorpolitikája a csőd szélére juttatta az országot", Rákosi nemcsak akkor, de még az SZKP 20. kongresszusa után sem adta fel a harcot, még hosszú hónapokig kezében tartotta a hatalmat, és meg tudta hiúsítani Nagy Imre kísérletét, elérte, hogy leváltsák miniszterelnöki tisztségéről és kizárják a Politikai Bizottságból, majd a pártból is. Utána pedig — Gyurkó szavaival — „a legvégzetesebb hiba az volt, hogy Gerőt választották a párt első titkárának".

A szerző csak részben tehetett eleget a feladatnak, amit maga elé tűzött, az oknyomozás korántsem teljes. Még ha magától értetődő is, hogy a könyv keretei közé nem fér a Rákosi rendszer teljes képe és azoknak az okoknak elemzése, amelyek a rendszer bűnei révén az ország ilyen irányban alakuló hangulatát megteremtették, akkor is sok minden tartozhat még az „oknyomozás" fogalomkörébe, amire Gyurkó az adott keretben csak utalhatott. Legteljesebb képet a Rajk-pernek a későbbi fejleményekre gyakorolt hatásáról rajzol a szerző. Az ország megdöbbent, amikor Rajk „bevallotta", hogy titoista ügynök volt. Még nagyobb lett a megdöbbenés, amikor a nép ráébredt, becsapták, rájött Rákosi mesterkedésére, aki el akarta kerülni a teljes beismerést. 1956 októbere nem 23-án, hanem 6-án, Rajk temetésével kezdődött. Van azonban még sok minden az okok között, ami utalás formájában sem kapott helyet a könyvben. Például, az, hogy Nagy Imre első miniszterelnökösködése fordulatot ígért és programot hozott, de kísérlete kudarcba fulladt. Rákosi újbóli felülkerekedése feltétlenül beleépült a teljes kiábrándulás, a végső elkeseredés és reménytelenség hangulatának kialakulásába, ezzel úgyszólván nem foglalkozott. Mint azzal a szellemi erjedéssel sem, amelyet a Petőfi-kör vitái jeleztek; ez utóbbit épphogy érinti.

Teljes képpé kerekedik a könyvben az, ami már nem „előtanulmány", hanem magának az eseménynek a bemutatása. Itt már teljes egészében kibontakozhatott az „oknyomozás", érzékeltetése, hogy a hatalom elbizonytalanodása hogyan lesz az események legfőbb hajtóereje. Pontosabban: mindaz, ami 1956 októberéig történt, csak egy hangulatot szült, amelyből szinte a képtelenségig növő tömeghisztéria lett, amelyben viszont már közrejátszott az egész párt és államapparátus csődje. A felduzzasztott párt tehetetlenné vált (megfertőzte a karrierizmus, a kommunistákat leszoktatták a gondolkodásról, rákényszerítették, hogy mindig csak a központ utasítására várjanak). A kommunistáknál bekövetkezett a bűnök miatti elbizonytalanodás és lelkiismeretfurdalás, a vezetőség teljesen elveszítette kapcsolatát az országgal, tehát nem tudta mi történik. Nem volt a birtokukban az, amire a rendszertől függetlenül minden államhatalomnak szüksége van: nem volt tervük a rendkívüli helyzetre; a tüntetést betiltották, majd a tilalmat visszavonták; statáriumot

rendeltek el, de annak határidejét állandóan meghosszabbították, majd visszavonták; döntés született a munkásőrség megalakításáról és még sok minden másról, de nem volt, aki a döntéseket végrehajtsa; a kormány nem rendelkezett semmilyen erővel akaratának érvényesítésére, a kivezényelt egységnek nem volt lőszere stb.

II.

A következmények értékelése éles határvonallal két részre osztja mindazokat, akik 1956-tal foglalkoznak. A szerzők aszerint csoportosíthatók, hogy a végkifejletben egy kis nép szabadságharcának elfojtását látják-e (most nem kozák lovasrohammal, hanem szovjet tankokkal) vagy pedig az ellenforradalom diadalának megakadályozását és még súlyosabb következmények elkerülését. Azt nem kell külön említenünk, hogy Gyurkó meggyőzően ábrázolja a folyamatot, amely az ellenforradalom felé sodorta az országot. Külön értéke van, az Utóhang: magyar sorsok, magyar ecsettel című utolsó fejezetnek, amelyben a részvevők mondják el, hogyan jutottak el a fegyveres csoportokig és hogyan ténferegtek ott még fegyveresen is. „A tömeg nem igazodott semmiféle előzetes tervhez; a szervezők, ha akarták, sem tudták irányítani. Az aktív részvevők: „Aki valahogy fegyverhez jutott olyan szerepkörbe került, amelyre nem volt felkészülve, nem tudta a szöveget, idegenül mozgott a színpadon, nem ismerte a tragédiát, amelynek részesévé vált." Azzal, hogy ennek a sodródásnak a végeredménye magától adódik: „Ahogy nőtt a fegyveresek között a bűnözők száma, úgy szaporodtak a letartóztatások, házkutatások alkalmával a lopások, fosztogatások, és egyre több üzletet, áruházat törtek fel, raboltak ki. Miközben az országban megbénult az élet, a gyárakban, hivatalokban nem dolgoztak, a minisztériumok, főhatóságok nem működtek, nem volt rendőrség, nem tisztították az utcákat, a posta nem kézbesítette a leveleket, nem közlekedtek a vonatok, villamosok, autóbuszok, az iskolák, óvodák, bölcsődék bezártak, ez a martalócsereg egyre erősebb lett, egyre több fegyvert szerzett, egyre jobban megszerveződött."

Az a meggyőződése is kiviláglik, hogy a következmények sokkal súlyosabbak lettek volna, ha a szovjet közbelépés nem szakítja meg a katasztrófa felé sodródást. Méghozzá nem is csak a rendszer jövője szempontjából — hiszen erre akár azt is lehetne mondani: az a rendszer, amely ilyen hangulatot teremt, meg is érdemli sorsát — hanem abból a szempontból, hogy a további fejlemények okvetlenül polgárháborúhoz, esetleg világháborúhoz vezettek volna.

A könyvvel kapcsolatban néhány érdekes dolgot külön is meg kell említeni. Például Mindszentyt, aki az események végén fontos szerepet kapott, bár ő nemcsak a polgári Nyugat-Európa számára számított anakronizmusnak, hanem még a Horthy-Magyarország szempontjából is, azzal, hogy a monarchia híve volt, és az ország zászlósurának képzelte magát. A képlet azonban logikus: egy felborult társadalomban, amelyben minden irányító erő és koncepció eltűnik, még a legabszurdabb elképzelések is előtérbe kerülhetnek, azáltal, hogy tudatosak és célratörőek, mert ott, ahol mindenki sodródik, tudják, mit akarnak, és arról is világos elképzelésük van, a célt hogyan érhetik el.

A másik érdekesség annak felvillantása, hogy a magyar 1956 volt az első áttörés a hidegháborús szemlé-

leten. Gyurkó ugyanis nemcsak azt írta meg, hogy a Szabad Európa és a hidegháborús uszítás milyen szerepet játszott az eseményekben, hanem azt is, hogy: „Decemberben 1000 »gondosan kiválogatott« menekült közül 960 azt mondta, azért vett részt a felkelésben, mert számított a nyugati segítségre, 770-en biztosak voltak az azonnali katonai beavatkozásban." Egy egész nép tragédiájában az is közrejátszott, hogy nem tudták: Nyugatnak esze ágában sincs bármit is tenni a nagyhatalmak közötti érdekövezetek megváltoztatásáért, sőt még örülnek is a fejleményeknek, Egyiptom megtámadására használják ki, hogy a Szovjetunió Magyarországon van elfoglalva. Ez az egész világon a hidegháborús pszichózisból való kijózanodás irányában hatott. Nem ilyen robbanásszerűen, de földalatti morajként. Így hat napjainkban egész Nyugat-Európában annak tudatosodása, hogy az USA hajlandó hadszíntérré tenni Európát, vagyis ha aközött kell választani, hogy területe elpusztul-e vagy sem, akkor Európáról minden további nélkül hajlandó le is mondani.

A harmadik érdekesség már gyurkói sajátosság: annak felvillantása, hogyha október 25-én meg tudták volna állítani az eseményeket, akkor a szovjet csapatok kivonulnak Magyarországról. Ezt akkor nemcsak Kádár követelte, hanem Mikojan és Szuszlov Budapesten bele is egyezett. Mi kételkedhetünk abban, hogy Gyurkó tényleg ezt a benyomást akarja-e sugallni, és ha igen, valóban jól látja-e a dolgokat. Ahhoz azonban elegendő, hogy elgondolkodjunk, milyen irányt vett volna a világpolitika, az európai helyzet, ha 1956-ban, abban az évben, amelyben az elnemkötelezettség kialakulása is megindult, tényleg távoznak Magyarországról a szovjet csapatok. És sorolhatnánk még tovább az érdekesebbnél érdekesebb mozzanatokat. Helyszűke miatt azonban — szinte összegezésként — elégedjünk meg még két mozzanat felvázolásával. Az egyik az, ami Gyurkó könyve után is homályban marad, és a másik, amit Gyurkó könyve után világosabban látunk.

Az olvasó valójában azt várta, hogy valamivel többet, valami konkrétat tud meg az 1956-tal kapcsolatos irodalom leggyakrabban vitatott témájáról, a szovjet csapatok segítségül hívásáról. Gyurkó ugyan foglalkozik azzal, hogy egy darabig Kádár is hitt a politikai megoldás lehetőségében — ezzel válaszol a nyugati szerzők állítására, miszerint már október 27-én (tehát amikor még Kádár a Magyar Dolgozók Pártjának első titkára, de még támogatja a Nagy Imre-kormányt), megindult a szovjet csapatok átáramlása a szovjet—magyar határon. Megmagyarázza magát a döntést, részben még azt is, hogyan jutott el Kádár odáig, de nem szól a döntés megszületésének körülményeiről, pedig akár Kádárt is megkérdezhette volna. Nem sokkal mondott többet Kádárról írt könyvében sem, ahol tényleg hivatkozhat Kádár vallomására: „Rettenetesen nehéz volt dönteni — mondja Kádár. — Hiszen nem is napról napra, inkább óráról órára éltünk, halálfáradtan, elcsigázva, pontos információk nélkül. Inkább az ösztöneinkben, tapasztalatainkban bízhattunk, mint a nem is ismert vagy nem jól ismert tényekben. S az ember nem szívesen adja fel a reményt, különösen, ha egy ország sorsáról van szó. De aztán eljött az óra, amikor már nem reméltem, hogy az események nem torkollanak ellenforradalomba, s bármilyen nehéz volt a döntés, s ami utána következett, mégis könnyebb, mint amikor még nem tudtam dönteni, nem láttam a megoldást."

A könyv alapján okvetlenül jobban megértjük viszont a Magyar Népköztársaság polgárainak viszonyát 1956-hoz. A múltba visszavetítve azt a tényt, hogy 1956 is beleépült a történelembe — elsősorban mint lelkiismeret-furdalás, de mint megrázkódtatás is az egyik vagy másik oldalon részvevőknél éppúgy, mint a passzívan sodródóknál, vagy később az eseményeket csak hallomásból ismerőknél. Megtudjuk, hogy a felszabadulás óta elmúlt több mint 40 évből mindössze maximum hat évre kiterjedő Rákosi korszak miért kap olyan fontos helyet az ország polgárainak lelkületében, olyannyira, hogy úgyszólván napjainkig csak közvetlenül vagy közvetve (például Németh László történelmi drámái) ennek a korszaknak élményanyagából tudnak értékes műalkotásokat létrehozni. Jobban megértjük a mát, a 30 éves évfordulót illetően az országon ezekben a napokban úrrá levő — főleg a legújabb filmekben tükröződő — hangulatot, a gazdasági nehézségek hatására saját korlátaira rádöbbenő, az öngyilkosság és az alkoholizmus világrekordjával terhelt ország sajátos hangulatát.

III.

A világtörténelem kevés eseményéről írtak annyit, mint a magyar 1956-ról. A legújabb történelemben, a második világháború utáni években nincs egyetlenegy olyan esemény sem, amely e tekintetben felvehetné vele a versenyt. Az eddig legteljesebb bibliográfia 1963-ban jelent meg (I. L. Halász de Beky: A bibliography of the Hungarian Revolution 1956) 2136 címszóval. Azóta már nem is számolják a megjelenő műveket, pedig azóta több mint háromszor annyi idő múlt el mint az esemény és az említett bibliográfia között. Magától értetődik, hogy ennyi műben sok mindent összeírtak, sok valótlanságot is. Gyurkó is idéz egy meghökkentő véleményt, Lesli L. Bain nyugati újságíró nyilatkozatát, hogy „az újabb kori történelem egyetlenegy eseményéről sem hazudtak annyit mint 1956-ról".

A magyarázat egyszerű: a műveket legtöbbször nem az igazság vágya, még csak nem is a kutatások nemes törekvése szülte, hanem az diktálta, hogy a szerző a hidegháborúban melyik oldalon áll. Így aztán kevés az igazán elfogulatlan mű. Az egyik oldalon — mindjárt az események után megjelent hivatalos állásponttól (a híres: Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése című több kötetes kiadványtól) számtalan szerző művéig (pl. az 1967. évi Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban című könyvéig) — túl sok a szovjet beavatkozás megmagyarázásának, mentegetésének törekvése, és ezért túlságosan hangsúlyozzák a külföldi aknamunka és a hazai gonosztevők szerepét, hogy Nagy Imréből is „bűntárs" legyen. A másik oldalon pedig, még ha látják is, hogy ez egy nép tragédiája (Párizsban Francois Fejtő: La tragédie hongroise vagy Londonban Peter Fryer: Hungarian Tragedy) csak a szovjet beavatkozás által kiváltott tragédiának mutatják be. Még az aránylag elfogulatlanok is így összegeznek: „1956 novembere: a szovjet tankok bevonultak Budapestre, hogy eltöröljék a munkások és egyetemisták forradalmát, 1848 és Kun Béla kommünje után ez a magyar demokrácia harmadik kudarca" (Miklós Molnár: Victoire d'une defaite, Budapest, 1956). Nem is szólva arról, hogy ez a szovjetellenes hisztéria hálás témája lett, részvevők és nem részvevők sütögették a maguk pecsenyécskéjüket ennek a hisztériának a tüzén.

Gyurkó László műve három vo-

natkozásban is szakít minden előző egyoldalúsággal, és már ezzel is — ha többi erényét nem is számítjuk — kiemelkedik a sok kísérlet közül. Legelőször is azzal, hogy ő maga rengeteget olvasott a megjelent művek közül, és nem csak összefoglalta őket, hanem olvasni is megtanít bennünket, eligazít a sok magyarázat-próbálkozás, elsősorban a résztvevők visszaemlékezései között: „Kellő dokumentumok hiányában minden 1956-ról írott mű elsősorban egykori szemtanúk, résztvevők, vezetők beszámolóira, emlékeire, sokszor másodkézből kapott felvilágosításaira kénytelen hagyatkozni. Ezeket mindig fenntartással kell kezelni. Nemcsak azért, mert a tudat nem az objektív valóságot tükrözi. Azért is, mert minden résztvevő — a legbefolyásosabb vezető is — csak részleteit élte meg az eseményeknek. S azért is, mert amit átéltek, sokakban olyan mélyen rögződött, hogy a később bizonyított tényekkel is szembeszáll. Mások pedig, ahogy múlik az idő, gyűlnek a tények, az ember változik, gyakran perbe kerülnek egykori önmagukkal, s a különböző tudati síkok ellentmondanak egymásnak. S akkor még nem esett szó az ember egyik legalapvetőbb tulajdonságáról, az önigazgatási kényszerről. Ki, amit tett — ritka kivétellel — igazolni akarja önmagának és a történelemnek."

Másodszor azzal, hogy nem a hidegháborús csatározás fanatizmusával és az abszolút igazság birtoklásának tévhitével vagy propaganda fogásával, hanem a saját képességei határának szerény tudatában közelíti meg a kérdéseket. Gyakran utal arra is, hogy: „a történetírónak meg kell elégednie azzal, hogy nem tudja pontosan mi történik" és „pontosan mi történt, azt nem lehet megállapítani".

Harmadszor azzal, hogy a hidegháború diktálta ilyen vagy olyan jellegű állásfoglalás helyett világosan látja és láttatja azt a sodródást, amely az események legmérvadóbb meghatározója volt, amiről előzőleg már szóltunk.

Így aztán ez a könyv méltó helyet kap a szerző művei között, a Leninről írt, eredeti megközelítésével és meglátásaival annyira megragadó és a Kádárról írt merész és tanulságos könyv mellett.

BÁLINT ISTVÁN

EVA BERKOVIĆ:

SZOCIÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK JUGOSZLÁVIÁBAN

(Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji, Ekonomika, Beograd, 1986)

Szerzőnk ezt a könyvet alapos tudományos felkészültséggel írta, és benne társadalmi életünk és létünk egyik vitathatatlanul lényeges vetületét dolgozza fel.

A könyv igen sok statisztikai és egyéb adatot tár az olvasó elé, figyelembe véve neves nemzetközi és hazai szakemberek véleményét is. Tudományos és társadalmi szempontból értékes és fontos megállapítások vannak benne. Bevezető rész után a szerző felsorolja a társadalmi egyenlőtlenség tényezőit.

A könyv a társadalmi egyenlőtlenség tényezői közül részletesen elemzi: 1. A személyi jövedelmeket a szocialista szektorban, 2. a család jövedelmét, 3. a mezőgazdaságból eredő jövedelmet, 4. a törvény-

telen és látszólag törvényes jövedelmet, 5. a foglalkoztatottság hatását, 6. a lakást, 7. a művelődési tényezők követelményeit, 8. a társadalom támogatta gyermekgondozást, 9. a társadalmi egészségügyi gondozás következményeit, 10. a különféle kiváltságok hatását a szociális egyenlőtlenségekre, 11. a szociális biztonság kérdését és 12. a regionális egyenlőtlenségeket.

Mielőtt azonban ezekre a tényezőkre külön-külön is kitérnénk, főleg arra a hatra, melyeknek a szerző kiemelt fontosságot tulajdonít — elidőznénk a bevezető résznél, amely a téma lényegét képezi.

Marx, Engels és Lenin szerint az egyenlőtlenség elháríthatatlan velejárója a kapitalizmusnak és az átmeneti időszaknak, vagyis a szocializmusnak. A kezdeti időszakban, ezt pedig nem lehet átugorni — a munka szerinti elosztás elvének érvényesülése, a feltétlenül szükséges nagy akkumuláció és beruházások miatt nálunk is ez volt a helyzet.

Szerzőnk felhívja a figyelmet arra, hogy az egyenlősdi miatt felvetődött az egyenlőség és az egyenlőtlenség kérdése, és az, hogy a szocializmus vajon az egyenlőség vagy az egyenlőtlenség társadalma-e.

Természetes, hogy a társadalmi egyenlőtlenség és a szociális különbség közötti megkülönböztetés fontos feladata a rendszerünknek, miután a gazdasági rendszerben egyenlőtlenségen csak az egyes embernek — és mint később látni fogjuk, családoknak — a bevétel és fogyasztás területén kialakult viszonyát értjük. Szintén természetes, hogy a szocialista társadalomban a jelenlegi fejlődési szinten nem szavatolhatja azt, hogy minden ember egyenlő mértékben elégíthesse ki szükségleteit, illetve a megközelítőleg egyforma életszínvonalat. A szerző azonban felteszi azt a lényeges kérdést, hogy hol a határ, amelyen belül az egyenlőtlenség elfogadhatónak tartható a szocialista társadalomban. Vonatkozik ez a vállalatok, szektorok, ágazatok és régiók foglalkoztatottjai között fennálló egyenlőtlenségekre is, amelyek nagyrészt a társadalmi munkamegosztás színvonalának következményei. Ahhoz, hogy az egyenlőség fogalmát majdan az egyenjogúság teljesen felválthassa, és hogy e két fogalom kiegyenlítődjön, a szerző szerint ezer és ezer évnek kell elmúlnia.

Marx és Engels szerint a szocializmusban az egyenlőtlenség egyetlen alapja a munka szerinti elosztás elvének megvalósulása lehet. Természetes, mondja Engels, az elosztás módja attól függ, hogy menynyi eloszthető áll rendelkezésre.

Hogy az elosztás ösztönző hatása a gazdaság hatékonysága szempontjából nélkülözhetetlen, azt a gyakorlat — akárcsak az árutermelés szükségességét a szocializmusban — bebizonyította. Ez azt is jelenti egyben, hogy az egyenlősdi mint törekvés és mint elosztási rendszer nem lehet a szocialista gazdaság módszere, de irányvétele sem.

„... Az emberek életfeltételeiben kialakuló tartós, halmozódó egyenlőtlenségek — nemcsak az anyagi hanem az egyéb egyenlőtlenségek is —, utalnak okaik néha világos néha pedig rejtett összefüggéseire, a gazdaság és a társadalom megoldatlan kérdéseivel."

Az egyenlőtlenségi tényezők közül a szerző elsőként a személyi jövedelmet tárgyalja. Elsősorban a társadalmi szektorban dolgozók személyi jövedelmét, hisz azok képezik az 1981-es népszámlálás adatai szerint az aktív lakosság 59,23%-át, a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottakénak pedig 79,2%-át. A szocialista fejlődés kezdeti szakaszában 1953-ig nagyon sok minden hatott a személyi jövedelmek kiegyenlítődésére. A későbbiekben azonban vál-

tozott ez az irányvétel, ami elsősorban az ágazatok, csoportosulások, valamint a köztársaságok és tartományok közötti különbségekben jutott kifejezésre a megvalósított jövedelem terén. Ugyanakkor természetesen kifejezésre kellett jutnia annak a felfogásnak is, hogy a gyakorlatban az elosztás alapjául nem a ténylegesen felhasznált és nem is a társadalmilag szükséges, hanem a társadalmilag elismert munka szolgálhat. Az az elvárás, hogy a nagyobb jövedelem a hatékonyabb és célszerűbb gazdálkodás eredménye lesz, egészében nem valósult meg. A szerző adatai szerint az 1954/55-ös időszakban a társadalmi szektorban a munkatermelékenység 3,6%-ban, a személyi jövedelmek pedig 5,9%-ban növekedtek, míg az 1966/70-es időszakban ez a növekedés 5,0 illetve 7,2 százalékot mutatott.

Növekedett az egyenlőtlenség a személyi jövedelmek terén. A jövedelmek magassága, valamint a közvetett bevételek attól függnek, hogy milyen ágazatban dolgozik a dolgozó; például a társadalmi-politikai szervezetekben a magas szakképzettségű dolgozók jövedelme átlag 15%-kal nagyobb mint az egyetemeken dolgozóké. Hat érdekes statisztikai táblázat mellett, amelyek a jövedelmek időbeli és ágazatok közötti egyenlőtlenségeit mutatják be, a szerző az 1974-es alkotmány, valamint A társult munka törvénye 140., 141. és 142. szakaszaira hivatkozik, melyek előírják az adatok összehasonlítására vonatkozó módszereket. Érdekes adat, hogy 1984-ben tíz legnagyobb jövedelmű ágazat munkásai a munkásság létszámának 3,1%-át, de a személyi jövedelmek összege szerint 4,4%-át alkották. A Guiney koefficiens szerint, amely kifejezi az eszközök tényleges és egyenletes elosztása közötti viszonyt, Jugoszláviában nagy különbségek vannak az ugyanazon mennyiségű és minőségű munkáért kifizetett személyi jövedelmek között.

A szerző külön tárgyalja a család jövedelmének hatását az egyenlőtlenség kialakulására, tekintettel e tényező jelentős szerepére. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy a család együttesen költekezik, tehát ha egy családban több foglalkoztatott van, akkor természetesen jobban ki tudják elégíteni szükségleteiket. Természetes, hogy a magasabb felkészültségű és nagyobb személyi jövedelmű családtag nagyobb mértékben járul hozzá a szükségletek fedezéséhez. A jövedelem családi volta szempontjából igen lényeges, hogy 1983-ban a legalacsonyabb jövedelmű családok összkiadása 50%-át az élelmiszerköltségek képezték, míg a legnagyobb jövedelműeknél csak 33%-át.

Külön érdekességet képez a jövedelmeknek a részben vagy teljesen a mezőgazdaságból — a társadalmi és az individuális mezőgazdaság szektorban dolgozók — eredő részének egyenlőtlensége. Ide tartozik az a tény is, hogy a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban dolgozók családja a szükséglet egy részét a mezőgazdaságban dolgozó rokonok élelmiszer-hozzájárulásából fedezi, ami természetesen — főleg az alacsony jövedelmű családoknál — csökkenti az egyenlőtlenséget.

Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság jövedelme alacsonyabb mint a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottaké — ritka az az ország, ahol ez a különbség csökkent —, nálunk is csökkenőben van a mezőgazdasági lakosság száma az összlakossághoz mérten. Így 1949 és 1981 között a mezőgazdák száma az összlakossághoz viszonyítva a korábbi 2/3-ról 1/5-re csökkent.

A törvénytelen és a látszólag törvényes jövedelmek, mint például a

szerzői tiszteletdíjként kifizetett jövedelmek, valamint a szabálytalan kisipari szolgáltatásokból eredő bevételek, természetesen szintén növelik az egyenlőtlenséget a jövedelmek, tehát a megélhetési alapok között. Ez az egyenlőtlenség tovább növekszik a társadalmi vagyon jogtalan eltulajdonításával; az eszközök rendeltetésének meg nem felelő felhasználásával, valamint a társadalmi jövedelemnek — a nem megfelelő amortizáció és a csökkentett akkumuláció folytán a személyi jövedelembe való átömlesztésével.

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség természetesen szintén jelentős tényező az egyenlőtlenség növekedésében. A foglalkoztatottak személyi jövedelme közötti jogos és jogtalan egyenlőtlenségről már volt szó az előbbiekben. 1985-ben egy millión felül volt a nyilvántartott munkanélküliek száma és a munkanélküli segély, ha egyesek kapják is, mégsem képes a megélhetést a foglalkoztatottak színvonalán biztosítani.

Külön jelentőséget tulajdonít a szerző a társadalmi egyenlőtlenség szempontjából a lakáskérdés megoldottságának. Ezzel a kérdéssel húsz oldalon foglalkozik, és öt táblázatot közöl. Kitér a családalapításra, a gyermekek eltartására és iskoláztatására, valamint lélektani fejlődésükre, a családtagok életének, pihenésének és biztonságának minden mozzanatára.

Az egyik legjelentősebb alapja az egyenlőtlenségnek az, hogy a család társadalmi lakásban vagy saját tulajdonú lakásban lakik-e. Figyelembe véve a társadalmi tulajdonban lévő lakások gazdaságilag meg nem felelő lakbérét, ezek a lakosok mindenképpen előnyben vannak azokkal szemben, akik saját tulajdonú lakásban élnek, és a lakásépítés költségeit — vagy annak részleteit —, fenntartását és amortizációját is fizetik. Mikor szerzőnk erről a kérdésről értekezik, akkor a lakásépítési kölcsönök revalorizációjáról még csak vitatkoztak. A társadalmi lakások lakói akkor is előnyben voltak, és most is előnyösebb helyzetben vannak.

A másik kérdés a lakások nagyságával és kényelmi felszereltségével kapcsolatos. A lakásokra vonatkozó rendelkezésre álló adatok szerint a kis alapterületű lakásokban, ahol 8 m²-nél kevesebb az egy főre eső rész — leginkább kétkezi munkások laknak. Ilyen lakásban lakik az ipari munkásság 24,6%-a és az építőmunkások 34,0%-a.

A családtagonkénti 15—20 m²-es lakásokban leginkább vezető személyek (28,7%), azután szakemberek (25,2%), a fejenként 20,25 és több négyzetméteres lakásokban pedig (31%) fontos beosztású személyek élnek családjukkal.

A lakások kényelmi felszereltségét (a lakások árammal, vízzel, központi fűtéssel, fürdőszobával való ellátottsága) a szerző egy külön táblázaton mutatja be a lakójoggal rendelkezők foglalkozása szerint.

Láthatjuk a munkásság számát munkaszervezetenként, valamint azokét, akiknek lakáskérdése még nincs megoldva. A táblázatból kitűnik, hogy az elintézetlen kérelmek nagyobb részét a középszakképzettségű és kvalifikált munkások nyújtották be. A lakásépítési hitelek különösen kedvezményes lehetőségét azok tudták legjobban kihasználni, akik megfelelő fontosabb állásokban vannak, és akiknek magas a jövedelmük.

A képzettségbeli különbségből is származik egyenlőtlenség, mivel a szülők nem képesek egyformán áldozni a gyermekek iskoláztatására. Nálunk az iskoláztatás ingyenes, mégsem mentes azonban a költségektől: a könyvek, tanszerek és — ha az iskoláztatás helye a család lakhelyén kívül van — a lakbérköltség miatt.

A tanulók egy része ingyen kap könyveket, de a könyvben erről csak a tartományokon kívüli területekről vannak adatok. A képzettség minősége és színvonala természetesen hozzájárul az elhelyezkedés lehetőségéhez és színvonalához, ami a jövedelemre is hatással van. A képzési lehetőségek kihasználása a szülők képzettségétől és társadalmi — foglalkoztatottsági helyzetétől is függ. A táblázat szerint 1981-ben az eltartott egyetemisták 32,6%-ának szülei adminisztratív, pénzügyi vezető káderek, szakértők és tudósok voltak.

A gyermekekre vonatkozó társadalmi gondoskodás is fontos szerepet játszik az egyenlőtlenség szempontjából. Más-más területeken különböző fokú ez a gondoskodás, ami mindenesetre hatással van a csecsemőhalálozásra is. 1984-ben például ezer megszületett csecsemőből Kosovóban 63,1, Macedóniában 49,5, Szlovéniában 15,7, a Vajdaságban pedig 12,0 halt meg. 1983-ban volt a legtöbb három éven felüli gyermek (összesen 57%) a napközi gyermekintézményekben elhelyezve, míg Kosovóban ezekből a gyerekekből csak 1%. Vajdaságban ez 23,4%-ot tett ki.

A szerző részletesen foglalkozik az egészségvédelem területén kialakult egyenlőtlenséggel is, és feldolgozta azt a kérdést, hogy milyen mértékben tudja a lakosság kihasználni az egészségvédelemben a társadalmi segítséget. Megállapítja, hogy a nagyvárosok lakosai jobb egészségvédelemben részesülnek mint a kisebb községek lakói. Egyúttal azt is láthatjuk, hogy a kisebb jövedelműek ritkábban veszik igénybe a társadalmi egészségvédelem szolgáltatását mint a nagyobb jövedelmű polgárok. A táblázat szerint például 1983-ban a külföldi gyógykezelésre küldött 641 beteg közül 161 szakember és művész, 66 adminisztratív és vezető beosztású dolgozó és csak 53 ipari munkás és bányász.

A kiváltságok, a törvényes és hivatalosan elismert kedvezmények is fontosak a lakosság bizonyos rétege részére. Egyes vezetők személyi jövedelmét csak 1985-ben hozták olyan szintre az átlagos személyi jövedelemmel, hogy ne haladja meg az 5:1 arányt.

A felsorolt tényezőkhöz tartozik a szociális biztonság is. Az egyén és a család biztonságérzése sok, társadalmilag biztosítandó elemtől függ. A gyermekvédelem, az oktatás, a lakásviszonyok rendezése fontos, de szükség van a társadalom segítségére a természeti katasztrófák elhárításában, és ide tartozik a személyi és jogi biztonság is. Ezen a téren is sok még a tennivaló. A lakosság több városban ki van szolgáltatva a közlekedési intézmények kényének-kedvének, az állandóan növekvő kommunális költségek fizetése ellenére sem kap megfelelő szolgáltatást, a szocialista önigazgatási érdekközösségek alkalmazottai sokszor érdektelenek, és mindinkább a bürokrácia képviselőivé válnak.

Eljutottunk az egyik legjelentősebb, s nekünk, vajdaságiaknak biztosan a leglényegesebb egyenlőtlenségi tényezőhöz: a regionális egyenlőtlenséghez. A szerző alaposan tanulmányozta ezt a kérdést, amely különleges feldolgozást igényel.

Abból az ismert marxista álláspontból kiindulva, hogy a gazdasági egyenlőség a nemzeti egyenlőség alapja, Jugoszlávia már közvetlenül a második világháború befejeztével az egyenletes területi fejlődés politikájára határozta el magát. Vitathatatlan, hogy ezen az úton az eddigi fejlődés nagy eredményeket hozott, de nagy szükség van további erőfeszítésekre is, mert az eddigi eredmény még messze nem kielégítő. Az eredményeket nem lehet egyszerűen értékelni, ezért nagyon fontos az eddig elértek áttekintése.

Sokáig a regionális színvonal meghatározására a nemzeti jövedelem egy főre jutó mutatóját használtuk. Ez a mutató azonban nem felel meg a szükségletnek, és szerinte — ahogy ezt a szerző is fejtegeti — a fejlettek és fejletlenek közötti szakadék állandóan növekszik. Hogy ez milyen következményekkel jár, azt a szerző számszerűleg is bizonyítja. Kimutatja, hogy 1947 és 1984 között Jugoszláviában a fejenkénti társadalmi terméknövekedés Szlovéniában két dinár, Kosovo tartományban pedig csak 0,2 dinár volt. Szlovéniában Kosovóhoz viszonyítva tehát az így kimutatott fejlődés aránya 10:1-hez. Érdekes, hogy minden egy dinár össz jugoszláv növekedéssel szemben 1,21 dinár a nemzeti jövedelem növekedése Vajdaságban.

Ezzel kapcsolatban a szerző kifejti, hogy az utóbbi években a jugoszláv szakirodalomban kialakult az az álláspont, hogy a fejlettség színvonalának kimutatásához, a fejenkénti társadalmi termék mellett, a termelőerők színvonalát is fel kell mérni. Ez a színvonal viszont két adatból származik: a fejenkénti alapeszközök szintjéből és az ezer lakosonkénti foglalkoztatottak számából.

A regionális fejlődés szempontjából, az is figyelemre méltó, hogy nálunk ez nem adhat teljesen reális képet, mivel Jugoszláviában nincsen olyan gazdasági regionális felosztás, amely megközelítően egyforma nagyságú területi egységeket teremtene. Így hát az összehasonlítás bizonytalan.

A területi egyenlőtlenséggel kapcsolatban a könyvben látható egy nagyon érdekes táblázat, amelynek a termelőerők és a társadalmi termékek fejenkénti nagyságával és fejlődésével foglalkozó részét itt idézzük. Egyúttal a kimutatott adatok alapján kiszámítottuk, a termelőerők húszévi és a fejenkénti társadalmi termék harminchét évi össznövekedési indexét is.

(1972-es árak)

Terület	Fejenkénti alapeszköz din. (1952—83)	Foglalkoztatottak 1000 főre (1952—84)	Fejenkénti társadalmi termék (1947—84)
1	2	3	4
	5,803	174	3,460
Jugoszlávia	42,932	426	17,018
index	739,6	244,6	491,0
	4,626	166	2,968
B i H	35,548	346	11,645
index	768,4	204,9	393,4
	1,897	145	3,245
Crna Gora	50,308	391	13,295
index	2.569,2	269,6	409,7
	6,806	198	3,613
Horvátország	53,942	500	21,369
index	792,5	252,5	591,4
	3,079	150	2,432
Macedónia	28,987	388	11,150
index	941,4	258,7	458,5

1	2	3	4
	13,241	297	5,636
Szlovénia	87,912	665	33,746
index	663,9	223,9	598,7
	5,258	146	3,478
Szerbia (tart. nélk.)	35,522	409	16,796
index	675,6	280,1	482,9
	2,096	88	1,705
Kosovo	15,462	222	4,469
index	737,7	282,2	262,1
	5,020	156	3,446
Vajdaság	45,754	443	20,660
index	911,4	284,0	599,5

Látható, hogy a fejlődési lehetőségek szempontjából a köztársaságok és tartományok különböző szintről indultak. A jelentékeny különböző befektetések ellenére az egyenlőtlen fejlődési szint továbbra is megmaradt. Meg kell említeni, hogy Vajdaság megtartotta a kezdeti harmadik helyét Szlovénia és Horvátország mögött, körülbelül az egységes jugoszláv színvonalon, bár a fejenkénti alapeszközök még mindig 7%-kal a jugoszláv átlag alatt vannak.

A könyvben a regionális egyenlőtlenséggel összefüggésben megtalálható még a személyi illetve családi kiadások közötti különbség, az egy orvosra jutó lakosok száma, valamint a lakosság szociális struktúrája is.

Az általános kritériumokat a szerző hat alapvető pontban mutatja be.

Végül szerzőnk felhívja a figyelmet, hogy fejlettségünk mai színvonala egy olyan kritikus pillanat, amely megköveteli az egyenlőtlenségek alapos és teljes áttekintését, és csökkentésük módjának kikutatását.

SZENES GYÖRGY

EGY MOZGALOM BEMUTATÁSA

Bozóki Antal: Az elnemkötelezettség Belgrádtól Hararéig

Megjelent Bozóki Antalnak Az elnemkötelezettség Belgrádtól Hararéig című könyve, Jugoszláviában az első könyv az elnemkötelezettségről, amely magyar nyelven íródott, illetve magyar szerző munkája. Ennek a hiánypótló kiadványnak a kézirata nem sokkal az el nem kötelezett országok 8. csúcsértekezlete, tehát a mozgalom negyed évszázados jubileuma után került nyomdába, s ez a kerek évforduló alkalmul is szolgált, hogy összefoglalva a mozgalom negyed évszázadát, bemutassa az elnemkötelezettséget, korunk e hatalmas erkölcsi erejét, azt az eszmét, amely távlatot kínál, s amelynek nincs alternatívája. Hogyan alakult ki az elnemkötelezettség, milyen körülmények, törekvések hozták létre, hogyan hódított teret magának, ho-

gyan érvényesült e politika, hogyan erősödött nemcsak számbelileg a mozgalom, milyen kihívásokkal nézett szembe, hogyan küzdötte le az akadályokat, mely elveken alapszik az elnemkötelezettség, milyen célok vezérlik a mozgalmat tevékenységében? Milyen szerepet töltött be hazánk és Tito elnök ennek a világpolitikai tényezőnek a létrejöttében, alapelveinek megfogalmazásában és az egész nemzetközi közösség érdekeiért folytatott küzdelemben?

Ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni ez a könyv a mozgalom történetének bemutatásával.

A Magyar Szó 1986 folyamán terjedelmes írást közölt folytatásokban az elnemkötelezettségről, amelyet aztán rövidített formában felhasznált a mozgalom negyed évszázados jubileumára kiadott tetszetős füzet elkészítésekor. Ez a szöveg képezte a sikeres füzet tartalmának nagy részét. A folytatásos írást Bozóki Antal készítette, s neve ott szerepel a Magyar Szó jubileumi különkiadványa munkatársainak neve között.

Valószínűleg e munka közben érlelődött meg a szerzőben a gondolat, hogy egy nagyobb vállalkozásba kezdjen, és az addig megjelent szövegen tovább dolgozzon, kibővítse, újabb részletekkel, adatokkal gazdagítsa, és hozzáírja még azt, ami a Magyar Szóban és a különkiadványban publikáltak után történt az elnemkötelezettség mozgalmában, s mindezt könyv formájában juttassa el az olvasóhoz.

Bozóki Antal könyve, amely a Forum Könyvkiadó gondozásában jelent meg, nemrégiben hagyta el a nyomdát.

Előre kell bocsátanunk, hogy a könyv jóval nagyobb időszakot ölel fel, mint amire a cím utal. Tartalmazza ugyanis a belgrádi első csúcsértekezletet megelőző, tehát a mozgalom szervezett tevékenysége előtti éveknek a tárgyhoz tartozó krónikáját, amelyet a szerző Az elnemkötelezettség kialakulása című fejezettel indít. E részben feldolgozza röviden (ennyit tart lényegesnek a tömbönkívüliség, elnemkötelezettség eszméje létrejöttének megvilágításához) a gyarmati rendszer széthullását, a történelmi bandungi értekezletet és a brioni találkozót, majd az ezt követő előkészületeket a szervezett fellépésre.

Bizonyos értelemben a könyv indító részéhez tartozik a második fejezet is: az elnemkötelezettség fogalma. Az ebben a részben közölt idézetek egyes olyan kérdésekre adják meg a rövid választ, amelyekre az egész könyvnek kell részletesen válaszolnia. Az elnemkötelezettség fogalma a mozgalommal együtt született, és alakulása, fejlődése révén nyerte el a mai jelentéstartalmát. Ez van röviden összefoglalva ebben a fejezetben, és az ezt követően (A mozgalom alapelvei és céljai), amelyben kikerekedik az elnemkötelezettség definíciója is: megfogalmazódik lényege, illetve célja.

A könyvben külön fejezet foglalkozik Tito szerepével az elnemkötelezettség politikájának és mozgalmának kialakításában és fejlődésében. Ez a rész tulajdonképpen rövid összegezése annak, ami az ezt megelőző és a könyv további fejezeteiből is egyenesen következik. A mozgalom létrejötte, fejlődése, egy jobb, igazságosabb világért folytatott küzdelme, az alapelvek kialakítása, a célok meghatározása, a konkrét problémák elvszerű megoldására irányuló erőfeszítések, az elért eredmények megőrzése, valamint az állhatatos és következetes harc, hogy a mozgalom megmaradjon azon az úton, amelyen haladva betöltheti történelmi hivatását, mind-mind Tito nevéhez is fűződik.

Az elnemkötelezettség — a JSZSZK külpolitikája című rész

számos adattal, a tények, események logikus felsorakoztatásával, a háború utáni történelmünknek e tárgyhoz tartozó történéseinek vázlatos áttekintésével világít rá, hogy külpolitikánk szocialista önigazgatású belpolitikánkból ered, és az elnemkötelezettség az egyetlen, amely megfelel Jugoszlávia érdekeinek.

A könyv legterjedelmesebb része a mozgalom csúcsértekezleteivel foglalkozik. Felöleli a szervezett tevékenység negyed évszázadát. Nem csupán a konferenciák menetével, értékelésükkel, az okmányok ismertetésével foglalkozik, hanem kitér a csúcsokat megelőző nemzetközi helyzetre, ebből következően az előkészületekre és azokra a problémákra, amelyek homloktérbe kerültek, vagy azokra a kérdésekre, amelyek a legjellemzőbbek voltak az egyikmásik csúcskonferenciára, vagy hangsúlyozza az értekezleten elért eredményt, amellyel a mozgalom továbblépett. Pontos részletességgel ismerteti az okmányokat, de arra nemigen tér ki vagy csak utalásszerűen, hogyan valósultak meg a határozatok az egyik csúcstól a másikig vagy egy hosszabb időszakban. Ezt a hiányt némileg pótolja a könyv utolsó fejezete: Az el nem kötelezettek küzdelme világunk átalakításáért.

A nyolc csúcsértekezlettel foglalkozó rész az újságtudósításokhoz hasonló stílusban íródott. A tények (dátumok, számok, névsorok stb.), okmányok, beszédek ismertetése nem sok helyet hagy értékelésre, összegezésre.

A könyv függelékként közli a csúcsértekezleteken részt vevő teljes jogú tagországok névsorát, a megfigyelők és vendégek, valamint a felszabadítási mozgalmak és regionális szervezetek stb. listáját. Felsorolja a konferencia dokumentumait is. Egy másik függelékben pedig néhány adattal bemutatja a mozgalom tagjait. A könyvet egy kis, az el nem kötelezett világot bemutató térkép teszi szemléletesebbé.

Mindent összegezve a kiadvány nem tartalmaz semmi olyat, amit eddig nem írtak volna meg, hisz erre a témára csak hazánkban egy kis könyvtárra való könyv jelent meg, nem beszélve az újságok, folyóiratok és más publikációk írásairól, s ezen utóbbiak terjedelme sokkalta nagyobb a könyvekbe kötötteknél.

Bozóki Antal könyvének legnagyobb erénye a rengeteg adat, a tények, események szépen rendszerezett sorrendbe gyűjtése, amelyekből az olvasó előtt kikerekedik az elnemkötelezettség mozgalmának rövid története. Mint ahogy maga a szerző is írja: „Célom nem az volt, hogy a szigorú tudományos követelményeknek megfelelően megírjam az elnemkötelezettség teljes történetét, hanem hogy az olvasó elé tárjam a legfontosabb tényeket és magyarázatokat, amelyek megkönnyítik a mozgalom céljainak és törekvéseinek jobb megismerését, gyarapítják az olvasónak az elnemkötelezettséggel kapcsolatos tudását, gazdagítják külpolitikai és világpolitikai ismereteit."

Ezt a célt a könyvnek sikerült elérnie.

SEBESTYÉN IMRE

TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA

Emil M. Sioran: Istorija i utopija. Gradac, Čačak, 1987.

A čačaki Gradac című folyóirat új könyvsorozatot indított, melynek védjegye az alkimista szublimáció vagyis a megtisztulás szimbóluma. Koncepciójáról az első négy kötet alapján természetesen korai lenne ítéletet mondani, a szerzők névsora azonban máris azt sejteti, hogy elsősorban a provincializmustól való megtisztulás kísérletéről van szó: az országos színvonalú folyóirat után most egy ígéretes könyvsorozat próbálja bizonyítani, hogy Čačakon sem lehetetlen európai szintű olvasnivalót terjeszteni. Beckett, Paracelsus és Jung után a legújabb kötet Emil Cioran, román származású bölcselő, TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA című 1957-es művének fordítása.

Miután a könyv első része a személyes hangú önvallomás, a kontraszt kedvéért és a pontosabb megértés érdekében leghelyesebb, ha ismertetőnket néhány objektív életrajzi adattal kezdjük. Annál is inkább, mert Cioran sem külföldön, sem nálunk nem tartozik a közismert egyéniségek közé. 1911-ben született Romániában, ahol saját bevallása szerint valami „gyanús és homályos" filozófiát tanult, ám végül Bergsonról szóló munkájával diplomált, A REMÉNYTELENSÉG CSÚCSAIN című első könyve 1933-ban jelent meg románul, sőt az érte kapott rangos irodalmi díj azt sugallta, hogy helyzete nem is olyan reménytelen. 1937-ben párizsi ösztöndíjat kapott, hogy Nietzsche etikájából doktoráljon. Azóta pontosan ötven év telt el, de a disszertációt még mindig nem fejezte be. Közben szinte ki sem mozdult Párizsból; elkezdett franciául írni és mostanáig összesen hat könyvet jelentetett meg — akár azt is mondhatnánk, hat szabálytalan adalékot Nietzsche filozófiájához.

Szabálytalan adalékok ezek a könyvek, mert Nietzsche neve szinte föl sem merül bennük, Cioran alapgondolatait, világnézetét és gondolkodási stílusát azonban mélyen átitatja a nagy német filozófus gondolatvilága. Vonatkozik ez különösen a TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA című könyvére, melynek alaptézise az, hogy a történelem nem más, mint egy nagy értelmetlenség. Cioran szerint minden civilizáció agresszív barbarizmussal kezdődik és az erőszakot valamilyen mítosz vagy ideológia szentesíti. Később az abszolútumba vetett hit gyengül, és ezzel párhuzamosan a humanizáció jeleit tapasztalhatjuk. A humanizáció azonban annyit jelent, hogy az alapvető vitális impulzusok elgyengülnek, hiszen Cioran még Nietzschét is túllicitálva azt állítja, hogy az emberi lét alapja nem más, mint a gyilkolás ösztöne. Más szóval, ha meg tudnánk valósítani legmélyebb, de gondosan titkolt szándékainkat, akkor környezetünk barátaink és ellenségeink sírjaitól hemzsegne. Természetes ösztöneink tehát az erőszak felé húznak bennünket, ezek gyengülése pedig társadalmi méretekben dekadenciát eredményez. A tolerancia, a béke és a morál az ösztönerők gyengülésének eredményei, az öregség szimptómái. A civilizáció tehát mítosszal kezdődik és szkepticizmussal zárul. A kétely azonban semmilyen problémát nem old meg, mert a szkeptikus számára a világ nem több, mint problémák halmaza. Éppen ezért türelmetlenül várja a barbárokat, de nem azért, hogy megoldják, hanem hogy megsemmisítsék problémáit.

A TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA című mű erre az általam durva leegyszerűsítéssel vázolt alapsémára épül. A szerző ezt finomítja, csiszolgatja és árnyalja úgyszólván az egész könyvben, miközben a konkrétumok egész sorozatát vonultatja fel. A zsarnokságról írt kiváló esszéjében saját gondolkodásmódjáról is elárul egy roppant lényeges mozzanatot. Bevallja, hogy ifjúkorában istenítette a történelem tirannusait, mert azok mind rendelkeznek egy kivételes képességgel: a parancsolás ösztönével. „Nem süllyednek olyan mélyre — írja —, hogy ellenségeikkel vitába szálljanak, és érvekkel próbáljanak győzni. Ők ehelyett elrendelnek és döntenek, anélkül, hogy tetteiket megindokolnák; innen ered cinizmusuk, amit minden erénynél és hibánál jobban becsültem." Miután azonban Cioran képtelennek érezte magát arra, hogy tetteivel legyen méltó hozzájuk, abban reménykedett, hogy ezt a színvonalat lengalább szavakkal elérheti. „Állandóan szofizmusokat fabrikáltam és hatalmas hülyeségeket mondtam — írja —: szellemi eszközökkel kívántam ugyanolyan ellenszenves lenni, mint amilyenek ők voltak hatalmi eszközökkel. Élő szóval akartam pusztaságot teremteni, a szó segítségével kívántam a világot a levegőbe röpíteni, hogy magam is fölszálljak, végül pedig a világ maradványaival együtt zuhanjak vissza."

Ebből az attitűdből valami kétségtelenül megmaradt az érett Cioran műveiben, beleértve természetesen a TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA című művét is. Elegáns paradoxonaival, lehengerlő kinyilatkoztatásaival és helyenkénti erős túlzásaival alaposan megmozgatja a leglustább olvasó agyát is, és heves vitára ösztönöz. Mi több, egyik aforizmájában még attól sem kíméli magát, hogy esetleg mi igazságtalanul ítélkezzünk róla: „Nem szeretném, ha igazságosak lennének hozzám: mindenről le tudnék mondani, kivéve az igazságtalanság ajzószerét." A következő aforizmáját ilyen ajzószerként értelmezhetjük: „Az ember néha szeretne kannibál lenni, nem is annyira annak örömére, hogy megzabáljon valakit, hanem hogy kiokádja."

SEBŐK ZOLTÁN

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Csetvei Mária

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László és Árokszállási Borza Gyöngyi *fordította.*

Német nyelvű összefoglalók: Szenes György

Angol nyelvű összefoglalók: Judita Skenderović

A fotókat Klein Rudolf és Augustin Juriga *készítette.*

Korrektorok:
Galambos Irén, Horváth Harangozó Margit

SZÁMUNK SZERZŐI

Dušan Popović,	a JKSZ KB tagja, Újvidék
dr. Rehák László	a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a Létünk fő- és felelős szerkesztője
dr. Jung Károly,	az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, Újvidék
dr. Ibrahim Bakić,	a politikai tudományok doktora, a Bosznia-Hercegovinai KSZ KB Nemzeti Viszonyokat Kutató Intézetének tudományos munkatársa, Szarajevó
dr. Klein Rudolf,	a műszaki tudományok doktora, a szabadkai Építőmérnöki Kar docense
Bela Duranci,	művészettörténész, Szabadka
dr. Miloš Nikolić,	a filozófia doktora, a JKSZ KB Társadalomtudományi Kutatóközpontjának igazgatója, a Marksizam u svetu fő- és felelős szerkesztője, Belgrád
dr. Szeli István,	az irodalomtudományok doktora, akadémikus, Újvidék
Vékás János,	az Újvidéki Rádió szerkesztője
dr. Hódi Éva	bölcsészdoktor, Ada
Bálint István	újságíró, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT Fordítószolgálatának vezetője, Újvidék
Szenes György	okleveles közgazdász, Szabadka
Sebestyén Imre,	a Magyar Szó újságíró-szerkesztője, Újvidék
Sebők Zoltán,	Az Újvidéki Rádió ifjúmunkatárs-gyakornoka

A LÉTÜNK KÖVETKEZŐ SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL

Tomislav Bandin	Hatalmi szövetségek
Hódi Sándor—Szabó Sándor	A stresszről az életfilozófiáig
Đuro Šušnjić	A tudomány és a vallás viszonya
Jung Károly	A törökbecsei komplex amulett
Beszédes Valéria	Halottkultusz és tömegkommunikáció (a Magyar Szó gyászjelentéseinek elemzése)
Rehák László	Lenin és kortársai — A marxista filozófia Marx után, I. rész
Miloš Nikolić	Marxizmus az Amerikai Egyesült Államokban, IV. (befejező) rész
	Kortársaink
Vékás János	Így hozta a történelem... Interjú Szeli István akadémikussal, II. rész
	Műhely
Voight Vilmos	A jugoszláviai ruszinok néprajzáról
	Nemzetközi szemle
Mendrei Ernő	A thatcherizmus harapófogójában
	Dokumentum
Danilo Kecić	A haladó ifjúsági mozgalom Vajdaságban Titónak a JKP élére kerülése idején
	Könyvszemle
Bálint István	Nincs elavultabb, mint a tegnapi avantgarde (Ivan Svitak: Fejjel a falnak)
Sáfrány Ferenc	Emberi lelkek halászai — Đuro Šušnjić könyvéről
Fenyő István	Székács József: Szerb népdalok és hősregék
Gabrić-Molnár Irén	Hol tartunk a munkaerkölcs terén? (Danilo Ž. Marković: Munkaerkölcs és társult munka)

LÉTÜNK társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Megjelenik a Tartományi Művelődési ÜÉK és a Tartományi Tudományügyi ÜÉK támogatásával. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 1000 dinár, egyes szám ára 200, kettős szám ára 400 dinár, külföldre egy évre 2000 dinár; — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken